

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК:336.74(575.2)(043.3)

КАРАБЕКОВА АИДА КАМИЛЖАНОВНА

**ЕВРАЗИЯ ИНТЕГРАЦИЯЛАРЫН ӨНУКТУРУУНУН ФИНАНСЫЛЫК
АСПЕКТТЕРИ**

Адистиги: 08-00-10 – финансы, акча жүгүртүү жана кредит

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий консультант - э. и. д.,
профессор А. И. Абдиева

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

АӨБ – Азия өнүктүрүү банкы

АСЕАН – Түштүк-Чыгыш Азия мамлекеттеринин ассоциациясы

ИДП – ички дүң продукт

ЕРӨБ – Европа реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкы

ЕАЭБ – Евразия экономикалык бирлиги

ЕЭК – Евразия экономикалык комиссиясы

ЕБ – Европа Бирлиги

ККМ – контролдук-кассалык машина

КФБ – Кыргыз фондулук биржасы

КР УБ – Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы

КР УСК – Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети

КНС – кошумча нарк салыгы

ААК – ачык акционердик коом

АР – Армения Республикасы

БР – Беларусь Республикасы

РК – Казакстан Республикасы

КР – Кыргыз Республикасы

РФ – Россия Федерациясы

РКӨР – Россия-Кыргыз өнүктүрүү фонду

ББ – Бажы бирлиги

Евразия экономикалык бирлигинин Тышкы экономикалык ишинин товардык номенклатурасы (далее – ЕАЭБ ТЭИ ТН).

ЭЭФ – Электрондук эсеп-фактурасы

Мазмуну

Киришүү

1-глава. Интергациялык процесстерде финансыны түзүүнү калыптандыруунун теориялык-методологиялык негиздери

- 1.1. Евразия интергациялык процесстерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү жана спецификасы
- 1.2. Финансылык-экономикалык интеграция шартында финансылык саясаттын заманбап аныктамасы
- 1.3. Региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоонун методдору жана мамилелери

2-глава. ЕАЭБде жалпы финансылык саясатты түзүү жана өнүктүрүү

- 2.1. ЕАЭБде финансылык саясатты түзүүнүн өзгөчөлүктөрү
- 2.2. ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү
- 2.3. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берүү

3-глава. Финансылык интеграция Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн өнүгүүсүнүн башкы түзүүчүсү катары

- 3.1. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарын өнүктүрүүнү талдоо
- 3.2. ЕАЭБдин валюталык интеграциясы: максаттары жана учурдагы милдеттери
- 3.3. Бажы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү

4-глава. ЕАЭБде каржы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттары

- 4.1. Чианг-Май демилгесинин тажрыйбасын эске алуу менен Евразия валюта фондун түзүүнүн перспективалары
- 4.2. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн салык саясатын оптималдаштыруу маселелери
- 4.3. ЕАЭБдин бажылык жөнгө салуусун өркүндөтүү

Корутунду

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

Киришүү

Евразия интеграциясы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин экономикалык моделинин ажырагыс элементи, алардын өнүгүү траекторияларын теңдөө, турукташтыруу жана тездетүү фактору болуп саналат. Евразия интеграциялык долбоордун башталышында аныкталган артыкчылыктар бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калууда. Глобалдык экономиканы трансформациялоо шарттарында ар тараптуу модернизациялоо, кооперациялоо жана региондор боюнча улуттук экономикалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча синергетикалык күч-аракеттер талашсыз атаандаштык артыкчылык болуп саналат. 2025-жылга карата Бирликтин калыптанышынын негиз салуучу этабын аяктоо евразиялык интеграциянын максаттарына жетүүнүн жаңы инструменттерин иштеп чыгууну жана орто мөөнөттүү мезгилге интеграциялык өз ара аракеттенүүнүн векторлорун аныктоону талап кылат. Өзүн-өзү жетиштүү өнүктүрүүнүн евразиялык экосистемасын түзүү принциптүү түрдө маанилүү. Анын негизинде технологиялык суверенитет, бирдиктүү илимий-инновациялык мейкиндик, өзүнүн финансы системасы турат. Евразиялык интеграциянын жаңы сапаты жашоо жана өнүгүү үчүн ыңгайлуу жана убакыттын суроо-талабына жооп берген мейкиндикти түзүү максатында мамлекеттердин, ишкерлердин, окумуштуулардын, жаштардын потенциалдарын рационалдуу бириктирүүнү болжолдойт.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин кабыл алынышы менен ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык интеграциясынын ар кандай аспектерин изилдөө комплекстүү жана системалуу мүнөзгө ээ боло баштады, анткени мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыктарына практикалык суроо-талап айкын болуп калды. Көптөгөн заманбап изилдөөлөрдүн көңүл борборунда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн улуттук финансы рынокторун интеграциялоо көйгөйү турат, ал финансы рынокторун өнүктүрүү, аларды жөнгө салууда эң

чоң ырааттуулукка жетишүү, улуттук мыйзамдарды шайкеш келтирүүнүн натыйжалуу алгоритмдерин издөө милдеттеринин призмасы аркылуу каралат.

Экономикалык интеграция теорияларында бирдиктүү финансы рыногу салттуу түрдө мамлекеттик кызматташтыктын акыркы этаптарынын бири катары каралып, толук экономикалык жана саясий бирликке жол ачат. Финансы секторунун ишин камсыз кылуучу негизги үч рыноктогу (банктык, камсыздандыруу, баалуу кагаздар) терең конвергенция макулдашылган иш-аракеттердин жана жалпы критерийлерге ылайык келүүнүн негизинде бирдиктүү макроэкономикалык саясатты жүргүзүүнү болжолдойт. 2015-жылы түзүлгөн ЕАЭБ азыркы учурда өнүгүүнүн жаңыланган, кыйла туруктуу траекториясына өтүүдө, ал боюнча кыймыл тереңирээк финансылык интеграцияны талап кылат. 2018-жылдан тартып ченемдик жана укуктук мейкиндикти бир эле учурда теңдештирүү жана Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) жөнгө салуучу ролун күчөтүү менен финансы рыногун пландуу либералдаштыруу жүргүзүлдү.

Коопсуздуктун жогорку деңгээли менен бирдиктүү финансы рыногун түзүү боюнча иш-аракеттерди координациялоо евразиялык интеграциянын артыкчылыктарынын бири бойдон калууда. Бүгүнкү күндө мамлекеттердин валюталык-финансылык жана акча-кредиттик саясатын жакындаштырууга жана келечекте бирдиктүү финансылык рынокту түзүүгө багытты улантуунун маанилүүлүгү башкы басым болуп калууда. Ошол эле учурда банк системасына карата ишенимдин деңгээлин жогорулатуу, жарандардын жана мамлекеттердин кызыкчылыктарын кылмыштуу кирешелерди легалдаштыруу жана терроризмди каржылоого байланыштуу аракеттерден коргоо маселелери өзгөчө актуалдуу бойдон калууда. ЕАЭБдин бардык өлкөлөрү үчүн финансы рынокторунун интеграциясы монетардык саясаттын натыйжалуулугун, экономикалардын тышкы соккуларга туруктуулугун, жалпы алганда финансы рынокторунун натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуучу бир катар негизги артыкчылыктарды бере алат. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрү финансылык

кызмат көрсөтүүлөр рыногунун үч негизги банктык, камсыздандыруу жана биржалык секторун тыгыз интеграциялоо сценарийлерин ишке ашырууда утушка ээ болот. Жалпысынан алардын өнүгүшү ЕАЭБде өз ара инвестициялардын өсүшүнө өбөлгө түзөт, бул улуттук экономикалык өнүгүүнүн максаттарына толук шайкеш келет. Финансы сектору экономиканын жогорку интеграциялык потенциалына ээ болгон чөйрөлөрүнө кирет. Ошондуктан ЕАЭБ жөнүндө келишим жалпы жана бирдиктүү рынокторду, атап айтканда финансылык рынокторду түзүү жолу менен интеграцияны тереңдетүүгө багытталган. Келишимдин

103-беренесинде мүчө мамлекеттер 2025-жылга карата финансы рыногу чөйрөсүндөгү өз мыйзамдарын шайкеш келтирет деп каралган. Келишимде (№ 17 тиркеме – финансылык кызмат көрсөтүүлөр боюнча протокол) жалпы финансы рыногунун түшүнүгү аныкталган, ал төмөнкү критерийлерге жооп берет: финансы рыноктору чөйрөсүндө жөнгө салууга жана көзөмөлгө шайкеш келтирилген талаптар; лицензияларды өз ара таануу; ЕАЭБтин бүткүл аймагында юридикалык жак катары кошумча мекемесиз финансылык кызматтарды жүзөгө ашыруу; ыйгарым укуктуу органдардын ортосундагы администрациялык кызматташтык, анын ичинде маалымат алмашуу жолу менен. ЕАЭБ жөнүндө келишимди даярдоодо евразия интеграциялык процесстеринин асинхрондуулук жана көп деңгээлдүүлүк сыяктуу маанилүү жана объективдүү мүнөздөмөлөрүнүн эске алынуусу маанилүү. Экономикалык интеграциянын тереңдигинин белгилүү бир деңгээлине даярдыгына жараша ЕАЭБ мүчө мамлекеттери саясаттын үч түрүн караган, атап айтканда: бирдиктүү саясат (интеграциянын терең деңгээли), макулдашылган саясат (анча терең эмес) жана координацияланган саясат (интеграциянын төмөнкү деңгээли). Мыйзамдык базаны жана аткарылган иштерди талдоо Бирликтин финансы рыноктору чөйрөсүндө интеграция координациялангандан макулдашылган саясатка чейин транзит стадиясында тургандыгын көрсөттү.

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн экономикалык потенциалындагы айырмачылыктарды жана улуттук мыйзамдардын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен шайкеш келтирүү финансы рынокторун жөнгө салуунун улуттуктан жогорку режимге ар тараптуу ыңгайлаштырууну караган “жумшак” режимде өтүүдө. Акыркы үч жылдын ичинде бирдиктүү ченемдик-укуктук архитектураны куруу боюнча белгилүү бир көлөмдөгү иштер аткарылды. Акыркы үч жылдын ичинде бирдиктүү ченемдик-укуктук архитектураны куруу боюнча белгилүү бир көлөмдөгү иштер аткарылды. 2016-жылы ЕЭК Кеңеши резиденттер тарабынан жүзөгө ашырылуучу валюталык операцияларга карата чектөөлөрдү жоюуга, валюталык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүүгө, Бирликтин бирдиктүү бажы аймагында төлөмдөрдүн, эсептешүүлөрдүн тоскоолдуксуз өтүшү жана капиталдын эркин кыймылы үчүн шарттарды түзүүгө багытталган “Валюталык укуктук мамилелерди жөнгө салууга жана либералдаштыруу чараларын көрүүгө макулдашылган мамилелер жөнүндө” макулдашуунун долбоорун жактырган. Бул багытта прогрессти камсыз кылуучу негизги документтердин бири болуп ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясы саналат [... түзүү концепциясы жөнүндө, 2019]. 2016-жылдын декабрында Бирликтин өлкөлөрүнүн башчылары ЕАЭБ мамлекеттеринин өкмөттөрүнө жана борбордук/улуттук банктарына ЕЭК менен биргеликте концепциянын долбоорун иштеп чыгууну тапшырган. Бул негиз түзүүчү документ жалпы финансы рыногун түзүүнүн максаттарын, милдеттерин жана негизги багыттарын, аларды ишке ашыруу боюнча этаптарды жана иш-чараларды, анын иштешинин укуктук негиздерин, финансы рыногун жөнгө салуучулардын маалыматтык өз ара аракеттенүүсүнүн жана административдик кызматташтыгынын тартибин, ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун жөнгө салуу боюнча улуттуктан жогорку органдын милдеттерин жана ыйгарым укуктарын көрсөтүү менен аныктайт. ЕАЭБ жөнүндө келишимге кол коюлгандан эки жыл өткөндөн кийин тараптар 2017-жылы 2025-жылга карата банк жана камсыздандыруу чөйрөлөрүндө, ошондой эле

баалуу кагаздарды жүгүртүү сегментинде жалпы финансы рыногун түзүү боюнча өзүнө алган милдеттенмелерди ырасташты. 2019-жылдын октябрында Концепция Жогорку Евразия экономикалык кеңешинин чечими менен бекитилген. Финансы рынокторун интеграциялоонун кийинки этабынын эсептөө чекити катары 2018-жылдын сентябрын эсептесе болот, анда ЕАЭБ мамлекеттеринин улуттук банктарынын башчылары Финансы чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү жөнүндө макулдашууга кол коюшкан. Документ жалпы финансылык рынокту түзүү боюнча чоң прогреске жетишүү, финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн бардык секторлорунда ишти жүзөгө ашырууга лицензияларды өз ара таанууну жана мамлекеттердин финансылык рынокторуна басмырлоосуз өз ара жетүүнү камсыз кылуу максатында иштелип чыккан. Макулдашуунун мазмуну эл аралык принциптердин жана стандарттардын, ошондой эле эң мыкты трансчек аралык практикалардын негизинде банктык, камсыздандыруу секторлорундагы жана баалуу кагаздар рыногундагы кызмат көрсөтүүлөр секторундагы ЕАЭБ мамлекеттеринин мыйзамдарын шайкеш келтирүүнүн багыттарын жана тартибин аныктайт. Аны даярдоодо Европа бирлигинин жана АСЕАНдын тажрыйбасы гана эмес, алдынкы эл аралык уюмдардын, биринчи кезекте ЭКӨУ жана БУУнун тиешелүү стандарттары да эске алынган. Документте мүчө мамлекеттердин мыйзамдарын шайкеш келтирүү планын иштеп чыгуу каралган, ал иш жүзүндө финансы чөйрөсүндө улуттук мыйзамдардын ченемдерин жана талаптарын жакындаштыруу боюнча “жол карта” болуп калат. Белгилей кетсек, Макулдашууга кол коюу 2025-жылга карата улуттуктан жогорку жөнгө салуучуну түзүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Иштин темасынын илимий жактан иштелип чыгуу даражасы жалпысынан эл аралык саясий чөйрөнү өнүктүрүүнүн геосаясий, экономикалык, социалдык жана башка аспектерин изилдеген окумуштуулардын теориялык изилдөөлөрүнөн жана мамлекеттердин интеграциялык өз ара аракеттенүүсүнөн, атап айтканда аталган тематика боюнча жүргүзүлгөн практикалык изилдөөлөрдөн турат.

Алсак, мамлекеттердин тышкы саясий өз ара аракеттенүүсүнүн жана аны түзгөн процесстердин теориялык негизин азыркы маанисинде Р. Доуз, Дж. Хьюз, Т. Парсонс, Р. Дарендорф, Ч. Мерриам, Р. Триффин изилдеген.

Евразия экономикалык бирлигинде интеграциялык процесстердин өнүгүшүн изилдөөгө А.А. Бадаян, Д.А. Белашенко, М.Л. Вартанова, Т.С. Вертинская, Н. С. Воронова, С.М. Гуриева, М.С. Елизаркина, В.П. Зиновьев, В.В. Карпова, Е. Непринцева, Н. В. Лукьянович, И.Н. Юдиндин эмгектери арналган. ЕАЭБде валюталык интеграциянын абалын жана келечегин чагылдыруу менен И.В. Броян, Н.А. Бударина, М.Г. Кабзиманян, А.А. Миллер, А. С. Мутафян, Г.В. Назаренко, А.Я. Палант, Е.Ф. Троицкий, А.С. Черенков жазган.

ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн келечектерин кароо Н.С. Воронова, Л.Г. Истомин, С.П. Калмыков, К. А. Ларионова, Н. А. Львова, А.А. Макаров, Г.Н. Москалевич, С.Р. Платонов Т.Ф. Пархоменко, Р.Н Сафиуллина, В.В. Толкачев, И. Ф. Шоджоновдун эмгектеринде чагылдырылган.

Акыркы жылдары интеграциялык процесстерди өнүктүрүү чөйрөсүндө көптөгөн илимий изилдөөлөр жана ата мекендик окумуштуулар тарабынан теориялык жактан да, практикалык жактан да жүргүзүлгөн, алар төмөнкү авторлордун эмгектеринде чагылдырылган: А.А. Мигранян, Н.А. Бровко, Бейшеналы Н., М. Т. Макеев ж. б.

Акыркы жылдары Евразия экономикалык бирлигин изилдөөгө анын евразия мейкиндигинде мамлекеттердин күчтүү атаандаштык бирлигин түзүүнүн маанилүү жана өсүп жаткан ролуна байланыштуу көбүрөөк адистер көңүл бурушууда, ошондой эле ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн интеграциясынын бул өлкөлөрдүн финансы рынокторун жакындатуу сыяктуу факторун карап чыгуу да чоң мааниге ээ болууда. Бирок Евразия экономикалык бирлигинин финансы рынокторунун ролун, бирликке катышуучу өлкөлөрдүн экономикалык интеграциясынын потенциалдуу натыйжаларын изилдөөгө арналган изилдөөлөрдүн олуттуу көлөмүнө карабастан, Евразия регионунда финансы рынокторунун бирдиктүү секторун калыптандырууну

илгерилетүүгө өбөлгө түзүүчү конкреттүү механизмдерди жана кыймылдуу күчтөрдү, ошондой эле анын Бирликтин өлкөлөрүнүн соодага, инвестицияларга жана башка маанилүү өзгөрмөлөрүнө тийгизген таасирлерин кароодо дагы эле кемчиликтер бар.

Диссертациянын темасы 2018-2040-жылдар мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2025-жылга чейин ЕАЭБди өнүктүрүү стратегиясы, ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясы менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты Евразия мейкиндигинин өлкөлөрүнүн интеграциясынын алкагында өлкөлөрдүн туруктуу блогун калыптандыруунун кыймылдаткыч күчү катары ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансы системаларын жана рынокторун жакындатуу максатында ЕАЭБде финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу болуп саналат.

Максатка жетүү үчүн бир катар милдеттер коюлду:

- евразиялык интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрүн жана өзгөчөлүгүн изилдөө;
- финансылык-экономикалык интеграция шартында финансы саясатынын заманбап аныктамасын изилдөө;
- региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана дарадасын баалоонун методологиясын изилдөө:
 - ЕАЭБде финансы саясатын түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
 - ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн негиздерин изилдөө;
 - ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берүү;
 - ЕАЭБ өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарын өнүктүрүүгө талдоо жүргүзүү;
 - ЕАЭБ валюталык интеграциясынын максаттарын жана милдеттерин аныктоо;
 - бажы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүгүн аныктоо;

– ЕАЭБде, атап айтканда салык, бажы жана валюта чөйрөсүндө финансы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу.

Бул иштин изилдөө объекти – Евразия экономикалык бирлигине мүчө өлкөлөрдүн финансы системалары жана рыноктору.

Изилдөөнүн предмети – Евразия мейкиндигиндеги финансылык интеграцияга өбөлгө түзүүчү жана тоскоолдук кылуучу факторлор.

Бул изилдөөнүн негизги гипотезасы Евразия мейкиндигиндеги өлкөлөрдүн биригүүсү регионду натыйжалуу өнүктүрүү үчүн чоң потенциалга ээ экендиги менен бекемделет, ал эми бул процесстин драйвери болуп өлкөлөрдүн терең финансылык интеграциясы эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык негизи болуп кыргыз жана чет өлкөлүк экономисттердин интеграциялык процесстердин көйгөйлөрүнө, атап айтканда бүтүндөй дүйнөдө, ошондой эле евразия мейкиндигинде финансылык мүнөзгө; алардын генерациясына, түзүмүнө, заманбап экономикага таасир этүү механизмдерине арналган эмгектеринде камтылган жоболор жана тыянактар саналат.

Изилдөөнүн маалыматтык базасы төмөнкүдөй расмий булактардын негизинде түзүлгөн: статистикалык маалыматтар ЕЭЖтин, КР УСК, КР УБ, КФБ, борбордук жана улуттук банктардын, бажы жана салык кызматтарынын, коммерциялык банктардын, Армения Республикасынын, Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын, Россия Федерациясынын камсыздандыруу компанияларынын расмий интернет-сайттарынан, финансы маселелери жаатындагы изилдөө жана консалтинг компанияларынын материалдарынан алынган. Финансы жаатындагы аналитикалык, маалыматтык компаниялардын изилдөө материалдары кеңири колдонулат.

Изилдөөнүн методологиялык негизи экономикалык илимде кабыл алынган системалуу мамиле катары илимий жактан таануунун ыкмалары жана түрлөрү, диалектикалык логиканын негиздери, тарыхый-экономикалык

талдоонун методдору, финансылык, статистикалык талдоо методдору, салыштырмалуу талдоо жана эксперттик баалоо методдору.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- 1) автордук аныктаманын чечмелениши сунушталды: “финансылык-экономикалык интеграция”;
- 2) жалпы экономика жана экономикалык субъекттер үчүн финансылык-экономикалык интеграциянын артыкчылыктары аныкталды;
- 3) региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоого кыйла адекваттуу методдор жана мамилелер аныкталган;
- 4) ЕАЭБдеги финансы саясатынын комплекстүү мүнөздөмөсү берилди,
- 5) ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптары бөлүнгөн, финансы рыногунун маанилүү элементтеринин бирин өнүктүрүү тенденциялары аныкталган;
- 6) ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн интеграциясынын финансылык каналдарын өнүктүрүү өзгөчөлүктөрү аныкталды,
- 7) ЕАЭБде региондук финансылык механизмдерди түзүүчү алардын негизги мүнөздөмөлөрү менен түзүмдөр аныкталган;
- 8) өлкөлөрдүн төлөм балансынын маалыматтарынын базасында түзүлгөн ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин тобокелдиктерин диагностикалоонун негизинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулук тобокелдиктеринин профилдери аныкталды;
- 9) төлөм балансын көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоонун негизинде ЕАЭБдин төлөм балансы менен ЕАЭБ ИДПсынын ортосунда байланыш аныкталды жана 2035-жылга чейин ЕАЭБдин ИДПсын өнүктүрүү болжолу жасалды;
- 10) валютадагы интеграциялык процесстердин өнүгүү өзгөчөлүктөрүн талдоонун негизинде ЕАЭБ өлкөлөрүнүн макулдашылган валютасын жана саясатын жүргүзүү максатында чаралар сунушталган жана Чанг-Май

демилгесинин тажрыйбасын эске алуу менен Евразиялык валюта фондун түзүүнүн келечектери каралган;

11) бирдиктүү рынок шарттарында экономикалык интеграциянын салыктык жана бажылык аспектерин өнүктүрүүгө, атап айтканда салыктык көз карандысыздык, юрисдикциялардын атаандаштыгы, экономикаларга түрткү берүү, салык жана бажы саясаттарынын макулдашылгандыгы боюнча концептуалдуу мамиле сунушталган.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1) “финансы-экономикалык интеграция” түшүнүгүн калыптандырууга бардык теориялык мамилелерди бириктирүү менен автор тарабынан “финансы-экономикалык интеграция” деген аныктаманын төмөнкүдөй чечмелениши сунушталды: “финансы-экономикалык интеграция” кеңири мааниде ар бир тараптын экономикалык жана финансылык максаттарына жетүү үчүн натыйжалуу биргелешкен кызматташууга багытталган жарандык укук актылары менен жөнгө салынуучу ыктыярдуулук принцибине негизделген бир нече чарбалык субъекттердин биригүүсүн билдирет.

2) финансы-экономикалык интеграциянын ар түрдүү аспектерин теориялык талдоо анын башка экономикалык процесстерден артыкчылыктарын жана айырмачылыктарын атоого мүмкүндүк берет, атап айтканда чарбалык субъекттердин финансы-экономикалык интеграциясы узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет.

3) региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоого карата аныкталган кыйла натыйжалуу методдор жана мамилелер интеграциялык өнүгүү бирикмеге катышуучу өлкөлөрдүн кыймылынын жалпы векторунан “артта калган” чөйрөлөрдү жана жааттарды макродеңгээлде аныктоого мүмкүндүк берет, башкача айтканда интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоо интеграциялык бирикмелерге катышуучу өлкөлөрдүн өнүгүү багыттарын аныктоо, жалпы артыкчылыктарды түзүү, “интеграциялардын интеграциясы” форматында өлкөлөр аралык диалогду түзүү үчүн актуалдуу болуп саналат.

4) автор тарабынан ЕАЭБде финансы саясатынын комплекстүү бул мүнөздөмөсү, ал түзүлө баштагандан тартып бүгүнкү күнгө чейин төмөнкүлөрдөн турат: финансы рынокторунда ишти жүзөгө ашырууга карата талаптардын өзгөчөлүгү жана финансы чөйрөсүндө, анын ичинде купуя маалыматтар менен алмашуу тууралуу талаптар ЕАЭБдин финансы саясатын шайкеш келтирүү, ошондой эле капиталдын эркин кыймылын камсыз кылуу үчүн финансы рынокторунда шарттарды түзүү үчүн негиз болуп саналат.

5) жалпы финансы рыногун түзүүгө ретроспективдүү талдоо ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүүнүн этаптарын бөлүп көрсөтүүгө жана ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясынын негизги плюстарын аныктоого мүмкүндүк берди, аны ишке ашыруу Бирликтин ичинде капиталдын жана финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин кыймылы үчүн орун алган тоскоолдуктарды четтетүүгө, жеке жактар жана ишкердик субъекттери үчүн инвестициялык, банктык жана камсыздандыруу продуктуларынын жеткиликтүүлүгүн жана ар түрдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банктык, камсыздандыруу жана фондулук рынокторун өнүктүрүүнүн аныкталган тенденциялары, финансы рыногунун маанилүү элементтеринин бири катары, андан ары финансылык интеграциялоо үчүн жалпы келечектеги картинаны берет.

6) азыркы учурда евразия интеграциясына катышуучу өлкөлөрдүн эң көп болуп өткөн жана өнүгүп жаткан финансылык каналдары болуп төмөнкүлөр саналат: акча которуулар; чет өлкөлүк инвестициялар; улуттук валюталарды колдонуу.

7) ЕАЭБде региондук финансылык механизмдерди түзүүчү, алардын негизги мүнөздөмөлөрү менен түзүмдөр аныкталды, атап айтканда датасы, мүчөлөрү жана түзүү механизмдери, ошондой эле мүчөлөрдүн катышуу форматы менен демилге аныкталды. Белгилүү түзүмдөр бир жагынан биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгүн, экинчи жагынан – жаңы мүчө-өлкөлөрдү тартуу элементин, б.а. үчүнчү өлкөлөр үчүн интеграциялык бирикменин жагымдуулугун жогорулатууну,

демек экономикалык таасир чөйрөлөрүн кеңейтүүнү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну аныктайт.

8) ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун аныкталган тобокелдиктеринин профилдери бул өлкөлөр каралып жаткан 2018–2022-жылдар мезгилинде туруктуу жогорку мааниге жеткен тобокелдиктердин көп санын топтогонун көрсөтүүдө. Мамлекеттин валюта жана финансы саясаты канчалык либералдуу болсо, тобокелдик ошончолук күчтүү болот.

9) Көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык эсептөөлөрдүн негизинде эсептөөлөр ЕАЭБдин ИДПсы менен түз инвестициялардын, ошондой эле товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортунун ортосундагы оң байланыштарды аныктады. Бирок ЕАЭБдин ИДПсынын төмөндөшүнө эки фактор таасир этет: бул ЕАЭБдин төлөм балансынын операцияларынын учурдагы эсеби (сальдо) жана ЕАЭБден түз инвестициялар, 2035-жылга карата болжол ИДП 2015-жылдын көрсөткүчтөрү менен иш жүзүндө теңелген төмөндөөнү көрсөтөт. Бул болжол учурдагы операциялар эсебинин сальдосун азайтуу жана ЕАЭБге капиталдын агымын көбөйтүү боюнча чараларды көрүү зарылдыгы жөнүндө билдирет.

10) европалык “валюта жыланы” механизмдин Кыргызстан менен Россиянын ортосунда Евразия валюта фонду түрүндөгү мындай системаны институтташтыруу боюнча андан аркы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен ЕАЭБдин жаңы валюта-финансылык саясатын тестирилөө катары пилоттук долбоор катары ишке киргизүүгө болот. Мындай механизмди ишке киргизүү Кыргызстандын кызыкчылыгында болмок, анткени бул Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы соода-финансылык өз ара байланыштын жогорку даражасын эске алуу менен өлкөдө инфляциялык тобокелдиктерди олуттуу минималдаштырууга мүмкүндүк бермек.

11) салык жана бажы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдуу мамилеси салыктык эгемендүүлүктү жана юрисдикциялардын атаандаштыгын эске алуу менен салык жана бажы мыйзамдарын өркүндөтүү,

жеңилдетилген салык режими бар мамлекеттерде катталган компаниялардын кирешелерине салык салуу боюнча макулдашылган салык жана бажы саясаты, бажы тоскоолдуктарын четтетүү, чек ара аралык инвестициялар жана ишкердик иш үчүн тоскоолдуктарды жоюу ж.б. аркылуу салык жана бажы саясатынын багыттарын аныктоо менен бекемделүүгө тийиш.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжалары финансы капиталын интеграциялоо, финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жана продукттардын интеграциялык процесстеринин, бажы чөйрөсүнүн санариптик трансформациясынын жана финансылык глобалдашуунун ортосундагы түз жана кайтарым байланыш механизмдерин аныктоо теориясын иштеп чыгуунун методологиялык негизи катары колдонулушу мүмкүн.

Иштин айрым жоболору Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүмдөрү тарабынан финансылык интеграциялык өнүктүрүү концепциясын иштеп чыгуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Иштин жоболору жана тыянактары өзүнүн тышкы экономикалык саясатын түзүүдө финансы институттары тарабынан колдонулушу мүмкүн.

Иштин негизги жоболору жана тыянактары Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде “Бажы иши”, “Салыктар жана салык салуу” дисциплиналары боюнча курстарды окутууда колдонулду.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор тарабынан ЕАЭБдин алкагында финансылык интеграциялык мамилелерди өнүктүрүүнүн заманбап тенденциялары жана келечектери аныкталды, бул интеграциялык өнүгүүнүн концептуалдык багыттарын иштеп чыгуу үчүн сунуштамаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин негизги жоболору илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда, семинарларда жана форумдарда окулду.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Негизги натыйжалар Рецензиялануучу илимий мезгилдүү басылмалардын тизмегине кирген мезгилдүү илимий басылмаларда (Scopus, ИЦРИ) 5,0 б.т. өлчөмүндө 10 илимий макалада жарыяланды. Макалалар төмөнкү илимий журналдарда жарыяланды: «Евразийское научное объединение», «Вестник АГУП КР», «*International Journal of Criminology and Sociology*».

1-глава. Интергациялык процесстерде финансыны түзүүнү калыптандыруунун теориялык-методологиялык негиздери

1.1. Евразия интергациялык процесстерди өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү эана спецификасы

Заманбап рынок экономикасынын түзүмү акырындык менен көптөгөн факторлордун адамдык потенциалдын (башкаруучулук компетенцияларды кошо алганда), өндүрүүчү күчтөрдүн, илимий-техникалык прогресстин, транспорттун, электрондук жана финансылык технологиялардын жана башка көптөгөн факторлордун өнүгүшүнүн натыйжасы катары калыптанды. Өлкөлөр ортосундагы өз ара мамилелер түшүнүктүү принциптерге – өндүрүштүк факторлорго ээлик кылууга негизделген аскердик жана экономикалык күч боюнча түзүлдү. Кредиттик-акча механизмдеринин жана байланыш каражаттарынын өнүгүшү менен экономикалык мамилелер татаалдашып, бул кош багыттуу тенденцияларга алып келди.

Бир жагынан мамлекеттердин экономикалары тездик менен өсө баштады, өндүрүштүк факторлор менен сооданы либералдаштыруу жүзөгө ашырылды, сунуш жана суроо-талап көбөйдү, жаңы товарлар, кызмат көрсөтүүлөр, технологиялар жана тиешелүү рыноктор пайда болду. Бул учурда бул процесстердин ылдамдыгы дайыма өсүүдө, бул бүтүндөй эмгекти бөлүштүрүү жана экономикалык мамилелердин глобалдык мүнөзүн алдын ала аныктады.

Бул процесстин экинчи тарабы өлкөлөр менен глобалдык оюнчулардын (ТНК) ортосундагы атаандаштыктын өсүшү, чыр-чатактардын көбөйүшү, болгондо дагы көп даражада соода жана валюта согуштары менен бекемделди, өлкөлөр жашыруун протекционисттик чараларды колдоно башташты. Ушул тенденцияларды эске алуу менен дүйнөлүк экономикада дисбаланс топтоло баштады. Глобалдык соода-финансы каналдары аркылуу

терс натыйжалар дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүнө берилип, “кризистин жугушу” болуп жатты. Убакыттын өтүшү менен мындай көрүнүштөрдүн мезгилдүүлүгү жогорулады. Азыркы учурда кылымдын башында дүркүрөп өскөндөн кийин, дүйнөлүк экономика “жаңы нормалдуу” баскычка кирди: өнүккөн өлкөлөрдүн жана жалпы эле глобалдык экономиканын алсыз өсүү темпи, өнүгүп келе жаткан алдынкы өлкөлөрдүн экономикаларынын өсүшүнүн басаңдашы, биржалык товарлар жана валюталар рынокторундагы аныксыздыктын жана туруксуздуктун жогорку даражасы, узак жана арзан акча тартыштыгы. Бул шарттарда өлкөлөр экономикалык өсүштүн жаңы булактарын издөөнү жүргүзүштү, алар улуттук атаандаштык артыкчылыктарын ишке ашырууга жана тышкы факторлордун терс таасиринин тобокелдиктерин минималдаштырууга мүмкүндүк берди. Региондук экономикалык интеграция ушундай булак болгон.

Алдыга жылуунун негизги мотиви (саясий максаттарды санабаганда) экономикалык өсүштүн жаңы булактарын издөө, улуттук жөнгө салуу аракеттерин координациялоодон синергетикалык натыйжаларды алуу жана өндүрүш факторлорунун эркин кыймылы үчүн тоскоолдуктарды алып салуу болду.

Европа бирлигинин интеграциялык ийгилиги, Дүйнөлүк соода уюмунун, Эл аралык валюта фондунун жана сооданын глобалдык шарттарын түзүү боюнча башка эл аралык уюмдардын иши интеграциялык бирикмелердин (көбүнчө эркин соода зоналары жана бажы бирликтери) санынын көбөйүшүнө өбөлгө түздү. Биригүү негизинен интеграцияланган өлкөлөрдүн экономикаларынын тармактык түзүмүнө байланыштуу ар кандай экономикалык максаттарга негизделген.

Региондук экономикалык бирикмелер бардык континенттерде пайда болгон: Европа континенти – ЕБ, Европа эркин соода ассоциациясы; Түндүк Америка – НАФТА; Түштүк Америка – МЕРКОСУР; мурдагы СССР өлкөлөрү – КМШ, ЕАЭБ; Түштүк-Чыгыш Азия – АСЕАН; Африка – ЭКОВАС, ВАС жана башкалар.

Интеграция – бул өлкөлөрдө ар кандай жолдор менен пайда болушу мүмкүн болгон сызыктуу эмес процесс экенин түшүнүү керек. Биримдикте интеграциянын деңгээли канчалык жогору болсо, катышуучу өлкөлөр үчүн экономикалык натыйжалар ошончолук ар тараптуу болору мыйзам ченемдүүлүгү экендиги белгиленген. Натыйжада ар бир катышуучу өлкө “өзүнүн” натыйжасына ээ болот, ал биригүү өнөктөш өлкөдө көбүрөөк же азыраак натыйжада болушу мүмкүн. Бул натыйжалардын жыйындысы жана синергиясы бүтүндөй биригүү үчүн интеграциялык өнүгүү жөнүндө айтууга мүмкүндүк берет [113].

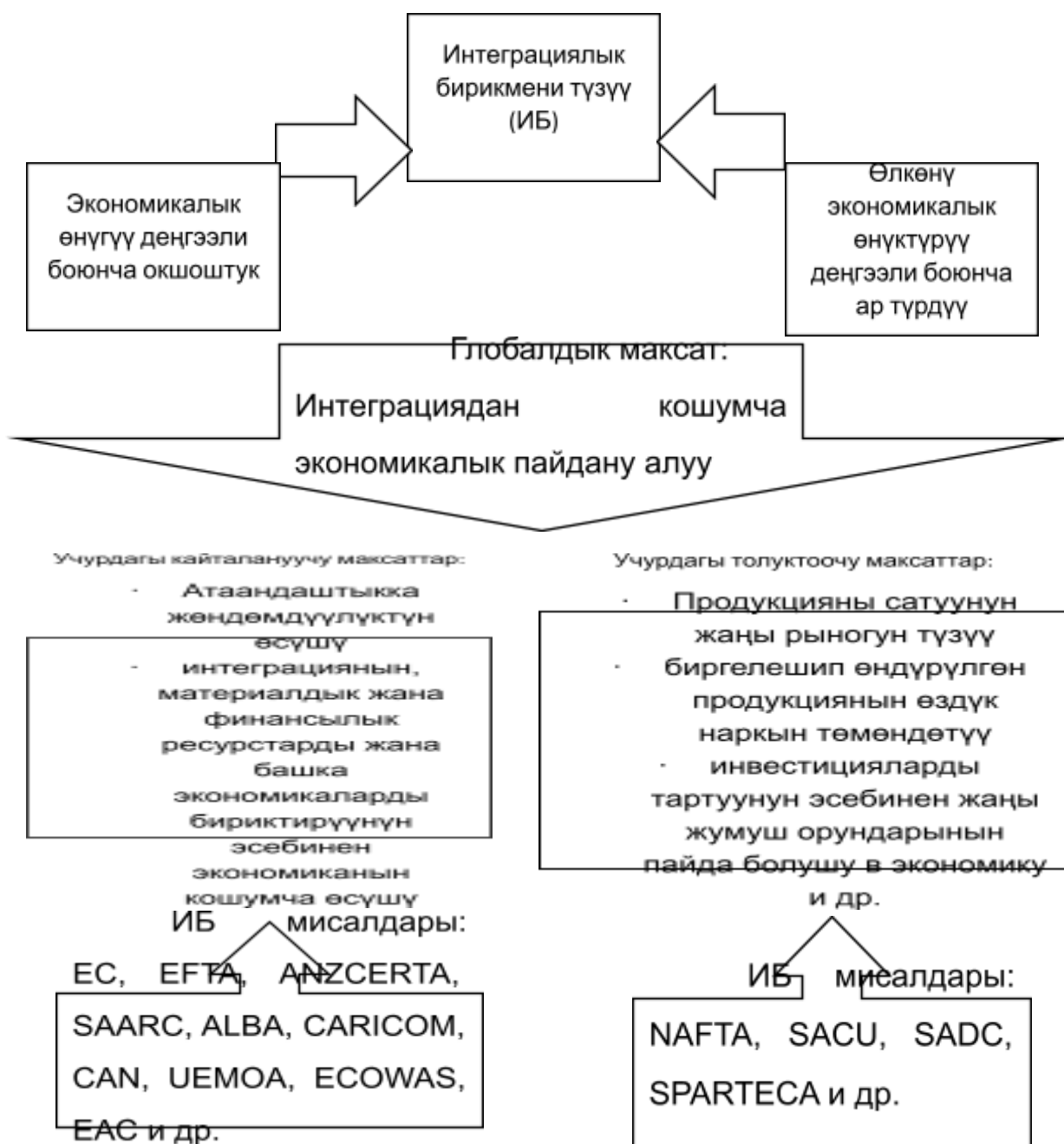
Заманбап шарттарда дүйнөнүн дээрлик бир дагы өлкөсү башка өлкөлөр менен өз ара аракеттенбестен натыйжалуу өнүгө албайт. Өлкөлөр саясий, экономикалык, геосаясий же геоэкономикалык кызыкчылыктарынын негизинде биригишет. Бул кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн ар кандай интеграциялык топтор түзүлөт. Бүгүнкү күндө дүйнө жүзү боюнча дээрлик 300 колдонуудагы региондук соода макулдашуулары бар, анын ичинде экономикалык интеграция, бажы бирликтерин түзүү жөнүндө макулдашуулар жана 1 продукциянын белгилүү бир тизмегине жайылтылган иш-аракеттердин жарым-жартылай чөйрөсү менен макулдашуулар. Бүткүл дүйнөдө интеграция процесстерин өнүктүрүү, алардын максаттары, өнүгүү стратегиялары, зарыл шарттарды түзүү принциптери интеграциялык бирикмелерди түзгөн өлкөлөрдүн географиялык жайгашуусуна жана экономикалык өнүгүү деңгээлине карабастан жалпы мыйзам ченемдүүлүккө ээ.

Интеграциялык бирикмелердин иштешине талдоо жүргүзүү көрсөткөндөй, интеграциялык топтор экономикалык өнүгүү деңгээли боюнча өлкөлөр (Европа бирлиги, EFTA, ANZCERTA) бул өнүккөн өлкөлөргө кирет), ошондой эле өнүгүп бара жаткан өлкөлөр (SAARC, ALBA, CARICOM, CAN, UEMOA, ECOWAS, EAC ж.б.), ошондой эле өнүгүү деңгээли бирикмелердин ичинде байкаларлык айырмаланган өлкөлөр (NAFTA, SACU, SADC, SPARTECA ж. б.) болуп түзүлөт. Биринчи учурда интеграциялык биримдикке

өлкөлөрдүн катышуу максаттары эреже катары дал келет. Бул интеграциялануучу өлкөлөрдүн экономикаларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, интеграциялык потенциалды ишке ашыруунун эсебинен экономикалардын кошумча өсүшүн камсыз кылуу, материалдык жана финансылык ресурстарды бириктирүү аркылуу өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсүн тездетүү болушу мүмкүн. Экинчи учурда катышуучу мамлекеттердин максаттары кайталанбайт, бирок бири-бирин толуктап турат. Мындай бирикмелердеги кыйла өнүккөн өлкөлөр өз ара соодадагы тоскоолдуктарды жоюунун, анча өнүкпөгөн өлкөлөрдүн энергоресурстарына жетүүнүн, ички жана тышкы рынокторго чогуу өндүрүлгөн товарлардын өздүк наркын төмөндөтүүнүн эсебинен өз продукцияларын сатуунун жаңы рынокторун алуу максатын көздөйт. Аз өнүккөн мамлекеттер биринчи кезекте алардын аймагында жаңы өндүрүштөрдү жайгаштыруунун эсебинен жумуш орундарын түзүүгө, өз экономикасына чет өлкөлүк инвестицияларды, жаңы технологияларды, жогорку квалификациялуу кадрларды тартууга жана натыйжада өзүнүн экономикалык өнүгүү деңгээлин жогорулатууга багытталган. Мындан тышкары, бардык ийгиликтүү интеграциялык бирикмелер “интеграция өзөгүнө” – экономикалык жактан кыйла өнүккөн жана интеграциялык процесстердин негизги кыймылдаткыч күчү болуп саналган өлкөгө же өлкөлөрдүн тобуна ээ.

Мындай “ядро” интеграция кыйла ачык чагылдырылган учурда бирикмесинин өлкөлөрдүн ар кандай деңгээли экономикалык өнүгүү менен (NAFTA бул АКШ SACU жана SADC – ЮАР, анын SPARTECA – Австралия жана Жаңы Зеландия), бирок ал табылышы мүмкүн болгон учурда өлкөлөрдү интеграциялоо окшош деңгээли боюнча экономикалык өнүктүрүү, аны да аныктоого болот (Европа бирлиги мындай “өзөктүү, шагыл” интеграция болуп саналат Германия, Франция, Италия, анын EAC – Кения, анын ALBA – Венесуэла, анын ASEAN – Сингапур жана Индонезия).

Интеграциялык бирикмеге кирген өлкөлөрдүн негизги максаттарын талдоо дал ушул интеграциялык процесстерге катышуунун эсебинен экономикалык натыйжалардын өсүшү интеграциялык топтордун көпчүлүгүн түзүү үчүн негизги түрткү берүүчү мотив болуп саналат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет (1.1-сүрөт).

1.1-сүрөт. Интеграциялык процесстердин пайда болушунун өбөлгөлөрү [автор тарабынан түзүлгөн]

Жалпысынан алганда, евразиялык интеграция боюнча изилдөөлөр көрсөткөндөй, евразиялык интеграциялык бирикмени түзүү жана өнүктүрүү процессин схемалык түрдө төрт ырааттуу кадам түрүндө көрсөтүүгө болот (1.2-сүрөт).

1.2-сүрөт. Интеграциялык бирикмени түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн базалык кадамдары [автор тарабынан түзүлгөн]

Бул схема интеграциялык бирикменин эволюциясын жана анын глобалдык экономикалык системага кошулушун “маңызы боюнча” чагылдырат. Бирикмени өнүктүрүүнүн андан аркы векторун аныктоочу маанилүү фактор болуп катышуучу өлкөлөрдүн өз ара аракеттенүү стратегиясын (моделин) тандоо саналат. Башкача айтканда, бул бирикмеге катышуучу өлкөлөрдүн атаандаштык артыкчылыктарын эске алуу менен интеграциялык потенциалын жүзөгө ашыруунун багыттарын аныктоо.

Интеграциялык кызматташтыктын стратегиясы (моделин) экономиканын чөйрөлөрүнө негизделет, аларды биргелешип өнүктүрүү катышуучу өлкөлөргө кошумча экономикалык натыйжа алып келиши мүмкүн. Экономиканын тармактарынын жана секторлорунун ар түрдүүлүгүнө карабастан, 1.2-сүрөттө берилген интеграциялык кызматташуунун тигил же бул айкалышындагы моделдер бардык интеграциялык бирикмелерде өнүгүүдө.

Кызматташтыктын тандалып алынган моделинин алкагында мүчө мамлекеттер макулдашылган жөнгө салуучу иш-аракеттерди өндүрүү жана ишке ашыруу факторлорунун кыймылы үчүн шарттарды аныктайт. Бул учурда макулдашуулардын деңгээлине жана тереңдигине интеграциялык бирикменин формасы көз каранды болот: эркин соода аймагы, бажы биримдиги, жалпы рынок, экономикалык бирлик, валюталык бирлик, саясий бирлик. Ошол эле учурда эл аралык экономикалык мамилелердин заманбап теориясында интеграциялык бирикменин бир формасынан экинчи формасына өтүү интеграциялык кызматташтыктын тереңдеши жана барган сайын көп сандагы чектөөлөрдүн жоюлушу менен коштолууга тийиш.

Практикада интеграциялык бирикмелердин классикалык формалары интеграциялык бирикмелердин кыйла өнүккөн формаларына мүнөздүү элементтер менен толукталышы мүмкүн. Бул трансформация катышуучу

өлкөлөрдө бизнес-процесстердин өнүгүшү жана алардын экономикалык өнүгүү деңгээлдеринин жакындашуусу менен шартталган.

2021-жылы Россия, Белоруссия жана Казакстан Евразиялык интеграция долбоорун колдоп, кийин иш жүзүндө жүзөгө ашырылганына 10 жыл толду. 2011-жылдын ноябрында үч өлкө “Евразия экономикалык интеграциясы жөнүндө” декларацияга кол койгон, анда 2015-жылга Евразия экономикалык биримдигин (ЕАЭБ) түзүү милдети жарыяланган. Россияда, Белоруссияда жана Казакстанда экономикалык жана саясий чакырыктарга биргелешип каршы туруу механизмдерин иштеп чыгууга көп көңүл бурулду. Өлкөлөр бири-бирине болгон көз карандылыкты эске алышты.

Ошентип, Беларусь чыгыш коңшусуна абдан көз каранды болгон [130. 9-15 б.]. Беларустун тышкы соода жүгүртүүсүнүн жарымынан көбүн Россия камсыздаган, банк активдеринин төрттөн бир бөлүгүн россиялык финансылык топтор контролдогон жана акыркы он жылда тышкы карыздын жарымынан көбү Россиядан тартылган [82., 12 б.]. Ушундай эле кырдаал орус-казак мамилелеринде да байкалган. 2012-жылдын февралында Евразия экономикалык комиссиясы (ЕЭК) иштей баштаган, ошол эле жылдын майында ЕАЭБ жөнүндө келишимдин долбоорун даярдоо боюнча иш планы жактырылган. Кийинки жылдары өлкөлөр Бажы бирлигин жана Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүү жөнүндө кошумча келишимдерге кол коюшту. Жыйынтыгында мыйзамдык база түзүлүп, соода-экономикалык чөйрөдөгү карама-каршылыктар жоюлду. Натыйжада 2014-жылдын 29-майында Россия, Казакстан жана Беларусь Евразия экономикалык бирлиги (ЕАЭБ) жөнүндө келишимге кол коюшкан. Келишимдин 4-беренесинде уюмдун максаттары төмөнкүдөй аныкталган: “мүчө мамлекеттердин калкынын жашоо деңгээлин жогорулатуу кызыкчылыгында алардын экономикаларынын туруктуу өнүгүшү үчүн шарттарды түзүү; товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, капиталдын жана эмгек ресурстарынын бирдиктүү рыногун түзүүгө умтулуу; глобалдык экономика шарттарында улуттук экономикалардын ар тараптуу модернизациясы, кооперациясы жана

атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу”[47]. ЕАЭБ өзүнүн ишин 2015-жылдын 1-январында Россиянын, Белоруссиянын жана Казакстандын президенттери кабыл алган чечимдерге ылайык, ошондой эле кол коюлган документтердин негизинде баштаган, алар Армениянын жана Кыргызстандын интеграциялык бирикмеге кирүү тартибин аныктаган. ЕАЭБ башында постсоветтик мейкиндиктеги өлкөлөрдүн бир бөлүгү гана талап кылган интеграциялык долбоор болгон. Украина жана Грузия сыяктуу өлкөлөр ЕАЭБге катышуунун потенциалдуу мүмкүнчүлүгүн караган дагы эмес. Тиешелүү түрдө постсоветтик мейкиндикте ЕАЭБ интеграциянын максаты катары андан пайда көргөн бир катар мамлекеттер үчүн гана иш алып барган. Алсак, ЕАЭБге мүчө өлкөлөр өзүнүн катышуусун геосаясий жана экономикалык кызыкчылыктарынын призмасы аркылуу карашкан. Экономикалык кыйынчылыктарга туш болгон Беларусь менен Казакстанда ЕАЭБ топтолгон көйгөйлөрдү чечүү мүмкүнчүлүгү катары каралды. ЕАЭБдин алкагында Казакстан менен Белоруссиянын маанилүү милдеттерине соода-экономикалык кызматташуу маселелери кирген. Россиянын капитал рыногуна жана сатууга мүмкүнчүлүк алуу менен Казакстан экономиканын мунайгаз секторун алдыга өнүктүрүүгө болгон көз карандылыгын төмөндөтүүгө жана өнөр жай өндүрүшүнүн жана экспорттун чийки зат багытын жеңүүгө багыт алган. Казакстан Евразия интеграция боюнча өнөктөштөр менен туруктуу соода-экономикалык мамилелерди түзүүгө кызыкдар болгон. Бул Казакстанга өлкөдө өндүрүлгөн товарларды сатуу рыногун кеңейтүүгө багыт алууга мүмкүндүк берди [12, 182-189 б]. Белоруссия россия рыногуна өз азыктарын жеткирүү үчүн кошумча мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнү пландап жатат. Россия дагы ЕАЭБдеги потенциалдуу экономикалык мүмкүнчүлүктөрдү көрдү. Россияны отун-энергетика, космос чөйрөсү, кеме куруу, машина куруу, айыл чарба тармактарында өз ара аракеттенүү кызыктырды[58, Б. 117-121]. Акырында Армения жана Кыргыз Республикасы “экономикалык көйгөйлөрдү чечүү, геосаясий кызыкчылыктарды коргоо призмасы аркылуу евразиялык

интеграцияны” карады[95, Б.78-100]. Экономикалык көйгөйлөр жана геосаясий фактор ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн тышкы саясий векторун аныктоодо чоң роль ойнойт. Интеграциялык бирикмеге кирген өлкөлөр региондон тышкаркы мамлекеттер тарабынан күчтүү кыстоого туш болушту. СССР кулагандан кийин алардын аракеттери постсоветтик мейкиндикке контролду орнотууга, мурдагы советтик ресурстардын ресурстарына жетүүгө багытталган. Ошол эле учурда Батыштын жана Кытайдын негизги милдети постсоветтик мейкиндиктеги өлкөлөрдүн реинтеграциясына, өзгөчө Россиянын лидерлик ролуна каршы аракеттенүү болгон. ЕАЭБдин интеграциялык долбоорун колдогон постсоветтик мейкиндиктеги башка өлкөлөр үчүн региондон тышкаркы мамлекеттерге бир тараптуу багыт алуу өзүнүн кемчилигин көрсөттү. Тиешелүү түрдө экономикалык алсыздык жана ЕБ, АКШнын жана Кытайдын жана саясий кысымы Белорусия менен Казакстанды, андан соң Армения менен Кыргыз Республикасын, анын ичинде Россия менен кызматташуунун жаңы түрлөрүн издөөгө түрттү. Ушул себептен улам, Кытай Евразия экономикалык интеграциясына Казакстан менен Кыргызстандын тартылуу деңгээлин төмөндөтүүнүн ар кандай жолдорун издеди. ЕАЭБди өнүктүрүү Кытайдын Борбордук Азияда өз таасирин мындан ары арттырууга кызыкдар болгон кызыкчылыктарына каршы келет. Бажы бирлиги Кытайдын Борбордук Азиядагы экономикалык шарттарын өзгөртө алат. ЕАЭБдин интеграциялык долбоорун ишке ашырууга тоскоолдуктарды жаратууга батыш өлкөлөрү чоң күч-аракеттерди жумшоодо[128, Б.91]. Алсак, ЕАЭБ түзүлгөнгө чейин 2012-жылы евразия интеграциясын өнүктүрүү боюнча конкреттүү кадамдар талкуулана баштаганда, ошол мезгилде АКШнын Мамлекеттик катчысы Хиллари Клинтон “Вашингтон евразия интеграциясын өнүктүрүүнү басаңдатуу же алдын алуу үчүн натыйжалуу ыкмаларды табууга аракет кылат” деп билдирген[41]. ЕАЭБдин өнүгүшү анын катышуучуларынын ортосундагы соода-экономикалык мамилелердин деңгээли менен аныкталат. ЕАЭБ өзүнүн калыптанышынын башталышында турат, бул сөзсүз түрдө анын

катышуучуларынын ортосунда чыр-чатактарды жаратат. Ошого карабастан, акыркы жылдары ЕАЭБ өлкөлөрү евразиялык интеграцияны улуттук экономикаларды андан ары өнүктүрүү жана саясий туруктуулукка жетишүү үчүн зарыл шарт катары кароо менен экономикалык өз ара иштешүүнү кеңейтүүгө басым жасашты. 2017-жылдын апрелинде кол коюлган Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кодекси жөнүндө келишим 2018-жылдын 1-январында күчүнө кирген[57]. Акырындык менен макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн оң динамикасы калыптанууда[129, Б. 9–20.]. Казакстандык эксперт В. Додонов белгилегендей, “ЕАЭБде позитивдүү тенденциялар байкалууда”[46, Б. 347–364].

Албетте, интеграциялык процесстердин артыкчылыктары көз ирмемде алынышы мүмкүн эмес. ЕАЭБди түзүү евразиялык интеграцияга катышкан өлкөлөрдөгү экономикалык кырдаалды турукташтыруу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү гана түздү. Келечекте амбициялуу пландарды ишке ашыруу модернизацияга жана кайра индустриялаштырууга мүмкүндүк берет. Кыска мөөнөттүү келечекте ЕАЭБдин андан ары кеңейиши күмөн. Постсоветтик мейкиндиктеги өлкөлөр менен тыгыз кызматташтыкты сактоого кызыкдар болгон бардык өлкөлөр өз тандоолорун жасашты. Калган постсоветтик өлкөлөр батыш мамлекеттери менен мамилелерди чыңдоого багыт алышат жана алардын тышкы саясий артыкчылыктарын өзгөртүүгө азырынча өбөлгөлөр жок [27, Б. 9–26.]. Жыйынтыктап айтканда постсоветтик мейкиндикти кайра интеграциялоо Россиянын өнүгүүсүнүн зарыл шарты болуп саналат деп айтууга болот, бул анын чек араларынын айланасында постсоветтик мейкиндикте анын таасир этүү мүмкүнчүлүктөрүн чектөөгө жөндөмдүү “санитардык коридорлорду” түзүү коркунучун азайтат. Мындан тышкары ЕАЭБди постсоветтик мейкиндиктеги өлкөлөрдүн ортосундагы карама-каршылыктарды чечүүнүн куралы катары кароого болот. Ошондой эле 2015-жылы Евразия экономикалык кеңеши жарыялаган 2030-жылга чейин ЕАЭБди өнүктүрүүнүн максаттарынын бири макроэкономикалык туруктуулукту камсыз кылуу, жүргүзүлүп жаткан экономикалык саясаттын

алдын ала болжолдуулугунун макроэкономикалык көрсөткүчтөрүнө жетишүү, өндүрүштүн жана экспорттун технологиялык деңгээлин жогорулатуу жана диверсификациялоо, Бирликтин мамлекеттеринин төлөм баланстарынын туруктуу абалын кармап туруу жана тышкы карыздарын төмөндөтүү болгон[3, Б.6]. Пандемия жана мамлекеттер аралык мамилелердин курчушу, ЕАЭБ өлкөлөрүндө олуттуу жоготуулар шарттарында евразиялык интеграциянын келечектери Евразия экономикалык бирликтин айрым катышуучу өлкөлөрүнүн, биринчи кезекте Россиянын экономикалык өнүгүүсү менен байланыштуу болот. Дүйнөдөгү экономикалык кырдаал, 2020-жылы мунайга болгон баанын төмөндөшү Россиянын экономикасына да терс таасирин тийгизди. Дүйнөдөгү экономикалык кырдаал, 2020-жылы мунайга болгон баанын төмөндөшү Россиянын экономикасына да терс таасирин тийгизди. А. Мигранян белгилегендей, “Россиянын экономикасында COVID-19 менен күрөшүүдө суроо-талаптын жана ишкердик активдүүлүктүн кыйрашынан улам негизги энергия булактарына баалардын төмөндөө жана экономикалык жоготуулардын шарттарында түзүлгөн кырдаал кеңейтилген керектөөнүн экономикалык моделин, кредиттик мамилелер системасын жана өз ара кызматташуунун архитектурасын түп-тамырынан бери өзгөртүүнү талап кылат”[87. Б. 327–345.].

1.2. Финансылык-экономикалык интеграция шартында финансылык саясаттын заманбап аныктамасы

Дүйнөдө чарбалык мамилелерди өнүктүрүү боюнча интеграциялык процесстер ХХ кылымдын экинчи жарымында өнүгүп баштагандыгы, коомдук иштин бардык чөйрөлөрүндө өсүп жататкандыгы айкын көрүнүп турат. Алар өндүрүш күчтөрдү өнүктүрүүгө жана өндүрүштүк мамилелерин өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт. Интеграцияланган чарбалык субъекттер

жалпысынан экономикада жана атап айтканда ата мекендик айыл чарбасында маанилүү ролду ойнойт.

Дүйнөлүк практикада тармактык холдингдер, корпорациялар, трансулуттук корпорациялар жана концерндер түрүндөгү вертикалдуу интеграцияланган системалар кеңири таралган, алар “вертикаль боюнча” пландоодо менчиктин сакталышына кепилдик берет жана чарба жүргүзүүнүн технологиялык жана ресурстарды үнөмдөөчү ыкмаларын киргизүүгө мүмкүндүк берет. Эмгек бөлүштүрүү түрлөрүнүн бири катары интеграция анын башка түрлөрү– адистештирүү, топтоо, кызматташуу менен тыгыз байланыштуу.

А. Смит тарабынан түзүлгөн жана К. Маркс жана башка окумуштуулар тарабынан өркүндөтүлгөн экономикада өндүрүштүн жана интеграциялык процесстердин концентрациялоо процесстерин изилдөө үчүн бекем теориялык негиз бар, ошол эле учурда айрым тармактарга карата интеграцияланган чарбалык системалардын иштешинин көптөгөн аспектери жетишсиз изилденген.

Чет элдик илимий басылмаларда финансылык-экономикалык интеграциянын ар түрдүү чечмелөөлөрү кездешет. Биздин оюбузча, аны түшүнүү үчүн эки негизги мамилени аныктоого болот – кенен жана тар. Финансылык-экономикалык интеграцияны кеңири түшүнүүдө авторлор натыйжалуу өнүгүүдөн экономикалык артыкчылыктарды алууга багытталган чарбалык субъекттердин бирикмеси катары чечмелейт[76].

Биз бул жалпыланган чечмелөөнү төмөнкүдөй тактоону сунуштайбыз: финансылык-экономикалык интеграция кеңири мааниде ыктыярдуулук принцибине негизделген, жарандык укуктун актылары менен регламенттелген, тараптардын ар биринин экономикалык жана финансылык максаттарына жетишүү үчүн натыйжалуу биргелешкен кызматташууга багытталган бир нече чарбалык субъекттердин биригүүсүн билдирет.

Тар мааниде алганда, илимий адабиятта финансылык-экономикалык интеграция процесс катары түшүнүлөт, бирок бул жагынан ар кандай пикирлер бар [72].

Интеграциялык процесстерди талдоонун негизинде төмөнкүдөй чечмелөөнү сунуштайбыз: финансылык-экономикалык интеграция процесси бул бирикменин катышуучуларынын жыйындысы жана катышуучулардын макулдашылган кызыкчылыктары жана жалпы стратегиялык артыкчылыктары менен шартталган алардын ортосундагы өз ара аракеттенүүлөрдүн ар кандай түрлөрү.

Жогоруда айтылгандардын баарын резюмелеп, финансылык-экономикалык интеграцияны интеграцияланган системанын алкагында өз ара аракеттенүү менен туруктуу өндүрүштүк жана башкаруучулук байланыштарды түзүүчү жана өз кызыкчылыктарынын макулдашуусунун негизинде биргелешкен иштен синергия натыйжасын алууга багытталган чарбадык субъекттердин экономикалык мамилелеринин жыйындысы катары көрсөтүүгө болот. Мында финансылык-экономикалык интеграциянын системалуу сапаттары деп анын бүтүндүгүн, түзүмдүүлүгүн жана туруктуулугун атоого болот.

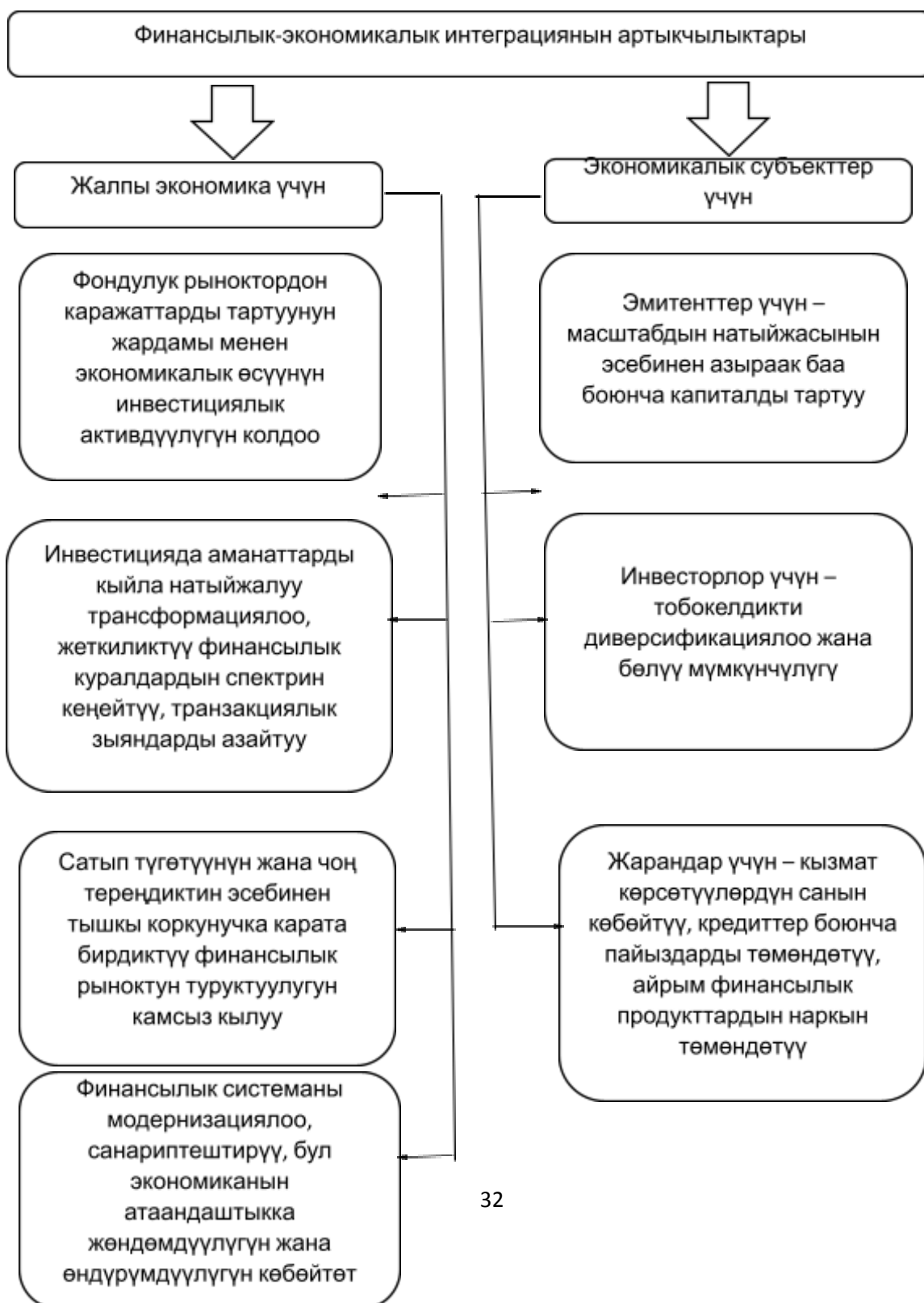
Финансылык-экономикалык интеграция ар түрдүү аспекти боюнча теориялык талдоо башка экономикалык процесстерден анын артыкчылыктарын жана айырмачылыктарын атоого мүмкүндүк берет:

- чарбалык субъекттердин финансылык-экономикалык интеграциясы ар кандай булактардан финансылык жана интеллектуалдык ресурстарды тартуу менен өндүрүштүк жана башкаруучулук технологияларын жаңылоого негизделген узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет;

- ресурстарга (материалдык, эмгектик, финансылык, маалыматтык) жана заманбап технологияларга жеткиликтүүлүк кеңейет, аларды пайдалануунун натыйжалуулугу жогорулайт;

- интеграцияланган системанын катышуучулары алдыда турган көйгөйлөрдү чогуу чечет;

• интеграцияланган системага кирген чарбалык субъекттер тышкы атаандаштардан коргоону алышат. Экономика жана чарбалык субъекттер үчүн финансылык-экономикалык интеграциянын артыкчылыктары биз тарабынан 1.3-сүрөттө системалаштырылган.

1.3-сүрөт. Финансылык-экономикалык интеграциянын артыкчылыктары

Өнүккөн өлкөлөрдө интеграцияланган системалар улуттук чарбаны өнүктүрүүнүн векторун берет жана туруктуу өндүрүштү камсыз кылат. Чарбалык субъекттерди жана жалпы тармактарды интеграциялоо иш-аракеттерди координациялоонун жана бирикменин катышуучуларынын кызыкчылыктарын эске алуу менен өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берүүчү башкаруунун жаңы, кыйла жогорку деңгээлин болжолдойт.

Интеграциялык системаларды жетектөө бирикмеге кирген ишканалардын финансылык абалы жөнүндө толук түшүнүккө ээ жана финансылык ресурстарды оптималдуу бөлүштүрүү менен бүтүндөй компаниянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн башкарат. Ошол эле учурда кредиторлордон, чийки заттардын жеткирүүчлөрүнөн жана соода компанияларынан ишканалардын көз карандылыгы төмөндөйт, бул дүйнөлүк финансылык кризистин шартында күмөнсүз оң жактуу болуп саналат. Мындан тышкары, интеграциянын натыйжасында өндүрүштүн орто аралык этаптарынын чыгымдарын кыскартуунун жана продукциянын бирдигине салыктардын суммасын төмөндөтүүнүн эсебинен акыркы продукциянын өздүк наркы төмөндөйт [96, Б.73–76].

Рынок экономикасында иш жүргүзүү ийкемдүүлүктү талап кылат. Ар бир чарба жүргүзүүчү субъект өз ишин кошумча артыкчылыктарды (чыгымдарды азайтуу, өндүрүштү жана сатуу рыногун кеңейтүү, инвестицияларды тартуу, рынокто пайдалуу позиция ж.б.) алуу жана натыйжада кирешени көбөйтүү үчүн уюштурууга умтулат [16].

Өндүрүштүк кубаттуулукту бириктирүү, капиталды бириктирүү, чарбалык субъекттерди бириктирүү – бул саналган жана башка көптөгөн

артыкчылыктарды алуунун натыйжалуу ыкмаларынын бири. Мындай бирикмелер ишкердик ишти координациялоого жана жалпы кызыкчылыктарды коргоого мүмкүндүк берет.

Финансылык саясат түшүнүгү жана маңызы боюнча талкуулар ошондой эле автордук чечмелөөлөрдү иштеп чыгууга багытталган. Оригиналдуу суроолорду берүүнүн айрым элементтери мурдагыдай эле талаш-тартыштуу мүнөзгө ээ экендигин белгилөөгө болот, атап айтканда:

- мамлекеттин финансы системасын “башкаруу”, максаттарга жетүү үчүн ресурстарды мобилизациялоону камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө маселени коюунун ылайыктуулугу;

- өлкөнүн финансы секторун жөнгө салууну камсыз кылууда мамлекеттин принциптүү ролу жана жалпы финансы сектору жана финансы рыноктору мамлекет тарабынан таасир этүүнүн объекти катары;

- финансылык саясаттын алкагында мамлекеттин кандайдыр бир иш-чараларын талкуулоонун максатка ылайыктуулугу жана алардын түрлөрүн тактоонун зарылдыгы;

- мамлекеттин экономикалык жана финансылык саясатынын өз ара байланышы;

- мамлекетти өнүктүрүү артыкчылыктарын аныктоо жана бул максаттарга жетүү үчүн финансылык саясаттын куралдарын иштеп чыгуу;

- иш-чараларды жана куралдарды финансылык саясатка киргизүү принциптери, бул финансылык саясатты иштеп чыгуунун жалпы концепциясына (салыктык, бюджеттик, акча-кредиттик, нарктык, инвестициялык, бажылык ж.б.) ушул багытты жазуу менен бир эле учурда ар бир багыт үчүн куралдарды сыпаттоо аракетинде көрүнүшү мүмкүн.

Финансылык саясаттын жалпы экономикалык саясат менен байланыштыруу аракетинин оң тенденциясы катары белгилей кетүү керек, атап айтканда төмөнкү аныктамада: мамлекеттин финансылык саясаты – бул анын экономикалык саясатынын бир бөлүгү (подсистемасы), ал “... мамлекеттик экономикалык саясаттын стратегиялык жана тактикалык

максаттарына ылайык мамлекеттин финансылык ресурстарын түзүү жана пайдалануу боюнча мыйзамдарга ылайык ыйгарым укуктарга ээ болгон бюджеттик-салыктык, башка финансылык инструменттердин жана мамлекеттик финансылык бийлик институттарынын жыйындысын билдирет”[125, Б.4]. И.В. Рукавишникованын пикири боюнча финансылык саясаттын багыттарынын эң кеңири таралган классификациясы анын финансы системасынын түзүмүнө ылайык бөлүнүшү болуп саналат. Алсак, бюджеттик (анын ичинде кирешелер жана чыгашалар жаатындагы саясат) бөлүнүп, салык саясаты, акча-кредит, мамлекеттик карыз, мамлекеттик камсыздандыруу, акча-кредит саясаты жаатындагы саясат өз алдынча орун ээлейт[111]. Өз кезегинде, М.В. Романовский жана Г.Н. Белоглазова финансылык саясат “...экономикалык саясаттын курамдык бөлүгү катары иш алып барарын жана бул методологиялык принциптердин, уюштуруучулук формалардын жана финансылык мамилелерде колдонулуучу куоөралдардын жыйындысы экендигин белгилейт...”[125], бул мамлекеттин өз функцияларын аткаруу максаты үчүн иш жүзүндө ишке ашырылат.

Б.А. Райзберг ж.б. дагы финансылык саясат мамлекеттик финансылык ресурстарды пайдаланууда, кирешелерди жана чыгашаларды жөнгө салууда, мамлекеттик бюджетти түзүүдө жана аткарууда, салыктык жөнгө салууда, акча жүгүртүлүшүн башкарууда, улуттук валютанын курсуна таасир этүүдө пайда болуучу экономикалык бөлүк катары, курс катары берилиши керектигин белгилешет[107]

Мамлекеттик экономикалык таасирдин жалпы системасында финансылык саясатты комплекстүү чагылдырууну, ошондой эле бул мамилелерде максат коюунун элементин колдонуу алардын кадыр-баркы деп таанылышы керек. Изилдөөлөр көбүнчө Д. Брюммерхорфдун финансылык саясаты мамлекеттин экономикалык саясатынын бир бөлүгү экендигин, анын экономикалык саясаттан айырмасы анын өзгөчө методологиясында экенин белгилейт. Ошол эле учурда экономикалык жана финансылык саясаттын

максаттарынын биримдиги жана инструменттердеги айырмачылыктар (бул максаттарга жетүү каражаттары) баса белгиленет[22].

А. С. Нешитого, П. И. Вахрина[29], В. М. Родионовой[97] ж.б. эмгектеринде финансылык саясат ресурстарды мобилизациялоо, аларды сарамжалдуу блүштүрүү жана пайдалануу боюнча мамлекеттин мыйзам менен бекитилген иш-чараларынын системасы катары берилген.

В.К. Сенчаговдун пикири боюнча финансылык саясат – бул мамлекеттик экономикалык саясаттын стратегиялык жана тактикалык максаттарына ылайык мамлекеттин финансылык ресурстарын калыптандыруу жана пайдалануу боюнча ыйгарым укуктарга ээ болгон мамлекеттик финансылык бийликтин финансылык инструменттеринин жана институттарынын жыйындысы[112].

С.В. Большаков финансылык саясатты финансы чөйрөсүндөгү мамлекеттин укуктук чечимдеринин жыйындысы катары[23]; Ю. В. Самарская, А. Ю. Кравчук – ачык коомдук финансылык башкаруунун илимий негизделген башкаруусу катары чечмелейт[78, Б. 21–23]. Финансылык башкаруу чөйрөсүндө теориялык изилдөөлөрдүн чынжырынын экинчи элементи финансылык саясаттын мазмунун жана куралдарын ачып берүү болуп саналат.

Бул жаатта биз финансылык саясатты максаттарга жетүү үчүн финансылык ресурстарды мобилизациялоо боюнча мамилелер катары мүнөздөгөн ар кандай көз караштарга ээбиз (И. Н. Мысляева); финансыны башкаруу жаатында мамлекеттин иш-чараларынын топтому (И. Д. Мацкуляк, Ю. А. Кравчук); жалпы мамлекеттик максаттарга жетүү үчүн максаттардын, методдордун, куралдардын жыйындысы (В. В. Нестерова, В. К. Сенчагов). Бир катар авторлор финансылык саясаттын звенолорун бөлүп көрсөтүшөт. Мисалы, Р. Э. Мирзояндын изилдөөсүндө мындай деп белгиленген: финансыны өнүктүрүүнүн илимий жактан негизделген анын ичинде акча жүгүртүү концепцияларын иштеп чыгуу; келечекке да, учурдагы мезгилге да финансыны пайдалануунун негизги багыттарын аныктоо; коюлган

максаттарга жетүүгө багытталган практикалык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу [89, Б.13]. Финансылык саясаттын максаттарын жана артыкчылыктарын аныктоо маселеси боюнча да көз караштардын чоң баш аламандыгы орун алууда. Атап айтканда О. П. Уманец мамлекеттик финансылык саясатты “...мамлекеттик органдардын кайра өзгөрүүнү финансылык камсыз кылуу кызыкчылыгында көрүлүүчү иш-аракеттери...” деп түшүнөт[122, Б.2].

И. В. Рукавишникова мамлекеттик финансылык саясатты “социалдык-экономикалык саясаттын бөлүгү катары бөлүп көрсөтөт, ал анын максаттарын, милдеттерин, принциптерин, багыттарын, укуктук жөнгө салуунун ыкмаларын, ошондой эле өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүгө натыйжалуу таасир этүү, мамлекеттин жана инсандын бакубаттуулугун жогорулатуу максатында мамлекеттик бийлик органдарынын, башка ыйгарым укуктуу органдардын жана уюмдардын ачык коомдук акча фонддорун түзүү, бөлүштүрүү, башкаруу жана пайдаланууну контролдоо жаатындагы ишинин формаларын аныктайт” [111]. Е. В. Покачалов мазмунуна жараша финансылык саясатты мыйзам чыгаруу жана укук колдонуу деп бөлөт. Максаттарына жараша – стратегиялык жана тактикалык, же болбосо учурдагы жана келечектеги финансылык саясат.

Ошол эле учурда айрым авторлор пландалган чаралардын узактыгына жараша (кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү) стратегиялык жана тактикалык финансылык саясат түшүнүктөрүн колдонуунун ачык-айкын эместигин, ал эми айрым учурларда методологиялык негизсиздигин белгилешет, ошондой эле чечилүүчү маселелердин масштабын жетекчиликке алууну сунушташат. Бул көз карашта финансылык тактика “өндүрүлгөн финансылык стратегия... жана финансылык милдеттерди чечүүнүн ыкмаларын, методдорун, каражаттарын жана тартибин аныктайт” [97].

Финансылык саясаттын милдеттерине байланыштуу пикирлердин кыйла кеңири спектрин белгилей кетүү керек. Атап айтканда, И. Н. Мысляева финансылык саясаттын милдеттери катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтөт:

мамлекеттик ресурстарды сарамжалдуу бөлүштүрүү жана пайдалануу, мамлекеттик программаларды каржылоо, финансылык ресурстарды артыкчылыктуу багыттарга топтоо, калкты толук кандуу көбөйтүү максатында кирешелердин деңгээлин түзүү. Өз кезегинде, И. Д. Мацкуляка жетектеген автордук жамаат финансылык саясаттын милдеттери деп “... экономикалык өсүшкө жана калктын жашоо сапатына дем берүүчү натыйжалуу финансы механизмин түзүүнү ...” эсептейт [73, Б.106]. Бул учурда айрым авторлор финансылык саясаттын максаттарынын жана милдеттеринин ашыкча кеңейгендигин көрсөтүшөт.

Алсак, мисалы, А. С. Колесов: “... анда чыныгы экономикалык саясаттын максаты эмнеде? Бизге авторлор анын максаты көбүнчө финансылык саясатка таандык деп ойлойт...” [73, Б.106]. Биздин пикирибиз боюнча талкуу бир жагынан ресурстарды кайра бөлүштүрүүгө багытталган чаралар катары, экинчи жагынан өлкөдөгү экономикалык активдүүлүктүн түрткү берүү чаралары катары мамлекеттик финансылык саясатын сунуштоонун негизинде түзүлүүгө тийиш. Акыркы актуалдуу багытка байланыштуу макроэкономикалык көрсөткүчтөрдү түзүүгө мамлекеттик финансылык саясаттын таасирин изилдөө гана эмес, аймактарды өнүктүрүүгө да таасирин тийгизет.

Жалпы дүйнөлүк тенденция болуп мамлекеттик финансылык саясаттын жыйынтыктарынын кандайдыр бир “затташтыруусу” болуп саналат, мында анын натыйжалуулугу өлкөнүн региондук өнүгүү деңгээли боюнча бааланат, ал эми негизги индикаторлор болуп калктын жашоо деңгээли жана адамдардын конкреттүү региондо жашоого жана иштөөгө каалоосу саналат.

Ошентип, мамлекеттик финансылык саясат жаатындагы изилдөөлөрдү андан ары өнүктүрүү анын макроэкономикалык таасиринин натыйжалуулугун баалоонун нугунда гана эмес, конкреттүү мамлекеттердин аймактарын (региондорун) же алардын улуттан жогорку бирикмелеринин социалдык-экономикалык өнүктүрүү чөйрөсүнө багытталууга тийиш. Ушуга

байланыштуу мамлекеттик финансылык саясаттын көрсөткүчтөрүн негиздөөгө жана натыйжалуулугуна баа берүүгө багытталган изилдөөлөрдү өнүктүрүүнү оң тенденция деп таанууга болот.

Финансылык саясатты турукташтыруу жана жөнгө салуу мүнөзүн баалоо көптөгөн эмгектерде арналган. Алсак, М. В. Дьяченко турукташтыруу саясатынын маңызын “...мамлекеттин жыйынды суроо-талапка (көбүнчө) жана жыйынды сунушка (азыраак) тийгизген таасирине негизделген...” [49, Б.104-105] деп аныктайт жана турукташтыруучу финансылык жана акча-кредит саясатын бөлүп көрсөтөт

Турукташтыруучу финансылык саясат боюнча окумуштуу “...бөлүштүрүү акча мамилелеринин системасын колдонуу менен алгылыктуу макроэкономикалык тең салмактуулукту орнотууга же калыбына келтирүүгө багытталган чаралардын комплексин түшүнөт, мында башкы орун артыкчылыктуу негизде фискалдык инструменттерге, атап айтканда: экономикага салыктык жүктү жана бюджеттик чыгымдардын деңгээлин өзгөртүүгө бөлүнөт” [49, Б.104-105]. Салыктарды жана бюджеттик чыгымдарды кыскартуу (көбөйтүү) жана жөнгө салуучу таасирлердин маалыматтарынын ар кандай айкалыштары турукташтыруучу финансылык саясаттын куралдары болуп калары анык.

Мамлекеттик финансылык саясаттын жөнгө салуучу (турукташтыруучу) мүнөзү изилдөөлөрдө биринчи планга чыгарын баса белгилеп кетүү керек, бул жалпысынан чет өлкөлүк практикада болуп келген тенденцияны чагылдырат. Мамлекеттик финансылык саясат маселелери менен алектенген дээрлик бардык изилдөөчүлөр сапаттуу методологиялык базанын маанисин жана мамлекеттик программаларды дал ушул позицияларда жетишсиз иштелгендигин көрсөтүшөт.

Белгилей кетсек, “мамлекеттик финансылык саясат” термининин өзү анын мазмунун ачыкка чыгарбастан колдонулат жана “...илимий жана окуу-методикалык адабияттарда мамлекеттик кызыкчылыктарды ишке

ашыруу методологиясы жетиштүү түрдө сыпатталган эмес” деп таанылган[122, Б.9].

Авторлор финансылык чөйрөнү жөнгө салууга багытталган мыйзамдык жана ченемдик-укуктук база финансылык саясатты, анын түзүмдүк элементтерин, максаттарын жана ишке ашыруу куралдарын аныктоого ар тараптуу мамилелерди камтыйт деп адилеттүү белгилешет. Натыйжада биз Конституциядан жана мамлекеттик мыйзамдардан баштап тармактык ведомстволор тарабынан чыгарылуучу программалык мүнөздөгү документтерге чейин ар кандай деңгээлдеги документтердеги терминологияны системасыз колдонуп жатабыз.

Системалык мамиленин жоктугу, биздин оюбузча төмөнкүдөй негизги багыттар боюнча өзгөчө айкын көрүнүп турат.

Терминологиялык жана методологиялык тууралыкты изилдөөдө биз ар кандай деңгээлдеги документтерде ар кандай терминдер (“финансылык”, “бюджеттик-финансылык”), эң негизгиси финансылык саясаттын багыттары колдонулганын көрдүк.

Мисалы, кээ бир учурларда финансылык саясаттын төмөнкүдөй элементтери бөлүп көрсөтүлөт:

- бюджеттик;
- салыктык;
- акча-кредиттик;
- инвестициялык;
- бажылык.

Башка авторлор салык, бюджет, бажылык-тарифтик, акча-кредиттик базалык мыйзамдык документтерди түзүүнүн толук логикалык схемасын сунуш кылып: Салык, Бюджеттик, Бажы кодекстери жана акча-кредит саясатынын негизги багыттары жөнүндө борбордук (улуттук) банктардын документтери.

Албетте, финансылык саясаттын элементтерин (багыттарын) бөлүп көрсөтүү методологиялык негиздемени талап кылат. Эгерде биз “максаттан

алыс” жол менен бара турган болсок жана финансылык саясат турукташтыруучу же дем берүүчү мүнөзгө ээ экендигин жана ишкердик активдүүлүккө дем берүү максатын көздөсөк, анда мисалы ушул критерий боюнча акча-кредит саясатын киргизүү негиздүү деп таанылышы мүмкүн. Мына ушундан улам финансылык саясаттын аныктамасын иштеп чыгуу теориялык гана маселе эмес. Финансылык саясаттын багыттарын (элементтерин) аныктоо принциптерин бөлүп көрсөтүү максатка ылайыктуу. Же алар финансылык саясаттын максаттарына же таасир этүү объекти боюнча аныкталат. Эгерде финансылык саясаттын алдында болсо биз мамлекеттик кирешелер жана чыгашалар жаатындагы саясатты болжолдойбуз, финансылык саясат болсо, анда элементтер таасир этүү объектинде жараша тандалып алынууга тийиш. Анда “инвестициялык саясат” элементин киргизүү толук негиздүү эмес болуп көрүнөт.

Ошентип, сабаттуу методологиялык мамиле финансылык саясаттын багыттарын бөлүүдө бир тектүү критерийди колдонуу зарылдыгын билдирет. Финансылык саясат үчүн жооптуу мамлекеттик органдардын ишинин максаттарын коюуда бирдиктүү методологиялык линиянын айкындыгы жетишсиз.

Мамлекеттик финансылык саясатты методологиялык иштеп чыгуунун баалуулугу теориялык окуялар практикалык программалардын бир бөлүгү болуп калганда же жок дегенде ведомствонун ишинин максаттарын жана милдеттерин иштеп чыгууда же программалык мүнөздөгү документтерди даярдоодо өзөктүү болгондо жогорулайт.

Мисалы, ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн өз ишинин максаттарын (т. а. коомдук максаттар) башкы соода коюлган максаттарынын жалпы мүнөздүү белгилерин бөлөбүз:

– финансылык системанын туруктуу иштеши, тышкы тобокелдиктердин аярлуулугун азайтуу; ички жана тышкы инвесторду өнүктүрүү;

- экономиканы деофшоризациялоо (Россия жана Казакстан үчүн актуалдуу) ;
- региондук жана жергиликтүү бюджеттердин тең салмактуу өнүгүүсүн камсыз кылуу, ЕАЭСке финансылык интеграция;
- евразиялык интеграциянын алкагында экономикалык өсүү үчүн салыктык дем берүүлөр;
- узак мөөнөттүү туруктуулукка багытталган жооптуу бюджеттик саясатты ишке ашыруу, ошондой эле ЕАЭБдин алкагында тиешелүү фискалдык саясат[106].

Бир катар максаттардын чечмеленишинен ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык саясатын ишке ашыруучу министрликтеринин өз өлкөсүндө гана эмес, ошондой эле евразиялык интеграциянын алкагында ишкердик активдүүлүктү дем берүүгө багытталган саясатты жүргүзүүгө багыт алгандыгын жагымдуу учур катары белгилей кетүү керек. Региондук жана жергиликтүү бюджеттерди өнүктүрүүнүн балансталган саясатынын зарылдыгынын артыкчылыктарына билдирүүнү оң жактуу деп таануу күмөнсүз. Бирок бир катар максаттар милдет мүнөзүндө болот (экономиканы деофшоризациялоо жана экономиканы интеграциялоо), мында мамлекеттик карызды башкаруу жана мамлекеттик чыгымдарды каржылоонун натыйжалуулугун камсыз кылуу маселелери экинчи планга жылдырылган.

Евразиялык интеграция жана бул процесстерде турган өлкөлөрдүн финансылык саясаты боюнча изилдөөлөр көрсөткөндөй, бул өлкөлөрдө бирдиктүү финансылык, акча жана кредиттик саясаттын болуу фактысы, демек ЕЭЖтин алкагында жоопкерчиликтерди жана милдеттерди ведомстволук бөлүштүрүү дагы суроо туудурат. Дал ушул маселени теориялык-методологиялык иштеп чыгуу бирдиктүү саясатты жүргүзүү методдору жөнүндө суроого жооп берүүгө өбөлгө болмокчу.

Ошондой эле евразиялык интеграциянын алкагында мамлекеттик финансылык саясатты өнүктүрүүнүн иштелип жаткан программаларында бекем методологиялык негиздин жоктугу бар экендигин белгилей кетүү

зарыл. Мисалы, ЕАЭБдин финансыны башкаруунун жана финансы рынокторун жөнгө салуунун бирдиктүү программалары жок.

Биздин оюбузча бул программанын маанилүүлүгү улуттук бийлик органдарынын ишинин бардык башка багыттарына финансылык саясаттын олуттуу таасири менен аныкталат; ЕЭАБдин финансылык саясатын туруктуу өркүндөтүү зарылдыгы; финансылык саясаттын натыйжалуулугун жогорулатуу зарылдыгы жана кайра бөлүштүрүлүүчү ресурстар үчүн финансылык саясаттын айрым багыттары менен уюмдардын ортосундагы атаандаштык дагы олуттуу мааниге ээ.

1.2. Региондук бирикмелерде финансылык интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоонун методдору жана ыкмалары

Азыркы шарттарда дүйнөнүн дээрлик бир дагы өлкөсү башка мамлекеттер менен өз ара аракеттенбестен натыйжалуу өнүгө албайт. Өлкөлөр саясий, экономикалык, геосаясий же геоэкономикалык кызыкчылыктарынын негизинде биригет. Бул кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн ар кандай интеграциялык топтор түзүлөт. Дүйнөдө 50дөн ашык көп тараптуу экономикалык интеграциялык бирикмелер бар.

Интеграциялык өз ара аракеттенүү этаптарынын теориясы өлкөлөрдүн интеграциялык кызматташтыгынын бир гана тарабын – мыйзамдарды либералдаштыруу жана шайкеш келтирүү даражасын гана, б. а. экономикалык өз ара аракеттенүүнүн “эркиндигинин” деңгээлин чагылдырат, ал эреже катары тоскоолдуктарды жана чектөөлөрдү алып салууда чагылдырылат [101].

Интеграциянын бир этабынан экинчи этабына өтүү мурдагы этапта жетишилген натыйжалардын негизинде экономикалык кызматташтыкты андан ары либералдаштырууну болжолдойт. Эркин соода зонасы катышуучу өлкөлөрдүн ортосунда ата мекендик өндүрүштүн товарларынын эркин кыймылын камсыз кылат, бажы бирлиги ата мекендик жана чет өлкөлүк бардык товарлардын эркин кыймылын көздөйт. Жалпы рынок товарларга

гана эмес, ошондой эле кызмат көрсөтүүлөр, капитал жана эмгек күчтөрүнүн эркиндигин билдирет.

Экономикалык жана валюталык бирликтер макулдашылган экономикалык саясатты жүргүзүүнүн, финансылык системалардын ишин шайкеш келтирүүнүн жана бирдиктүү валютаны киргизүүнүн негизинде иштейт. Бирок мыйзамдарды либералдаштыруунун жана шайкеш келтирүүнүн белгилүү бир деңгээлин камсыз кылуу – бул өзүнчө максат эмес, интеграциялык кызматташтыктын максаттарына жетүү үчүн каражат. Ошентип, кандайдыр бир шарттарды түзүүгө киришүүдөн мурда катышуучу өлкөлөрдүн интеграциялык кызматташтыгынын максаттарын жана андан ары аларды ишке ашыруунун багыттарын аныктоо зарыл.

Ар кандай интеграциялык бирикмени түзүүнүн максаты катышуучу өлкөлөр тарабынан экономикалык артыкчылыктарды жана өз ара кызматташуудан пайда алуу болуп саналат. Максатты ишке ашыруунун багыттарын аныктоо катышуучу өлкөлөрдүн интеграциялык потенциалын жана атаандаштык артыкчылыктарын пайдалануунун эсебинен экономикалык натыйжа алууга мүмкүн болгон экономикалык кызматташтыктын чөйрөлөрүн (жааттарды, багыттарды) тандоо менен бекемделет[32]. Бирок ар кандай интеграциялык бирикме өз ара аракеттенүүнүн багыттарын жана экономиканын чөйрөлөрүн аныктоочу өзүнүн интеграциялык потенциалын (анын ичинде финансылык) канчалык деңгээлде ишке ашырып жатканын, аларды биргелешип өнүктүрүү катышуучу өлкөлөргө артыкчылыктарды жана пайдаларды берерин кантип аныктоого болот.

Интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоого кызыгуу интеграциялык процесстердин активдүү өнүгүшүнөн тартып күчөдү. Эгерде жалаң гана соодалык өз ара аракеттенүү мезгилинде интеграциянын даражасы ташылып жаткан товарларга бажы тарифинин макулдашылган деңгээлинде байкалса, азыркы учурда региондук экономикалык интеграция – бул өлкөлөрдүн ортосундагы өз ара аракеттенүү үчүн диверсификацияланган ыкмаларды жана механизмдерди камтыган комплекстүү көрүнүш. Маанилүү

маңызы боюнча ар түрдүү интеграциялык механизмдерди колдонуунун натыйжалары болуп интеграциялык натыйжалар саналат, алар өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн ар кандай багыттары боюнча пайда болушу мүмкүн. Мында улуттуктан жогорку жөнгө салуучу органдар жана катышуучу өлкөлөрдүн жөнгө салуучу органдары үчүн интеграциялык өз ара аракеттенүү процессине көрүлгөн чаралардын натыйжалуулугу жана натыйжалуулугу позициясынан баа берүү маанилүү. Бул макродеңгээлде интеграциялык өнүгүү бирикмеге катышуучу өлкөлөрдүн кыймылынын жалпы векторунан “артта” калган чөйрөлөрдү жана тармактарды аныктоого мүмкүндүк берет. Ушуга байланыштуу интеграциянын деңгээлин жана деңгээлин баалоо маселелери интеграциялык бирикмелерге катышуучу өлкөлөрдүн өнүгүү багыттарын аныктоо, жалпы артыкчылыктарды түзүү, “интеграциялардын интеграциясы” форматында өлкөлөр аралык диалогду түзүү үчүн актуалдуу болуп саналат[113].

Жалпысынан алганда, биз заманбап илимий адабияттарда өнүккөн финансылык интеграциялоону баалоо үчүн төмөнкү мамилелерди бөлүп көрсөтүүгө болот:

- конкреттүү милдет үчүн финансылык интеграция деңгээлин өлчөө жолдорунун сыпатталышы;
- “де-юре интеграция” жана “де-факто интеграция” индикаторлорун куруу;
- көрсөткүчтөрдү агрегациялоого жана финансылык интеграциянын жыйынды индекстерин жана индикаторлорун түзүүгө алгылыктуу мамилелерди издөө.

Евразиялык интеграциянын контекстинде бул иште төмөнкүдөй багыттар кеңири изилденет:

- финансылык интеграциянын айрым процесстерин сапаттуу изилдөө;
- интеграциялык аспекти институционалдык өлчөө;
- айрым тармактардагы интеграцияны финансылык түзүлүшү менен баалоо;

– постсоветтик мейкиндиктеги тигил же бул өлкөлөрдүн интеграциялык бирикмелерге кирүү келечегин сандык баалоо үчүн эконометрикалык моделдерди куруу.

Интеграциянын деңгээлин жана даражасын өлчөө үчүн көпчүлүк учурларда өлкөнүн жалпы экономикалык абалын жана негизги рыноктордун өнүгүшүн мүнөздөгөн көрсөткүчтөр талданат (“төрт эркиндик”):

– соода агымдары – товарлар жана кызматтар;

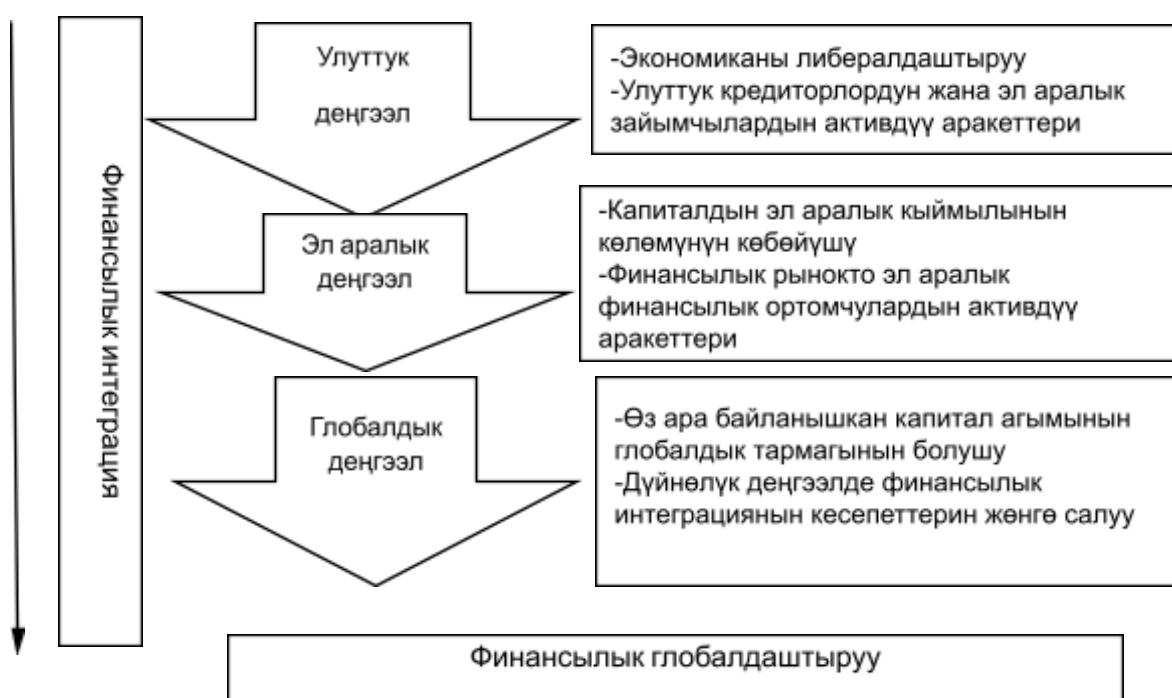
– түздөн-түз жана портфелдик инвестицияларды, мамлекеттик кирешелерди кошо алганда, финансылык агымдар[144];

– миграциялык агымдар.

Финансылык бириктирүү деңгээлин жана даражасын өлчөө үчүн биз ушул главанын 1.2-пунктунда изилдеген “финансылык жана экономикалык интеграция” деген аныктама кетип, “финансылык интеграция” деген аныктама боюнча изилдөөлөрдү карап көрөлү.

Экономикалык адабияттарда финансылык интеграциянын бирдиктүү аныктамасы жок. Аны менен көбүнчө финансылык ачыктык, финансылык ааламдашуу, капиталды либералдаштыруу, тышкы финансылык либералдаштыруу сыяктуу түшүнүктөр байланышат. ЭВФ эл аралык финансылык интеграцияны чек ара аралык трансакциялардын эркиндиги жагынан экономиканын ачыктык деңгээли катары мүнөздөйт[131].

Финансылык глобалдашуу улуттук акча системасынын жана эл аралык рыноктордун жана институттардын интеграциясы катары С.Л. Шмуклер жана П. Зоидо-Лобатон (1.4-сүрөт) аныктайт. Ошентип, финансылык интеграция кеңири мааниде процесс катары, ал эми финансылык глобалдашуу бул процесстин дүйнөлүк деңгээлдеги аракетинин натыйжасы катары түшүнүлөт. Бирок финансылык глобалдашууну жана финансылык интеграцияны түшүндүрмөлөрүнүн башка көз караштары дагы бар.

1.4-сүрөт. Финансылык интеграциянын жана глобалдашунун өз ара катышы[77].

Алсак, Э. Прасад финансылык глобалдаштырууну чек ара аралык финансылык агымдар аркылуу глобалдык байланыштарды билдирген жалпыланган түшүнүк катары көрсөтөт, ал эми финансылык интеграция бир өлкөнүн эл аралык финансылык рыноктор менен байланышы катары аныктайт.

Мында финансылык интеграция жана финансылык глобалдашуу – бул бири-бири менен тыгыз байланышкан эки түшүнүк, бул О.П. Королевич тарабынан синонимдер катары колдонулат.

Финансылык интеграция темасынын актуалдуулугу бул багытта постсоветтик мейкиндиктеги окумуштуулардын экономикалык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүн да аныктады. Алсак, Е. Н. Алифанова фондулук рыноктордун интеграциясын карайт [4]. И. Н. Юдинанын изилдөө объекти болуп финансылык интеграция процессинде өнүгүп жаткан рыноктор саналат [131], финансылык интеграция ошондой эле Я.М. Миркиндин, М. Ю. Головиндин, С. И. Чугровдун жана башкалардын илимий кызыгууларынын чөйрөсүнө кирет. Финансылык рыноктор финансылык интеграциянын объекттеринин бири болуп саналат. Азыркы глобалдашкан экономикада финансы системаларынын интеграциясы жөнүндө айтууга болот, анткени интеграциялык процесстер рынокторду да, институттарды да, финансылык мамилелердин инфраструктурасын да камтыйт. Андре Маршалдын айтымында “заманбап интеграция – бул рыноктордун интеграциясы эмес, улуттук чарбалардын интеграциясы” [145]. Ошол эле учурда эгерде эки бирдей, бирок мейкиндик боюнча көз карандысыз эки объекти, мисалы эки өлкөнүн финансылык рынокторун карасак, объекттердин ортосунда финансылык интеграция болот.

Бир объекти башка объекттин курамында мисалы, казак, беларус же россиялык баалуу кагаздар рыногун дүйнөлүк баалуу кагаздар рыногунун курамында кароодо бир объект башкага кириши жөнүндө сөз кылуу керек.

Де-юре менен де-факто финансылык интеграцияны түшүнүгүнүн ортосунда айырма бар. Эгерде юридикалык жактан бул термин капиталдын кыймылын либералдаштыруу саясатына байланыштуу ченемдик документтерде колдонулса, анда иш жүзүндө финансылык интеграция капиталдын агымын билдирет, алардын көлөмү өлкөлөр жүргүзгөн финансылык саясатка көз каранды, бирок чындыгында контролдук көрсөткүчтөрдөн айырмаланат (1.1-таблица). Де-юре жана де-факто

финансылык интеграциясынын катышынын төрт мыйзам ченемдүү варианттары жөнүндө тыянактар ушул классификацияга негизделген:

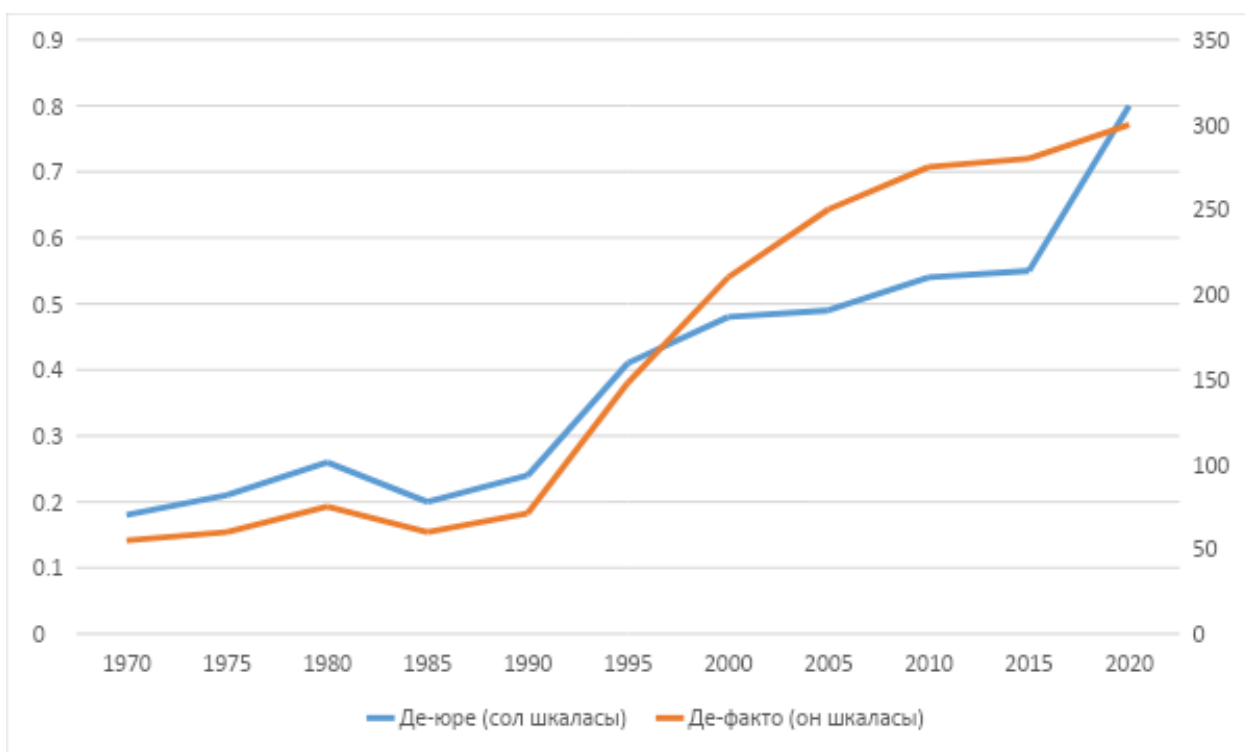
- капиталдын агымынын чектөөлөрүн жоюу иш жүзүндөгү капиталдык агымдардын жогорку деңгээлине алып келиши мүмкүн;
- капиталдын кыймылынын эсебинин чектөөлөрү капиталдын чыныгы агымын контролдоодо натыйжасыз болушу мүмкүн;
- “интеграциясыз либералдаштыруу” феномени: капиталдык чектөөлөрдүн төмөн деңгээлинде де-факто финансылык интеграция төмөн болушу мүмкүн;
- капиталдын кыймылынын эсептери жабык өлкөлөр капиталдык агымдар жагынан да жабык.

1.1-таблица – Де-юре жана де-факто финансылык интеграция катышынын варианттары

Капиталдын агымынын кыймылынын багыты	Капиталдык чектөөлөрдү либералдаштырууну күчөтүү	Капиталдык чектөөлөрдү либералдаштырууну алсыздандыруу
Чыныгы капиталдын агымынын өсүшү	Финансылык интеграциянын жогорку деңгээли	“Либералдашпаган интеграция”
Чыныгы капиталдын агымынын түшүүсү	“Либералдашпаган интеграция”	Жабык финансылык рынок

Иш жүзүндө ар кандай мезгил аралыгындагы финансылык интеграция де-юре финансылык интеграциясы менен бирдей деңгээлде болушу же андан олуттуу айрымаланышы мүмкүн. 1.5-сүрөттө дүйнөлүк де-юре жана де-факто дүйнөлүк финансылык интеграциясынын катышынын графиги берилген.

ЭВФдин адистери капиталдын агымынын кыймылын либералдаштыруу жагынан өлкөлөрдүн ачыктык даражасын чагылдыруу үчүн сол шкаланы, ал эми оң шкаланы ИДПга карата чет өлкөлүк фондулук милдеттенмелердин жана активдердин дүң агымынын катышын көрсөтүү үчүн пайдаланат.

1.5-сүрөт. 1970–2020-жылдардагы де-юре жана де-факто финансылык интеграциясынын деңгээли [изилдөөнүн негизине автор тарабынан толукталды [146]

Де-юре финансылык интеграциясы улуттук бийликтин маалыматтарына ылайык расмий чектөөлөр жагынан капиталды контролдоону күбөлөндүрөт, ошондуктан капиталдык чектөөлөрдү либералдаштыруу финансылык интеграциянын өбөлгөсү катары каралышы мүмкүн.

Бул финансылык интеграция түшүнүгү эволюциялык ачык система катары экономика жөнүндө Т. Вебленанын билдиүүсү менен байланыштуу. Институционалисттердин көз карашы боюнча “ачык система” түшүнүгү экономиканы социалдык мамилелер системасына кирген жана технологиялык

жана башка өзгөрүүлөргө дуушар болгон жаратылыштын бир бөлүгү катары изилдөөнү сунуш кылат. Ачык система – бул элементтер бири-бири менен гана эмес, тышкы чөйрө менен да өз ара аракеттенүүчү конструкция [115]. Ачык экономикалык чөйрөдө финансылык интеграция табигый байланыштар жандуу жана жансыз организмдердин ар түрдүүлүгүн бириктиргендей эле, финансылык мамилелердин элементтерин байланыштырган процесс катары каралышы мүмкүн. Дүйнөлүк финансы системасында да чыңалуунун абалын, өзгөрүүлөрдүн жана өнүгүүнүн чексиз кумулятивдик процессин пайда кылуучу тышкы жана ички факторлор бар, ошондой эле синергетиканын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү иштейт. “Ачыктык” түшүнүгүн Ж.Б. Хелд колдонот, бирок аны финансы рынокторуна карата эл аралык финансылык операциялардагы юридикалык чектөөлөрдүн деңгээли катары аныктайт. Ал финансылык ачыктык, катышуу жана интеграция терминдерин айырмалоого алып келет. Катышуу деңгээли өлкөнүн глобалдык финансылык ишке катышуу деңгээлин мүнөздөйт. Көрсөткүчтөр жерде: Индикаторлор бул жерде берилген:

- улуттук рыноктордо чет өлкөлүк активдердин жүгүртүлүшү;
- ата мекендик финансы рынокторунда чет өлкөлүк финансы институттарынын болушу;
- чет өлкөлүк финансы рынокторунда ата мекендик финансы институттарынын болушу;
- глобалдык финансы агымдарына улуттук катышуу.

Финансылык интеграцияны Д. Хелд экономикалык тар мааниде ар түрдүү өлкөлөрдүн финансы рынокторунда активдердин баасы жана кирешелүүлүгү канчалык деңгээлде теңдештирилгенин аныктайт. Толук интеграцияланган рынокто бирдей финансылык активдерден түшкөн киреше да бирдей. Финансылык интеграция деңгээлинин көрсөткүчү болуп окшош финансылык активдердин пакеттердин наркын жана кирешелүүлүгүн жакындаштыруу даражасы саналат [127]

Региондук жана глобалдык деңгээлде катышуучу өлкөлөрдүн рынокторун интеграциялоо даражасынын маанилүү индикатору болуп түздөн-түз чет өлкөлүк инвестициялардын (ТЧИ) агымы чыгат. Ал бир жагынан интеграциялык бирикменин ишкердик жана инвестициялык климатынын абалын, экинчи жагынан – катышуучу өлкөлөрдүн финансы рынокторунун жана жалпы интеграциялык бирикменин ачыктыгын жана өнүгүшүн чагылдырат. Бирок соода агымынын статистикасынан айырмаланып, ТЧИ боюнча динамикалык катарлар өлкө жана убакыт аралыгы боюнча анча салыштырылбайт. Мындан тышкары, интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоо максаттары үчүн катышуучу өлкөлөрдүн финансы рынокторуна өз ара көз карандылык деңгээлин баалоочу индикаторлор маалыматтык болуп саналат.

Мисалы АКШнын экономикасына 56,7 % ТЧИ агымы Европа бирлигинин (негизинен Нидерланд, Ирландия, Улуу Британия, Люксембург) инвестицияларынын эсебине түзүлөт. ЕБ экономикасына өз кезегинде АКШ ТЧИ 60,1% келип түшөт. Ошол эле учурда АКШ менен ЕБдин ортосунда ар тараптуу соода жана инвестициялык макулдашуулар жок.

Финансылык активдерди өлкөлөр аралык сооданын көлөмү жана ошол эле финансылык активдин баасын өлкөлөр боюнча теңдөө ылдамдыгы мындай индикаторлордун мисалдары болуп саналат; акцияларга баалардын синхрондуулук деңгээлинин негизинде финансылык активдердин кирешелүүлүгүнүн түзүмдүк корреляциясы, ал “бул” өлкөнүн “башка” өлкөгө экспортунун дүйнөнүн калган “башка” өлкөсүнө жыйынды экспорту менен өз ара катышы аркылуу эсептелет.

Интеграциянын көрсөткүчтөрү катары бир региондун чегинде бай жана кедей экономикалардын ортосундагы кирешелердин ажырымын кыскартуунун көрсөткүчтөрү да колдонулат. Бир катар изилдөөлөр көрсөткөндөй[133], мындай киреше ажырымы, мисалы бирликтин ичиндеги ЕБге катышуучу өлкөлөрдүн экономикаларынын ортосунда, ЕБден тышкары жайгашкандарга караганда кыйла тезирээк кыскарды. Эмпирикалык

изилдөөлөр эреже катары экономикалык интеграциянын жана региондук ачыктыктын күч алышы киреше деңгээлинин конвергенциясынын көбөйүшүнө алып келет деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет, анткени өндүрүштүк факторлор кыйла мобилдүү болуп баратат.

Жыйынды көрсөткүчтүн (индекстин) негизинде интеграцияны баалоо айрым процесстердин натыйжаларын (индекстин компоненттерин) жалпы картинага бириктирүүгө мүмкүндүк берет. Бирок бул учурда көрсөткүчтөрдү бириктирүү маселеси келип чыгат[31]: индекстин мааниси ашыкча өзгөрүлмө болбошу керек, анткени индекс экономикалык интеграциянын акырындык менен жүрүшүн чагылдырышы керек; индекстин динамикасы аны түзүүчү компоненттердин кандайдыр бир динамикасы тарабына бурулбашы керек. Демек, кандай болбосун компоненттердин салмагы жыйынды индексте үстөмдүк кылуу үчүн жогору болбошу керек. Жыйынды индекстин негизинде интеграцияны баалоого байланыштуу бир катар чектөөлөр төмөнкүдөй үч баскычтуу методду колдонуу менен чечилиши мүмкүн[134].

Биринчи метод. Индекстин индикаторлорун тандоо принциптерин сактоо: актуалдуулук, тактык жана аныктык, маалыматтардын жеткиликтүүлүгү, өз убагында жана салыштырмалуулук. Бирок иш жүзүндө региондук интеграциянын көп өлчөмдүүлүгүн эске алган индикаторлордун жоктугу толук эмес же так эмес маалыматтарды колдонууну мажбурлайт.

Экинчи метод. Региондоштуруу аспекти боюнча өзгөрүлмө чоңдуктарды классификациялоо, мисалы реалдуу интеграция процессинин көрсөткүчтөрү менен институционалдык мүнөздөмөлөрдүн ортосундагы айырма.

Үчүнчү ыкма. Индикаторлорду таразалоо системасын аныктоо менен (мисалы, статистикалык же статистикалык эмес) жана агрегациялоо методу менен (мисалы, жөнөкөй орточо арифметикалык таразалоо) региондук интеграциянын жыйынды индексин куруу.

Индекстин компоненттеринин салмактарын аныктоо маселеси бүтүндөй интеграциянын деңгээлин жана деңгээлин баалоо системасынын

негизи болуп саналат. Эгерде интеграциянын тигил же бул тарабын мүнөздөгөн индикаторлорду ишенимдүү баалоо жүргүзүү үчүн жетиштүү санда тандап алууга мүмкүн болсо, анда аларды жыйынды индекске кандай салмак менен интеграциялоо – тривиалдык эмес маселе.

Азыркы учурда жыйынды индекске айрым көрсөткүчтөрдү топтоонун (таразалоонун) жалпыга таанылган принциптери жок. Төмөнкүдөй кыйла кеңири таралган мамилелерди аныктоого болот.

Орточо маанилер боюнча:

– региондук интеграциянын айрым компоненттерин же негизги көрсөткүчтөрдүн анча чоң эмес бөлүгүн өлчөөчү индикаторлордун орточо арифметикалык маанисин эсептөө[136];

– Балаш классификациясында региондук интеграциянын ар бир стадиясында жетишилген натыйжалардын салмаксыз орточо маанисин эсептөө[137];

– орточо салмакта алынган маанини эсептөө адегенде салмакты түзүү эксперттик пикирге негизделген өлкөлөрдүн деңгээлинде, андан кийин региондук деңгээлде катышуучу өлкөлөрдүн ИДПсын тараза катары пайдалануу менен жүргүзүлөт¹.

Параметрдик эмес методдор:

– параметрдик эмес методдорду колдонуу, мында индикаторлордун салмактуу коэффициенттери ар бир индикатордун же субиндекстин салыштырмалуу маанилүүлүгү жөнүндө алардын түшүнүктөрүнүн негизинде эксперттер тарабынан субъективдүү аныкталат[139].

Параметрдик методдор:

– параметрдик методдорду колдонуу, мында индикаторлордун салмагы алардын салыштырмалуу вариациясы менен аныкталат.

Параметрдик методдорду колдонуу кыйла артыкчылыктуу сыпатталат. Кыйла көп колдонулган параметрдик метод болуп башкы компоненттин

¹Бириккен Улуттар Уюмунун Африка үчүн экономикалык комиссиясы тарабынан колдонулган.

методу саналат². Методдун артыкчылыктарынын арасында башкы компонент – математикалык колдонуунун ыңгайлуулугу, б.а. баштапкы маалыматтарга эч кандай божомол байланган эмес, ошондой эле белгисиздик факторун эске алуунун зарылдыгы жок. Бирок ошол эле учурда башкы компоненттин методу менен алынган регрессиялык параметрлерин баалоо экономикалык чечмелөөгө ээ эмес. Интеграциянын деңгээлин жана даражасын баалоо үчүн интеграциялык бирикмелердин расмий органдары, ошондой эле (алардын кызыкчылыгында) илимий-изилдөө уюмдары жана институттары интеграциянын жана экономикалык өнүгүүнүн индикаторлор системасын иштеп чыгуу менен алектенет. Мындай системалардын элементтери, эреже катары методикалык мамилелер же методика, көрсөткүчтөрдүн топтому, статистикалык маалыматтарды топтоо тартибин сыпаттоо, анын жыйынтыгы боюнча көрсөткүчтөрдүн маанилерин жана тыянактарды талдоо катары чыгат.

Интеграциялык бирикмелердин ичинен интеграциянын деңгээлин жана таасирин баалоочу көрсөткүчтөр системасын иштеп чыгуу маселесинде кыйла олуттуу түрдө Европа бирлиги алдыга чыкты. ЕБ учурда бул көрсөткүчтөр ЕБдин бирдиктүү рыногун түзүүнүн жана жөнгө салуунун натыйжаларына комплекстүү баа берүүнү чагылдырат жана төмөнкүдөй долбоорлордун алкагында берилген:

- Бирдиктүү рынокко мониторинг жүргүзүү (The Single Market Scoreboard), Европа комиссиясы;
- Ички рыноктордун натыйжалуулугунун индикатору (Market Performance Indicator), Европа комиссиясы;
- Европадагы финансылык интеграция (Financial Integration in Europe), Европейский центральный банк;

² Principal Component Analysis, PCA; мисалы, глобалдашуунун композиттик индексинде, ошондой эле БУУнун Батыш Азия боюнча экономикалык жана социалдык комиссиясы тарабынан араб өлкөлөрүнүн интеграциясынын деңгээлин баалоодо колдонулат.

– ЕБде экономикалык интеграциянын индекси (EU Integration Index), United Nations University.

Европадагы финансылык интеграция (Financial Integration in Europe) ЕБде колдонулган башкы баалоо системаларынын бири, аны карап көрөлү. Европанын борбордук банкы тарабынан жылына эки жолу эсептелет. Евро зонасынын өлкөлөрүнүн финансылык интеграциясынын абалын, анын финансы рыногунун негизги сегменттериндеги деңгээлин баалоого мүмкүндүк берет. Бул максатта финансылык интеграциянын эки жыйынды индикатору иштелип чыкты: нарктык FINTEC (төрт башкы сегменттеги баалар: акча рыногу, облигациялар, акциялар, банктык кызмат көрсөтүүлөр рыногу) жана сандык FINTEC (евро зонасынын бардык активдеринде евро зонасынын ичиндеги активдерге трансчек аралык ээлик кылуунун үлүшү).

Постсоветтик мейкиндиктеги региондук интеграциялык процесстерге кыйла кеңири мониторинг жүргүзүүнү жана баа берүүнү биздин көз карашыбызда Евразия өнүктүрүү банкы ишке ашырат. Бул максатта ЕАӨБ евразия интеграциясынын индикаторлорунун системасы иштелип чыккан (1.2-таблица.).

1.2-таблица. – ЕАӨБ боюнча экономикалык интеграция көрсөткүчтөрүнүн системасы

Көрсөткүч	Эки өлкө үчүн (КМШ алкагында)	Өлкө (КМШ), регион (КМШ, ЕАЭБ, БЭМ, БА) ³	Регион (КМШ, ЕАЭБ, БЭМ, БА)
Рыноктордун интеграциясы			
Жалпы рыноктун интеграциясы			
Өз ара соода		индекс 1	индекс 1
Эмгек миграциясы		индекс 2	индекс 2
Өз ара инвестициялар			
Спецификалык рыноктордогу интеграция			

³ ЕЭП-3: Беларусь, Казахстан, Россия; ЦА-4: Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан; ЕАЭС-6: Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Россия, Армения, Таджикистан; СНГ-12: 11 стран СНГ и Грузия.

Энергетика		индекс 3	индекс 3
Айыл чарба		индекс 4	индекс 4
Билим беүү		индекс 5	индекс 5
Экономикалардын конвергенциясы			
Макроэкономика		индекс 6	индекс 6
Монетардык саясат		индекс 7	индекс 7
Финансылык саясат		индекс 8	индекс 8
Фискалдык саясат		индекс 9	индекс 9
Жалпыланган индекстер			
Интеграциянын жалпыланган индекси		индекстердин орточо мааниси	индекстердин орточо мааниси

Жогоруда келтирилген сүрөт ЕАӨБ ишинин алкагында мониторинг жүргүзүү региондук өз ара аракеттенүүнүн эки аспекти боюнча жүргүзүлөрүн көрсөтүп турат:

- 1) региондук интеграцияны рыноктун интеграциясы катары талдоо;
- 2) экономикалык системалардын жакындаштыруу катары региондук интеграцияны талдоо.

Бул мониторинг системасынын өзгөчөлүгү индекстерди эсептөөнүн дээрлик матрицалык түзүмү ийгиликтүү ишке ашырылгандыгында турат, ал өлкөлөрдүн өз ара аракеттенүүсүнүн ар кандай тармактарын камтыйт: макроэкономикалык саясаттан академиялык мобилдүүлүккө чейин. Интеграцияны баалоодо өзгөчө көңүл финансылык аспектилерге бөлүнөт: фискалдык, финансылык, акча-кредит саясаты.

ЕАЭБде интеграциянын деңгээлин жана экономикалык өнүгүүнүн даражасын мониторинг жүргүзүү үчүн көрсөткүчтөрдүн тизмеги “Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге” № 14 тиркеменин IV бөлүмүнүн 5-пунктунда бекитилген жана 9 көрсөткүчтү камтыйт, алардын 5 инвестициялар жана тышкы соода боюнча ЕАЭБге интеграциянын даражасын баалайт.

Евразия экономикалык комиссиясы интеграциянын даражасын мүнөздөгөн инвестициялар жана тышкы соода боюнча 5 көрсөткүчтү эсептейт:

- ар бир мүчө мамлекеттин, анын ичинде ТЧИ экономикасына багытталган инвестициялардын көлөмү;
- ар бир мүчө мамлекеттен, анын ичинде ТЧИ тарабынан экономикага түшкөн инвестициялардын көлөмү;
- мүчө мамлекеттин экспортунун жалпы көлөмүндөгү ар бир мүчө мамлекеттин үлүшү;
- мүчө мамлекеттин импортунун жалпы көлөмүндөгү ар бир мүчө мамлекеттин үлүшү;
- мүчө мамлекеттин жалпы тышкы соода жүгүртүүсүндөгү ар бир мүчө мамлекеттин үлүшү.

Евразия экономикалык комиссиясы ошондой эле ИДПнын динамикасы, төлөм балансы, валюталардын курсу боюнча 4 көрсөткүчтү эсептейт: ИДПнын өсүү темпи; ТЧИ боюнча калктын жан башына ИДПсы; төлөм балансынын учурдагы операцияларынын эсебинин сальдосу; КБИ негизинде эсептелген улуттук валютанын реалдуу натыйжалуу алмашуу курсунун индекси. Бул көрсөткүчтөр өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүү көлөмүн мүнөздөйт.

Мамлекеттик сектордо баалардын, кирешелердин конвергенциясы жүргүзүлөт, сооданын ачыктыгына, маанилүүлүгүнө баа берилет; тармак ичиндеги соода; соода, миграциялык агымдар жана акча которуулар бааланат. Кооперациялуулуктун, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн, импортко көз карандылыктын индекстери эсептелет.

Азыркы учурда региондук интеграциянын даражасын өлчөө процессине бирдиктүү мамиле иштелип чыккан эмес, бул көп жагынан объективдүү себептер менен аныкталат. Мисалы, мамлекеттик статистика кызматтарынын ишинде шайкеш келтирилген мамилелердин жоктугу ар кандай индикаторлордун салыштыруу проблемасына алып келүүдө.

Жыйынды индекске кирген индикаторлордун же субиндекстердин салмагын баалоо боюнча методологиялык татаалдыктар бар (эксперттик пикирдин же математикалык методдорду колдонуунун ортосундагы тандоо). Ушуга байланыштуу көбүнчө макроэкономикалык индикаторлорду баалоого (ИДП, ТЧИ көлөмү, экспорт жана импорт ж.б.) же параметрлердин аз санын камтыган салыштырмалуу жөнөкөй индекстерди түзүүгө (Кирни индекси) же агымдардын ар кандай түрлөрүнүн өз ара кирүүсүн баалоого (АЕI индекси) кайрылышат.

Бирикмелердин көп түрдүүлүгү жана экономикалык интеграция форматтары бирикмелерге мүчө мамлекеттердин экономикаларынын өзгөчөлүгү сыяктуу эле аны өлчөөгө бирдиктүү мамилени иштеп чыгуу үчүн татаалдыктарды түзөт. Ошол эле учурда ЕАЭБде индикаторлор системасынын жардамы менен интеграциянын мониторингин түзүү милдетин карай турган изилдөөлөр азыркы учурда ЕАӨБ экономикалык интеграциянын индикаторлор системасы менен иш жүзүндө чектелген. Натыйжада кандай болбосун интеграциялык бирикмеде интеграциянын деңгээлин баалоого мүмкүндүк берген, анын ичинде жалпы методологиялык мамилелердин негизинде аларды салыштыруу максатында интеграциянын индикаторлор системасын иштеп чыгуу милдети актуалдуу бойдон калууда.

2-глава. ЕАЭБде жалпы финансылык саясатты түзүү жана өнүктүрүү

2.1. ЕАЭБде финансылык саясатты түзүүнүн өзгөчөлүктөрү

Финансылык саясат коомдун экономикалык негизин чагылдырат жана финансылык механизмдерди түзүүгө багытталган экономикалык саясаттын негизги бөлүгү болуп саналат. Акыркылар мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнүгүүсү боюнча стратегиялык милдеттерге жетишүүнү кыйла натыйжалуу камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Балансталган финансылык саясаттын негизги максаты аны түзүүчү компоненттерден: бюджеттик, валюталык, монетардык жана салык саясатынан синергетикалык натыйжага жетишүү болуп саналат.

Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин интеграциялык өз ара иштешүүсүнүн маанилүү артыкчылыктарынын бири жалпы финансы рыногун түзүү болуп саналат. Бул милдетти чечүү капиталды натыйжалуу бөлүштүрүүнү камсыздоого, тобокелдиктерди диверсификациялоого жана минималдаштырууга, финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга жана өз ара жол берүү боюнча чектөөчү тоскоолдуктарды жоюуга мүмкүндүк берет. Глобалдык

экономикалык кризистин жана каржылоонун тышкы булактарына жеткиликтүүлүктүн чектөөлөрүнүн шарттарында финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы рыногун түзүү ЕАЭБ мамлекеттеринин экономикалык өсүшүнүн күчтүү импульсу болуп калат.

2014-2017-жылдардын биринчи этабында жалпы финансы рыногун түзүү бирликтин катышуучу-өлкөлөрү этап-этабы менен экономикалык интеграцияны тереңдетүүнү жүргүзүштү жана финансы чөйрөсүндө улуттук мыйзамдарды шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышты. Финансы чөйрөсүн макулдашылган жөнгө салуу үчүн башында банк, камсыздандыруу ишине жана баалуу кагаздар рыногундагы ишке карата коюлуучу пруденциялык талаптар белгиленген жана финансы рыногунун катышуучуларына карата бирдиктүү талаптар түзүлгөн.

2018-2022-жылдардын экинчи этабында ченемдик негиз түзүлдү жана финансы рыногунун катышуучуларынын ишин жөнгө салуучу органдардын көзөмөлүнүн бирдиктүү технологиялары жана жол-жоболору иштелип чыкты.

Көзөмөлгө карата бирдиктүү талаптар жана жалпы ыкмалар-бул интеграциянын сапаттык жаңы деңгээлине жетишүү үчүн зарыл болгон кадамдар: юридикалык же жеке жак бир өлкөдөн лицензия алып, ЕАЭБдин бүткүл аймагында финансы ишин жүргүзө алган учурда, финансы рыногунун катышуучуларынын лицензияларын өз ара таануу.

Финансы чөйрөсүндө мыйзамдарды шайкеш келтирүү процесси аяктагандан кийин (экинчи этап) финансы рыногун жөнгө салуу боюнча улуттан жогорку органды түзүү маселеси чечилүүгө тийиш. Улуттан жогору жөнгө салуучу орган ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин бирдиктүү финансы рыногунун натыйжалуу иштеши үчүн шарттарды камсыз кылууга тийиш

Финансылык жөнгө салуунун интеграцияланган системасы бирлик мамлекеттеринин мыйзамдарын унификациялоо жана шайкеш келтирүү деңгээлин жогорулатууга, финансы системасынын туруктуулугун бекемдөөгө, рынокторунун ачык-айкындуулугун жогорулатууга жана финансы

кызматтарын керектөөчүлөрдүн кызыкчылыктарын коргоону камсыздоого мүмкүндүк берет. Бирдиктүү финансылык рыногун түзүү банктык инструменттерди диверсификациялоого, аны ийгиликтүү өнүктүрүү максатында бизнестин, ошондой эле калктын банктык продуктыларга кеңири жеткиликтүүлүгүн камсыздоого мүмкүндүк берет, улуттук экономикаларды динамикалуу өнүктүрүү үчүн арзан кредиттер жана «узун» акча ресурстары менен каныктырууга өбөлгө түзөт.

ЕАЭБ мамлекеттеринин финансы системаларын модернизациялоону жана кооперациялоону өнүктүрүү үчүн финансы рыногун өнүктүрүүнүн жалпы стратегиясы да зарыл. ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин интеграцияланган тармактар аралык баланстарынын модели боюнча эсептөөлөргө ылайык, дал ушул рынокту шайкеш келтирүүнүн жана жалпы рынокту бирдиктүү өнүктүрүү саясаты менен толуктоонун эсебинен синергетикалык натыйжанын негизги бөлүгүнө жетишилет.

Бүгүнкү күндө ЕАЭБ өлкөлөрүндө финансы рыногунун жалпы көлөмү банк системасын жана фондулук рынокту эске алганда 3 трлн АКШ долларына жакын. АКШ, мындан тышкары, дүйнөнүн 40тан ашык өлкөсү Евразия экономикалык бирлиги менен эркин соода аймактарын түзүүгө кызыкдар экендигин билдиргендигин эске алуу керек.

ЕАЭБ жөнүндө келишимге ылайык мүчө мамлекеттер валюта-финансы чөйрөсүндө кызматташтыкты өнүктүрүү, тышкы соода жана инвестициялык операцияларда капиталдын эркин кыймылын камсыздоо, улуттук валюталардын өз ара конвертацияланышын камсыздоо максатында макулдашылган валюта саясатын жүргүзүшөт.

Бүгүн ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн алдында курс саясатын координациялоо маселеси турат.

Бажы-тарифтик жана тарифтик эмес тоскоолдуктардын жоктугу жана ЕАЭБдин алкагында бирдиктүү бажы аймагынын иштөө шарттарында курстук саясатты макулдашуу ЕАЭБдин жалпы рыногунда товарлардын,

жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн чоң мааниге ээ.

Мындан тышкары, ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү үчүн валюта курстарынын жана пайыздык чендердин олку-солкулугунун алдын алуу өзгөчө мааниге ээ, ал рыноктун катышуучуларына өздөрүнүн финансылык тобокелдиктерин контролдоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Бюджеттик саясат чөйрөсүндө координациялоо үчүн кириш бажы алымдарынын суммаларын чегерүүнүн жана бөлүштүрүүнүн колдонуудагы тартибине мониторинг жүргүзүү, алардын бюджеттердин кирешесине чегерилишин контролдоо, ошондой эле макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн сандык маанилерине: консолидацияланган бюджеттин жылдык дефицитине, мамлекеттик башкаруу секторунун карызына жана экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугун аныктоочу инфляциянын деңгээлине мониторинг жүргүзүү практикалык мааниге ээ.

Жалпы финансы рыногун түзүүнүн маанилүү фактору салык саясатынын негизги компоненттерин координациялоо болуп саналат.

ЕАЭБ жөнүндө келишимдин алкагында мамлекеттер өз ара соода жүргүзүүдө салыктардын, жыйымдардын жана төлөмдөрдүн бардык түрлөрү боюнча салык салуунун мындай шарттарын колдонуу боюнча милдеттенмелерди өздөрүнө алышат, мында мүчө мамлекеттердин биринде да ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнөн ташылып келинген жана сатылган товарларга карата салык салуунун өз аймагынан чыгарылган окшош товарларга карата салык салуунун шарттарына караганда анча жагымдуу эмес шарттары болушу мүмкүн эмес[47].

Мындан тышкары, мамлекеттер атаандаштыктын шарттарын бузбоо жана улуттук деңгээлде же Бирликтин деңгээлинде товарлардын, жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин жүрүүсүнө тоскоолдук кылбоо үчүн өз ара соодага таасир этүүчү салыктарга карата мыйзамдарды жакындаштырууну ишке ашыруунун багыттарын, формаларын жана тартибин аныкташат.

Ошол эле учурда өтө сезгич акциздик товарлар боюнча акциздердин чендерин шайкеш келтирүү жана кошумча нарк салыгын алуу системасын өркүндөтүү, анын ичинде маалыматтык технологияларды колдонуу менен ишке ашырылууда.

Колдонуудагы ставкаларды жакындатуу жана акциздер боюнча аракеттерди координациялоо ЕАЭБ мамлекеттеринин товар өндүрүүчүлөрү үчүн бирдиктүү рыноктун алкагында бирдей атаандаштык шарттарын түзүүдө маанилүү ролду ойнойт.

2014-жылдын 29-майында Астана шаарында бул келишимге Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын президенттери салтанаттуу түрдө кол коюшкан.

Бул келишим ЕАЭБдин жалпы рыногунун негиздерин түптөйт, улуттук экономикаларды модернизациялоого жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, ишкердикти жана финансылык интеграцияны өнүктүрүүгө, калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга дем берүү менен интеграциялык процесстердин жаңы сапатын калыптандырат.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин негизин Бажы бирлигинин (ББ) жана Бирдиктүү экономикалык мейкиндиктин (БЭМ) келишимдик-укуктук базасы түзөт, анын ченемдери толукталып иштелип чыккан, өркүндөтүлгөн жана Дүйнөлүк соода уюмунун эрежелерине ылайык келтирилген.

Бүгүн, 14-ноябрда Жогорку Кеңештин жыйынында депутаттар «2018-жылдын 14-майында Сочи шаарында кол коюлган, 2014-жылдын 23-декабрында кол коюлган, 2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге Кыргыз Республикасынын кошулуусу жөнүндө келишимге өзгөртүү киргизүү тууралуу протоколду ратификациялоо жөнүндө» мыйзам долбоорун карашты.

Протоколдо алып келүү бажы алымдарынын суммаларын бөлүштүрүүнүн азыркы учурдагы колдонуудагы ченемдерин Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге Кыргыз Республикасынын

кошулуусу жөнүндө келишимдин 8-беренесинин 1-пунктундагы 2014-жылдын 29-майында кол коюлган, 2014-жылдын 23-декабрындагы «Кыргыз Республикасы Евразия экономикалык бирлигинин Бирдиктүү бажы тарифин колдоно баштаган күндөн тартып үч жылдын мезгилине» деген сөздөрдү «2019-жылдын 21-декабрына чейинки мөөнөткө» деген сөздөргө алмаштыруу жолу менен узартуу каралган.

Кыргыз Республикасы ЕАЭБге киргенде ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын бөлүштүрүүнүн төмөнкү ченемдери белгиленген:

Армения Республикасы	1,11 %
Беларусь Республикасы	4,56 %
Казахстан Республикасы	7,11 %
Кыргыз Республикасы	1,90 %
Россия Федерациясы	85,32 %

2017-жылдын 11-апрелинде Москва шаарында Евразия экономикалык бирлигинин мүчө-мамлекеттеринин башчылары тарабынан 2014-жылдын 29-майында Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге Кыргыз Республикасынын кошулуусу жөнүндө келишимдин айрым жоболорун колдонуу жөнүндө протоколго кол коюлган, ага ылайык Армения Республикасынын үлүшү 0,11 пайызга көбөйгөн жана Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын үлүшүн тиешелүүлүгүнө жараша 0,055 пайызга азайтуунун эсебинен 1,22 пайызды түзгөн. Кыргыз Республикасы жана Беларусь Республикасы үчүн ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын бөлүштүрүү ченеми өзгөргөн эмес.

ББ жана БЭМ келишимдик укуктук базасын түзгөн эл аралык келишимдерди кодификациялоонун алкагында жана каржы саясаты чөйрөсүндөгү принциптерди белгилөө максатында бирлик жөнүндө келишимге төмөнкү бөлүмдөр жана беренелер киргизилген:

«Ташып кирүү бажы алымдарын (эквиваленттүү аракетке ээ болгон башка алымдарды, салыктарды жана жыйымдарды) чегерүү жана бөлүштүрүү» деген 26-берене жана «Ташып кирүү бажы алымдарынын

(эквиваленттүү аракетке ээ болгон башка алымдардын, салыктардын жана жыйымдардын) суммаларын чегерүү жана бөлүштүрүү тартиби жөнүндө протокол, аларды мүчө мамлекеттердин бюджеттеринин кирешесине которуу» тууралуу 5-тиркеме.

26-берене Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагына товарларды ташып келүүдө төлөнүүчү ташып келүүлөргө бажы алымдары көрсөтүлгөн протоколго ылайык мүчө мамлекеттердин бюджеттеринин ортосунда чегерилүүгө жана бөлүштүрүлүүгө тийиш экендигин белгилейт.

Протокол менен төмөнкүлөр аныкталган:

- ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын мүчө мамлекеттердин ортосунда чегерүү жана бөлүштүрүү тартиби;
- ар бир мүчө мамлекет үчүн ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын бөлүштүрүүнүн ченемдери;
- мүчө мамлекеттердин ыйгарым укуктуу органдарынан эсептерге чет өлкөлүк валютада түшкөн ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын мүчө мамлекеттердин бюджеттеринин кирешесине чегерүүнүн тартиби;
- мүчө мамлекеттердин ыйгарым укуктуу органдарынын, бажы органдарынын ортосунда маалымат алмашуунун тартиби;
- мүчө мамлекеттер тарабынан Протоколдун ишке ашырылышына мониторинг жүргүзүү жана контролдоо үчүн жооптуу органдар.

«Валюта саясаты» деген XIV бөлүк жана Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге карата «Макулдашылган валюта саясатын жүргүзүүгө багытталган чаралар жөнүндө протокол» деген №15 берене.

«Макулдашылган валюта саясатынын максаттары жана принциптери макулдашылган валюта саясатынын негизги максаттары» деген 64-беренедө төмөнкүлөр көрсөтүлөт:

- экономикалык интеграцияны тереңдетүү;
- валюта-финансы чөйрөсүндө кызматташтыкты өнүктүрүү;
- мүчө мамлекеттердин аймактарында товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана капиталдын эркин кыймылын камсыздоо;

- тышкы соода жана инвестициялык операцияларда мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарынын ролун жогорулатуу;

- улуттук валюталардын өз ара конвертацияланышын камсыздоо.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттер макулдашылган валюта саясатын төмөнкү принциптердин негизинде иштеп чыгышат жана жүргүзүшөт:

- валюта саясатын калыптандырууга жана жүргүзүүгө карата мамилелерди шайкеш келтирүүнү жана жакындаштырууну этап-этабы менен жүзөгө ашыруу;

- интеграциялык процесстерди өнүктүрүү үчүн улуттук жана мамлекеттер аралык деңгээлдерде зарыл уюштуруу-укуктук шарттарды түзүү;

жөнгө салуу, валюта саясатын координациялоо жана макулдашуу боюнча;

- валюта чөйрөсүндө интеграциялык процесстердин өнүгүшүнө терс таасирин тийгизиши мүмкүн болгон аракеттерди колдонбоо;

- ар бир мүчө мамлекеттин ички валюта рыногунда, ошондой эле эл аралык валюта рынокторунда мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарына карата ишенимди жогорулатууга багытталган экономикалык саясатты жүргүзүү.

«Финансы рынокторун жөнгө салуу» деген XVI бөлүк жана Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө келишимге карата «Финансылык кызмат көрсөтүүлөр боюнча протокол» деген №17 тиркеме.

«Финансы рынокторун жөнгө салуунун максаттары жана принциптери» деген 70-берененин XVI бөлүгүндө мүчө мамлекеттер финансы рынокторун макулдашылган жөнгө салууну төмөнкү максаттарга жана принциптерге ылайык жүзөгө ашыраары белгиленген:

- Бирликтин алкагында жалпы финансы рыногун түзүү жана мүчө мамлекеттердин финансы рынокторуна басмырлоосуз жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу максатында мүчө мамлекеттердин экономикалык интеграциясын тереңдетүү;

- финансылык кызматтарды керектөөчүлөрдүн укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын кепилденген жана натыйжалуу коргоону камсыз кылуу;

- банк жана камсыздандыруу секторлорунда, бир мүчө мамлекеттин ыйгарым укуктуу органдары тарабынан, башка мүчө мамлекеттердин аймактарында берилген баалуу кагаздар рыногундагы кызмат көрсөтүүлөр секторунда лицензияларды өз ара таануу үчүн шарттарды түзүү;

- банк, камсыздандыруу ишине жана баалуу кагаздар рыногундагы ишке коюлуучу талаптарды аныктоо (пруденциялык талаптар);

- финансы рыногунун катышуучуларынын ишине көзөмөлдү жүзөгө ашыруу тартибин аныктоо;

- эл аралык стандарттарга ылайык мүчө мамлекеттердин финансы рынокторунда тобокелдиктерди жөнгө салууга карата мамилелерди аныктоо.

«Салыктар жана салык салуу» деген XVII бөлүк жана Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге «Кыйыр салыктарды алуу тартиби жана товарларды экспорттоодо жана импорттоодо, иштерди аткарууда, кызматтарды көрсөтүүдө алардын төлөнүшүн контролдоо механизми жөнүндө протокол» деген №18 тиркеме. Бул бөлүк төмөнкү беренелерден турат:

- «Салык салуу чөйрөсүндө мүчө мамлекеттердин өз ара аракеттенүүсүнүн принциптери» деген 71-берене;

- «Мүчө мамлекеттерде кыйыр салыктарды алуунун принциптери» деген 72-берене;

- «Жеке адамдардын кирешесине салык салуу» деген 73-берене.

Финансылык интеграциянын жүрүшүндө жалпы финансылык рынокту түзүү рыноктордун туруктуулугун жогорулатууга, анын ичинде алардын көлөмдөрүн жана ликвиддүүлүгүн жогорулатуунун эсебинен өбөлгө түзөт. Жалпы финансы рыногун түзүү Биримдиктин мүчө мамлекеттеринин финансы рынокторуна дискриминациясыз жеткиликтүүлүктү камсыз кылууну, финансылык кызмат көрсөтүүлөрдү керектөөчүлөрдүн укуктарын

кепилденген коргоону, банк, камсыздандыруу секторунда жана баалуу кагаздар рыногунда лицензияларды өз ара таануу үчүн шарттарды түзүүнү, пруденциялык талаптарды жана финансы рыногунун катышуучуларынын ишине көзөмөлдү жүзөгө ашыруу тартибин аныктоону болжолдойт.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимде финансы рынокторунун интеграциясына «Финансы рынокторун жөнгө салуу» деген XVI бөлүктүн жана Келишимге №17 тиркеменин түздөн-түз тиешеси бар.

ЕАЭБ жөнүндө келишимде жалпы финансы рыногу төмөнкү критерийлерге жооп бериши керектиги көрсөтүлгөн:

- ЕАЭБ мамлекеттеринин финансы рыноктору чөйрөсүндө жөнгө салууга жана көзөмөлдөөгө карата шайкеш келтирилген талаптарга;

- банк жана камсыздандыруу секторлорундагы, ошондой эле баалуу кагаздар рыногундагы кызмат көрсөтүүлөр секторундагы лицензияларды

бир мамлекеттин органдары тарабынан, башка мүчө мамлекеттердин аймактарында;

- юридикалык жак катары кошумча мекемесиз Евразия экономикалык бирлигинин бүткүл аймагында финансылык кызматтарды көрсөтүү боюнча ишти жүзөгө ашыруу;

- мүчө мамлекеттердин ыйгарым укуктуу органдарынын ортосунда, анын ичинде маалымат алмашуу жолу менен администрациялык кызматташуу.

Евразия экономикалык биримдигинин мамлекеттери эң мыкты эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен эл аралык принциптердин жана стандарттардын негизинде банк секторунда, камсыздандыруу секторунда жана баалуу кагаздар рыногунда финансы рыногун жөнгө салуу чөйрөсүндө шайкеш талаптарды иштеп чыгууну жүзөгө ашыра тургандыгын белгилей кетүү керек.

Ушуга байланыштуу финансы рыногунун ар бир сектору үчүн өзүнүн адистештирилген ориентирлери колдонулат.

Алсак, банк секторунда мамлекеттер эң мыкты эл аралык практиканын жана банктык көзөмөл боюнча Базель комитетинин натыйжалуу банктык көзөмөлүнүн негиз салуучу принциптеринин негизинде кредиттик уюмдарды жөнгө салуу жана көзөмөлдөө боюнча талаптарды шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышат.

Камсыздандыруу секторунда эң мыкты эл аралык практиканын жана камсыздандыруу көзөмөлүнүн негизги принциптеринин базасында камсыздандыруу көзөмөлүнүн эл аралык ассоциациясынын талаптары шайкеш келтирилет.

Баалуу кагаздар рыногунда кызмат көрсөтүү секторунда Бирликтин мамлекеттери эл аралык стандарттарды жана баалуу кагаздар боюнча комиссиялардын эл аралык уюмунун жана экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюмунун принциптерин жетекчиликке алуу менен талаптарды шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышат.

Аудитти жүргүзүүгө карата талаптарды шайкеш келтирүү аудиттин эл аралык стандарттарынын негизинде мамлекеттер тарабынан жүзөгө ашырылат.

Финансы рынокторунда системалык тобокелдиктердин алдын алуу максатында мамлекеттер ачыктык, отчеттуулук жана жоопкерчилик принциптерине ылайык рейтингдик агенттиктердин ишине карата талаптарга карата өз мыйзамдарын шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышат.

Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимди түзүү, ошондой эле Армения Республикасынын жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн Кыргыз Республикасынын кошулуусу жөнүндө эл аралык келишимдерди даярдоо учурунда улуттук режимден жана кыйла жагымдуу шарттамдан алып салуулардын минималдуу саны, ошондой эле финансы рынокторуна жеткиликтүүлүк боюнча айрым чектөөлөр катталган. Бул чектөөлөр жана тоскоолдуктар мамлекеттер тарабынан финансы рыногунун улуттук субъекттерин коргоо максатында коюлган.

Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө келишим ЕАЭБ өлкөлөрү финансылык кызмат көрсөтүүлөр боюнча протоколдун тиркемелериндеги жеке улуттук тизмелерде көрсөтүлгөн алып коюуларды жана чектөөлөрдү этап-этабы менен кыскартууну камсыз кылышы керектигин белгилейт.

Финансы рыноктору чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү аяктагандан кийин улуттуктан жогору турган жөнгө салуучу органды түзүү пландаштырылууда. Азыркы учурда ЕАЭБ өлкөлөрү 2025-жылы шайкеш келтирүү аяктагандан кийин Тараптар финансы рыногун жөнгө салуу боюнча улуттуктан жогору турган органдын ыйгарым укуктары жана функциялары жөнүндө чечим кабыл алып, Алматы шаарында жайгашкан жери менен аны түзө тургандыгы жөнүндө макулдашышты.

ЕАЭБ өлкөлөрү жалпы финансы рыногун түзүү механизмдерин ишке киргизүү максатында эки негизги макулдашууну түзүштү.

Бул финансы рынокторунда ишти жүзөгө ашырууга карата талаптар жөнүндө макулдашуу жана капиталдын эркин жылышын камсыз кылуу үчүн финансы рынокторунда шарттарды түзүү максатында финансы чөйрөсүндө маалыматтарды, анын ичинде конфиденциалдуу маалыматтарды алмашуу жөнүндө макулдашуу.

Финансы рынокторунда ишти жүзөгө ашырууга карата талаптар жөнүндө макулдашууда финансы чөйрөсүндөгү(банк секторунда, камсыздандыруу секторунда жана баалуу кагаздар рыногунда кызмат көрсөтүү секторунда) улуттук мыйзамдардын багыттары, механизмдери жана мөөнөттөрү аныкталат. 2.1-сүрөттө талаптар келишиминин негизги жоболору келтирилген.

Алгач ЕАЭБ өлкөлөрү кайсы ченемдик-укуктук актылар жакындашууга тийиш экендигин аныкташат, ырааттуулугун такташат жана финансы чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү үчүн зарыл болгон чараларды иштеп чыгышат.

Финансы чөйрөсүндө улуттук мыйзамдарды шайкеш келтирүү боюнча чараларды ишке ашыруу Финансылык кызмат көрсөтүүлөр боюнча

протоколдун 22-26-пункттарында аныкталган багыттар боюнча жүзөгө ашырылат (Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге 17-тиркеме).

Улуттук мыйзамдардын ченемдерин жакындаштыруу процесси 2025-жылга чейин аякташы керек.

Финансы рынокторунда ишти жүзөгө ашырууга карата конкреттүү талаптарды шайкеш келтирүү өлкөлөр аралык айырмачылыктар сакталып кала тургандай, Бирликтин алкагында жалпы финансы рыногунун натыйжалуу иштөөсүнө тоскоолдук кылбагандай жүргүзүлүүгө тийиш.

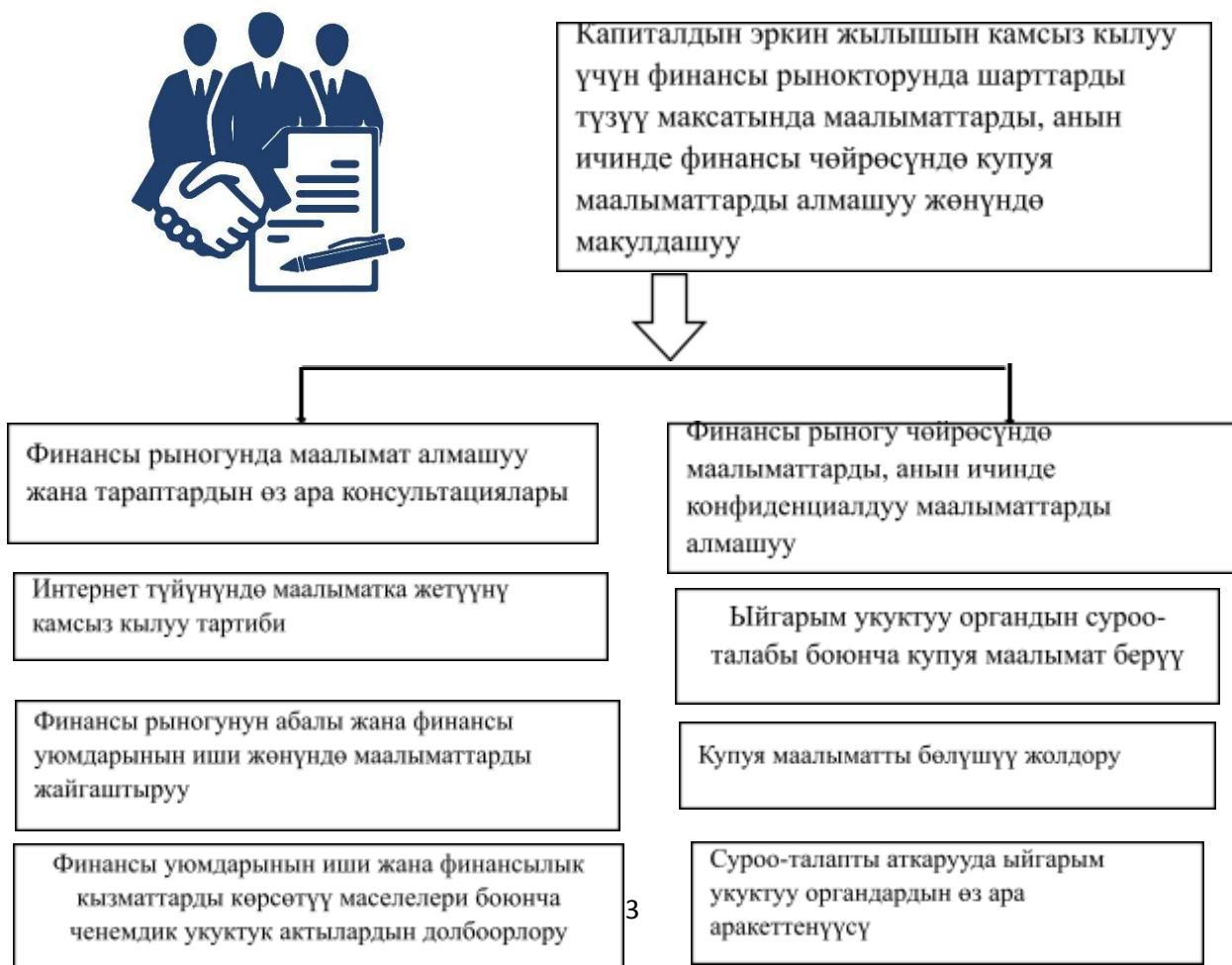
2.1-сүрөт. Финансы рынокторунда ишти жүзөгө ашырууга карата талаптар жөнүндө макулдашуунун негизги жоболору⁴

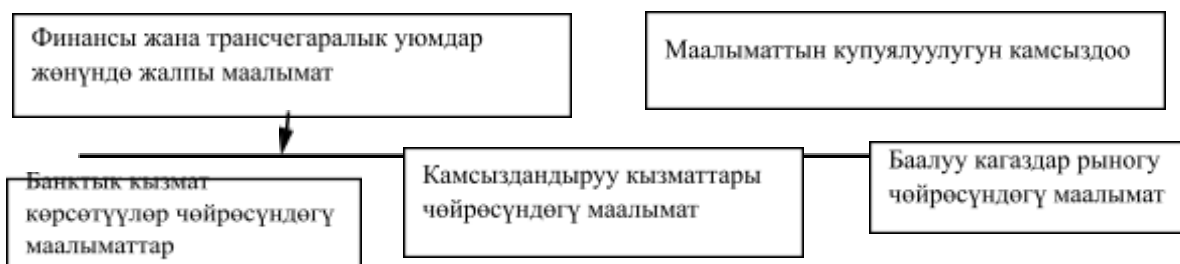
⁴Сүрөт автор тарабынан ЕЭКтин маалыматтарынын негизинде түзүлгөн [электрондук ресурс] www.eurasiancommission.org

Азыркы учурда Евразия экономикалык комиссиясынын ыйгарым укуктуу бөлүмдөрү улуттук жөнгө салуучулар менен биргеликте мыйзамдарды шайкеш келтирүү планын иштеп чыгышты.

Тараптардын жөнгө салуучу органдары тараптардын мыйзамдык жана ченемдик укуктук актыларына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча сунуштарды даярдоо максатында кесиптик жамааттар менен консультацияларды өткөрүшөт. Бул документ иш жүзүндө финансы чөйрөсүндө улуттук мыйзамдарда каралган ченемдерди жана талаптарды жакындаштыруу боюнча «Жол картасы» болуп калат.

Маалымат алмашуу жөнүндө макулдашуу финансы рыноктору чөйрөсүндөгү интеграциялык процесстерди тереңдетүү максатында маалымат алмашуунун жана аны пайдалануунун тартибин аныктоо, ошондой эле финансы рыногунун катышуучуларынын укуктарын коргоо максатында мамлекеттик органдардын ортосунда купуя маалымат алмашууну камсыз кылуу үчүн иштелип чыккан. Келишимдин негизги жоболору 2.2-сүрөттө келтирилген.

2.2-сүрөт. Маалымат алмашуу жөнүндө макулдашуунун негизги жоболору ⁵

Маалымат алмашуу жөнүндө Макулдашууга Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын жана Россия Федерациясынын вице-премьерлери, ошондой эле РБ, РК улуттук банктарынын жетекчилери жана РФ Борбордук банкынын төрагасы 2014-жылдын 23-декабрында кол коюшкан.

Евразия экономикалык комиссиясы өзүнүн алдына эксперттер менен диалогдо жана кесиптик ассоциациялардын жана бирикмелердин колдоосунда 2025-жылга карата финансы рыногунун бир катар локалдуу тармактарында шайкеш келтирүүнүн жалпы маселесин чечүү менен катар эле колдонуудагы чектөөлөрдү эске алуу менен Биримдик өлкөлөрү үчүн азыр эле ачык рынокту түзүү милдетин коёт.

Атап айтканда, ЕЭКтин финансы саясаты департаменти брокерлерди жана дилерлерди баалуу кагаздар менен биржалык соодалоого түздөн-түз жол берүүнүн негизинде сегменттик шайкеш келтирүүнүн пилоттук долбоорун демилгеледи. Улуттук жөнгө салуучулардын жана өзүн-өзү жөнгө салуучу уюмдардын колдоосу менен Департамент Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин брокерлерин жана дилерлерин улуттук фондулук биржаларга өз ара киргизүү (аккредитациялоо) жөнүндө макулдашуунун долбоорун даярдады.

⁵Сүрөт автор тарабынан ЕЭКтин маалыматтарынын негизинде түзүлгөн [электрондук ресурс] www.eurasiancommission.org

Макулдашууда брокерлердин жана дилерлердин ЕАЭБ мамлекеттеринин улуттук биржаларына кошумча каттоосуз (лицензиялоосуз) кирүүсү каралган. Бул тартип улуттук биржаларга брокерлердин жана дилерлердин ЕАЭБ мамлекетинин ыйгарым укуктуу органы тарабынан берилген лицензияларын таанууга укук берет. Мында бул Макулдашуунун алкагында жана шайкеш келтирүүнүн зарыл деңгээлине жеткенге чейин брокерлер биржаларда баалуу кагаздар менен соода кылуу боюнча кызматтарды өздөрүнүн улуттук кардарларына гана көрсөтө алышат.

Тең укуктуулук жана өз ара пайда принциптерине негизделип, ЕАЭБтин ар бир мамлекетинин экономикалык кызыкчылыктарын эске алуу менен бул долбоор өз ара соода жана инвестициялык кызматташтыкты бекемдөөгө кызмат кылат жана жалпы финансы рыногун түзүүгө өбөлгө түзөт.

Долбоордун үстүнөн иштөөгө улуттук фондулук биржалар: NASDAQ OMX Armenia Армения фондулук биржасы, Беларус валюта-фондулук биржасы (BCSE), Казахстан фондулук биржасы (KASE) жана ММВБ-РТС (MOEX) Москва биржасы.

Биржалык интеграциянын дагы бир аспектиси – дандын жалпы биржалык рыногун түзүү боюнча милдетти ЕЭКтин Каржы саясаты департаменти ЕЭКтин Агроөнөр жай саясаты департаменти (ДАП) менен өз ара аракеттенүүдө иштеп чыгууда. Натыйжада, 2015-жылдын 19-февралында ДАП жана ДФП Евразия өнүктүрүү банкы (ЕАӨБ) менен биргеликте «Евразия экономикалык биримдигинде Айыл чарба товарларын биржалык соодалоону өнүктүрүү» деген темада кеңири талкуу өткөрүштү. Иш-чарага Беларусун, Казакстандын жана Россиянын ири биржаларынын жана биржалык коомдоштуктарынын, КМШ өлкөлөрүнүн биржаларынын эл аралык ассоциациясынын, россиялык биржа бирлигинин, россиялык дан союзунун, «Союзмоло» сүт өндүрүүчүлөрдүн улуттук союзунун жетекчилери, Россиянын Борбордук банкынын, мамлекеттер аралык банктын, агроөнөр жай комплекси чөйрөсүндөгү соода компанияларынын жана уюмдарынын

жана Казакстандын дан рыногунун улуттук операторунун өкүлдөрү катышышты.

2023-жылдын май айында ЕАЭБ жөнүндө келишимге түзөтүүлөрдүн пакети – III чоң протокол кабыл алынды[67]. Анын негизги максаты – укук колдонуу практикасынын жүрүшүндө аныкталган укуктук жөнгө салуудагы кенемтелерди четтетүү, биримдик жөнүндө Келишимде колдонулган терминологияны тактоо, Бирликтин органдарына техникалык жөнгө салуу, фитосанитардык чаралар, биримдикке караштуу байкоочу – мамлекеттин статусу, мамлекеттик сатып алуулар жагында бир катар ыйгарым укуктарды берүү. Ушул эле күнү ЕАЭБ жөнүндө келишимге өнөр жай тармактарында биргелешкен кооперациялык долбоорлорду ишке ашырууда финансылык көмөк көрсөтүү бөлүгүндө өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө Протокол кабыл алынган. Биргелешкен өнөр жай кооперациялык долбоорлоруна финансылык көмөк көрсөтүү тизмеги ЕЭК Кеңеши тарабынан аныкталган эл аралык жана улуттук каржы уюмдары тарабынан берилген кредиттер жана зайымдар боюнча пайыздык чендерди субсидиялоонун эсебинен жүзөгө ашырылат.

2.2. ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү

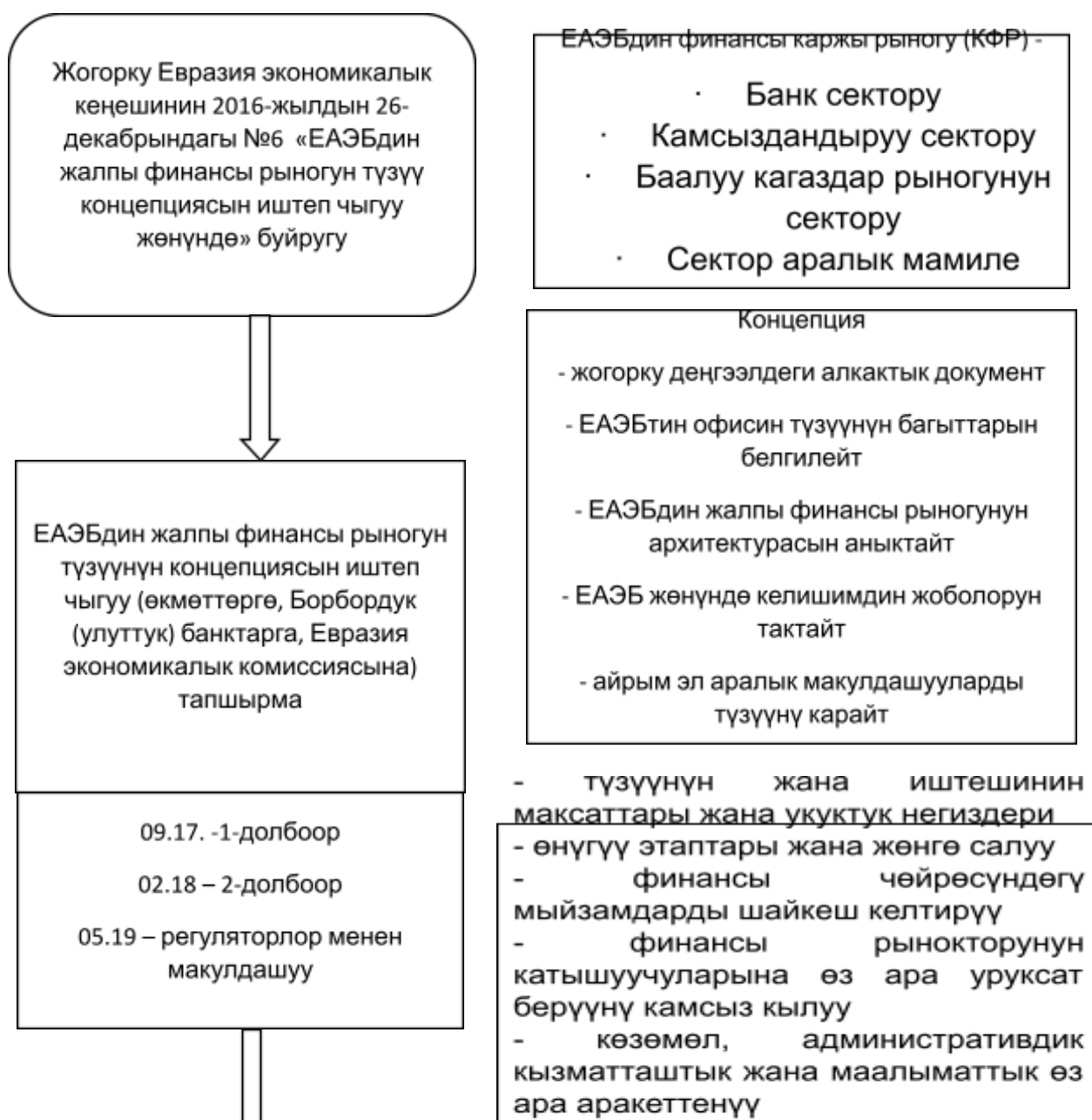
Финансы рынокторунун интеграциясы Европа экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ, Бирлик) Бирдиктүү экономикалык мейкиндигин түзүүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ал Биримдик өлкөлөрүнүн финансы системаларынын туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн бекемдөөгө, алардын ачык-айкындуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган.

Евразия экономикалык комиссиясы (мындан ары — Комиссия) мүчө мамлекеттердин өкмөттөрү менен биргеликте ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү боюнча ченемдик укуктук базаны түзүүдө.

Мурда изилдөөнүн экинчи бөлүмүнүн алдын ала айтылган пунктунда айтылгандай, 2016-жылы капиталдын эркин кыймылын камсыз кылуу үчүн

финансы рынокторунда шарттарды түзүү максатында финансы тармагында маалымат алмашуу, анын ичинде жашыруун маалымат алмашуу жөнүндө Макулдашуу күчүнө кирген, анда финансылык жөнгө салуучулардын ортосунда маалымат алмашуу жана пайдалануу тартиби аныкталган. Бул Макулдашууну ишке ашыруу финансы рыногунун катышуучуларынын, инвесторлордун жана эмитенттердин укуктарын коргоо деңгээлин жогорулатууга мүмкүндүк берет, финансы рыногунда иштеген уюмдардын ачык-айкындуулугун жана финансылык туруктуулугун камсыз кылат.

Изилдөө ретроспективада ЕАЭБ өлкөлөрү интеграциялык процесстерди күчөтүү максатында 2019-жылдын октябрында ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясын бекитүүдөн мурун кылдат даярданганын көрсөттү (2.3-сүрөт)

2.3-сүрөт. Жалпы финансы рыногун түзүү жөнүндөгү маселенин тарыхы

6

Концепцияны ишке ашыруу Биримдиктин ичинде капиталдын жана финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин кыймылы үчүн орун алган тоскоолдуктарды четтетүүгө, жеке жактар жана ишкердик субъекттери үчүн инвестициялык, банктык жана камсыздандыруу продуктуларынын жеткиликтүүлүгүн жана ар түрдүүлүгүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин улуттук (борбордук) банктары тарабынан ЕАЭБтин жалпы финансы рыногун түзүү концепциясын ишке ашырууга багытталган иш графиги иштелип чыкты.

Концепцияда Бирликтин жалпы финансылык рыногун түзүүнүн негизги максаттары, принциптери, этаптары жана негизги багыттары аныкталган.

Жалпы финансы рыногун түзүүнүн негизги элементтери болуп төмөнкүлөр саналат.:

- финансы рыногунун катышуучуларынын ишин жөнгө салууну жана көзөмөлдөөнү макулдашып өнүктүрүү;

- Бирликке мүчө мамлекеттердин финансы чөйрөсүндөгү мыйзамдарын шайкеш келтирүү;

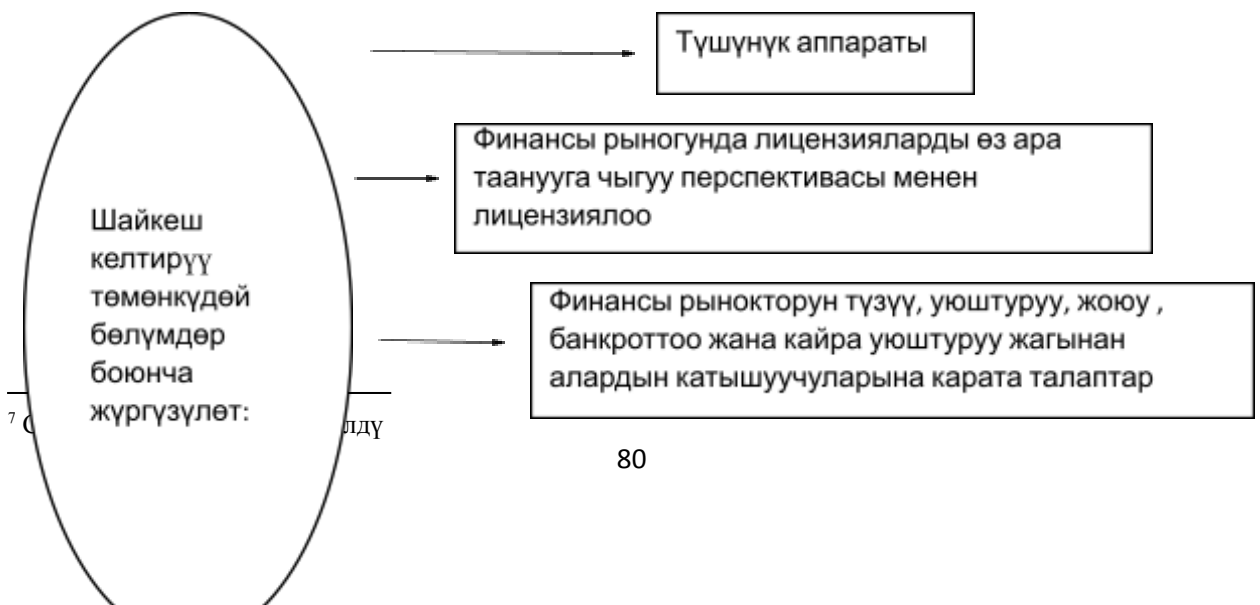
⁶ Сүрөт автор тарабынан түзүлдү

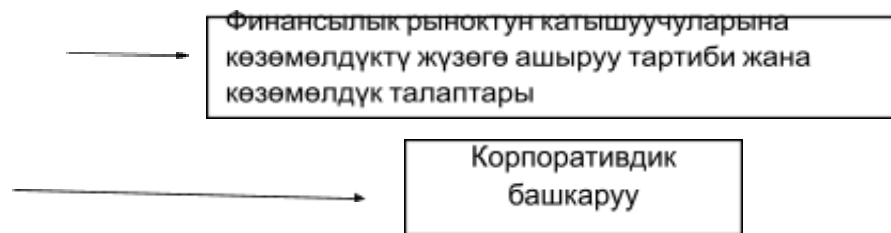
- мүчө мамлекеттердин финансы рынокторунун катышуучуларынын бири-биринин рынокторуна өз ара жетүүсүн камсыз кылуу;
- рыноктук инфратүзүмдү, жалпы биржалык жана төлөм мейкиндигин түзүү;
- келечектүү финансылык технологияларды өнүктүрүү жана киргизүү;
- инвесторлордун жана финансылык кызматтарды керектөөчүлөрдүн укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылуу.

2.4-сүрөт. ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү ⁷

ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун куруу эки этапта ишке ашырылат. Биринчи этапта, 2025-жылга чейин Биримдик өлкөлөрү финансы мыйзамдарын шайкеш келтирүү боюнча иштерди жүргүзүүсү (2.3-сүрөт), финансы рынокторун жөнгө салуучулардын административдик кызматташтыгын уюштурууга карата мамилелерди иштеп чыгуусу жана натыйжада Биримдик өлкөлөрүнүн финансылык кызмат көрсөтүүчүлөрүнүн бири-биринин рынокторуна өз ара жол берүүлөрүн камсыз кылуусу зарыл.

2.5-сүрөт. Финансы мыйзамдарын шайкеш келтирүү ⁸

Ошондой эле мүчө мамлекеттер тарабынан банк жана камсыздандыруу секторлорунда юридикалык жакты түзүү үчүн лицензияларды өз ара таанууга жана баалуу кагаздар рыногунда финансылык кызмат көрсөтүүлөрдү трансчек аралык жеткирүүгө карата макулдашылган мамилелер аныкталат.

2025-жылдан кийинки экинчи этапта финансылык мыйзамдарды шайкеш келтирүү жана юридикалык жак катары кошумча мекемесиз (лицензиялоосуз) финансылык кызматтарды көрсөтүү боюнча ишти жүзөгө ашырууга макулдашылган мамилелерди аныктоо боюнча ишти улантуу күтүлүүдө.

Бирликтин мамлекеттеринин финансы кызмат көрсөтүүлөрү секторлорунда ишмердикти жүзөгө ашырууга лицензияларды өз ара таанууну жана финансы рынокторуна дискриминациясыз жетүүнү камсыз кылуу үчүн ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин финансы рыногу чөйрөсүндөгү мыйзамдарын шайкеш келтирүү жөнүндө макулдашуу иштелип чыкты. Макулдашууда банк секторундагы, камсыздандыруу секторундагы жана баалуу кагаздар рыногундагы кызмат көрсөтүүлөр секторундагы мыйзамдарды, финансылык рынок чөйрөсүндө тобокелдиктерди жөнгө салууга көзөмөлдүк талаптарды жана мамилелерди шайкеш келтирүүнүн багыттары жана тартиби аныкталат.

2020-жылдын март айында мыйзамдарды шайкеш келтирүү жөнүндө келишим күчүнө кирди. Макулдашууну ишке ашыруу максатында Биримдик мамлекеттеринин ыйгарым укуктуу органдары комиссия менен биргеликте 2020-жылдын ноябрында ЕЭК Кеңеши тарабынан бекитилген мыйзамдарды

⁸ Сүрөт автор тарабынан түзүлгөн

шайкеш келтирүүнүн этаптарын жана мөөнөттөрүн көрсөтүү менен ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин финансы рыногу чөйрөсүндөгү мыйзамдарын шайкеш келтирүү боюнча иш-чаралар планы иштелип чыкты.

Айкалыштыруу планы финансы чөйрөсүндөгү улуттук мыйзамдарда каралган ченемдерди жана талаптарды жакындаштырууга жана ЕАЭБдин жалпы финансы рыногунун натыйжалуу иштешин камсыз кылууга багытталган.

Финансылык рынокту жөнгө салуу боюнча талаптарды шайкеш келтирүү эң мыкты эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен банктык көзөмөл боюнча Базель комитетинин, камсыздандыруу көзөмөлүнүн эл аралык ассоциациясынын, баалуу кагаздар боюнча комиссиялардын эл аралык уюмунун, Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюмунун Эл аралык принциптеринин негизинде ишке ашырылат.

Жалпы финансы рыногун түзүүнүн негизги багыттарынын бири — Евразия экономикалык биримдигинин жалпы биржалык мейкиндигин түзүү.

ЕАЭБдин жалпы биржа мейкиндиги Биримдиктин өлкөлөрүнүн уюшулган рынокторунда баалуу кагаздарды жана финансы инструменттерин биржалык соодалоонун өз ара байланышкан системасы катары калыптанат, ал макулдашылган жол-жоболордун жана технологиялардын негизинде өз ара бириктирилген.

Евразия экономикалык комиссиясы финансылык жөнгө салуучулар менен бирдикте ЕАЭБдин жалпы биржалык мейкиндигин түзүү боюнча "Жол картасынын" долбоорун даярдады, ал өзүнө баалуу кагаздар жана финансылык инструменттер менен биржалык сооданын натыйжалуу иштеши үчүн зарыл болгон логикалык өз ара байланышкан элементтерди иштеп чыгууну жана ишке ашырууну камтыйт, анын ичинде:

- 1) брокерлердин жана дилерлердин мүчө мамлекеттердин биржаларында уюштурулган тооруктарга өз ара кирүүсү;

- 2) баалуу кагаздарды жана финансылык инструменттерди өз ара таануу жана өз ара жол берүү;

3) биржа рыногунда маалыматтарды ачуунун жалпы системасын түзүү;

4) унификацияланган формат боюнча электрондук өз ара аракеттенүү жана маалымат берүү каналдары;

5) интеграцияланган эсептешүү-депозитардык кластер жана клирингдик система.

Биримдик мамлекеттеринин биржа рынокторунун интеграциясы инфраструктуралык институттардын ишин уюштуруунун эл аралык принциптерине, клирингдин жана эсептешүүлөрдүн эл аралык стандарттарына, анын ичинде баалуу кагаздар жана финансылык инструменттер боюнча трансчек аралык бүтүмдөргө негизделет.

Евразия экономикалык бирлигинин алкагында жалпы биржалык мейкиндикти түзүү боюнча иш-чаралар планы («жол картасы») ЕЭК Коллегиясы тарабынан 2020-жылдын ноябрында бекитилген. ЕАЭБдин жалпы биржалык мейкиндигин түзүү капиталдын, товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн эркин кыймылын камсыз кылууга, өз ара инвестициялардын көбөйүшүн жана Биримдиктин финансы рынокторунун инвестициялык жагымдуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Жалпы биржа мейкиндигин түзүүнү активдештирүү үчүн ЕАЭБге мүчө бир мамлекеттин брокерлерин жана дилерлерин башка мүчө мамлекеттердин биржаларында уюштурулган тооруктарга катышууга уруксат берүү жөнүндө макулдашуунун долбоору иштелип чыкты.

Бул келишимдин негизги максаты – бир мүчө мамлекеттин брокерлери менен дилерлеринин башка мүчө мамлекеттин биржаларында уюштурулган тооруктарга катышуусун камсыз кылуу, өз ара соода жана инвестициялык кызматташтыкты чыңдоо.

Макулдашуу менен улуттук биржаларга брокерлердин жана дилерлердин ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин ыйгарым укуктуу органдары тарабынан берилген лицензияларын таанууга жана аларга баалуу кагаздарды жана туунду финансылык инструменттерди сатып алуу-сатуу келишимдерин

түзүү үчүн тооруктарга түздөн-түз катышуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга укук берилет.

2020-жылдын сентябрында ЕЭК Коллегиясы брокерлерге жана дилерлерге уруксат берүү жөнүндө макулдашуунун долбоорун жактырды жана аны ички мамлекеттик макулдашууну жүргүзүү үчүн ЕАЭБ мүчө мамлекеттерине жөнөттү. Макулдашууну ишке ашыруу биржага кошумча ликвиддүүлүктүн келиши үчүн өбөлгөлөрдү түзүүгө, инвестициялык мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүгө, тобокелдиктерди азайтууга жана эмитенттерди фондировкалоону көбөйтүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Баалуу кагаздарды чыгарууну өз ара таануу жана аларды биржага киргизүү боюнча жол-жоболорду шайкеш келтирүү максатында ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринде уюштурулган тооруктарда баалуу кагаздарды жайгаштырууга жана жүгүртүүгө өз ара уруксат берүү жөнүндө макулдашуунун долбоору иштелип чыкты.

Макулдашуу биржа тарабынан жогорку категориядагы котировкалык тизмеге киргизилген тизмедеги баалуу кагаздарды өз ара киргизүүнү камсыз кылууга, башка мүчө мамлекеттерде уюштурулган тооруктарда жайгаштырууга жана жүгүртүүгө, ошондой эле жалпы биржа мейкиндигинде баалуу кагаздар менен эмиссиялык жана соода операцияларынын эркиндигин камсыз кылууга багытталган.

Баалуу кагаздарга өз ара уруксат берүү төмөнкү шарттарды бир эле учурда аткаруу менен камсыз кылынат: эгерде Бирликтин мүчө мамлекетинде баалуу кагаздардын чыгарылышын анын мыйзамдарында белгиленген тартипте каттоо жүргүзүлсө жана эмитенттин баалуу кагаздарынын чыгарылышы фондулук биржадагы жогорку категориядагы котировкалык тизмеге киргизилсе.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансы рынокторунда маанилүү ролду банктар ойнойт. Биздин өлкөлөрдүн банк системаларынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөр кирет:

1) банктык эмес институттарга салыштырмалуу активдердин көлөмү боюнча банк секторунун Олуттуу үстөмдүгү;

2) банктык активдердин концентрациясынын жогорку деңгээли (5 ири банк бардык өлкөлөрдөгү активдердин 50% дан ашыгын түзөт);

3) экономиканын банк кредиттери менен каныккандыгынын төмөнкү деңгээли.

Банктардын саны жана өлчөмү боюнча Россия үстөмдүк кылат. Бүгүнкү күндө банк секторунда өз ара өтүү (интеграция) деңгээли анча чоң эмес. Мындай шарттарда мыйзамдарды жакындаштыруу жана банктык кызмат көрсөтүүлөр рынокторун интеграциялоо татаал көп факторлуу милдет болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн Комиссия финансылык жөнгө салуучулар менен бирдикте жөнгө салууга жана көзөмөлгө, ошондой эле ЕАЭБ жөнүндө Келишимдин жоболоруна ылайык банктык көзөмөл боюнча Базель комитетинин эң мыкты эл аралык практикасынын жана натыйжалуу банктык көзөмөлдүн негиз салуучу принциптеринин базасында банк секторундагы лицензияларды өз ара таанууга шайкеш талаптарды иштеп чыгат.

Банк чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү боюнча практикалык иш курамына Комиссиянын кызматкерлери жана ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин улуттук (борбордук) банктарынын өкүлдөрү кирген финансы чөйрөсүндөгү шайкеш келтирүү боюнча жумушчу топтун алкагында жүргүзүлөт.

Ошондой эле ЕАЭБ аймагында банктык аманаттарды камсыздандыруу, кредиттик уюмдарды жоюу, финансылык жактан чыңдоо жана банкроттоо чөйрөсүндөгү мыйзамдарды шайкеш келтирүү маселелери боюнча эксперттик топ иштейт. Бул топ финансы рыноктору боюнча консультативдик комитеттин алдында түзүлгөн жана анын курамына депозиттерди камсыздандыруу боюнча улуттук уюмдардын өкүлдөрү кирген.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин финансы чөйрөсүндөгү мыйзамдарын шайкеш келтирүү планын даярдоонун алкагында мүчө мамлекеттердин банк

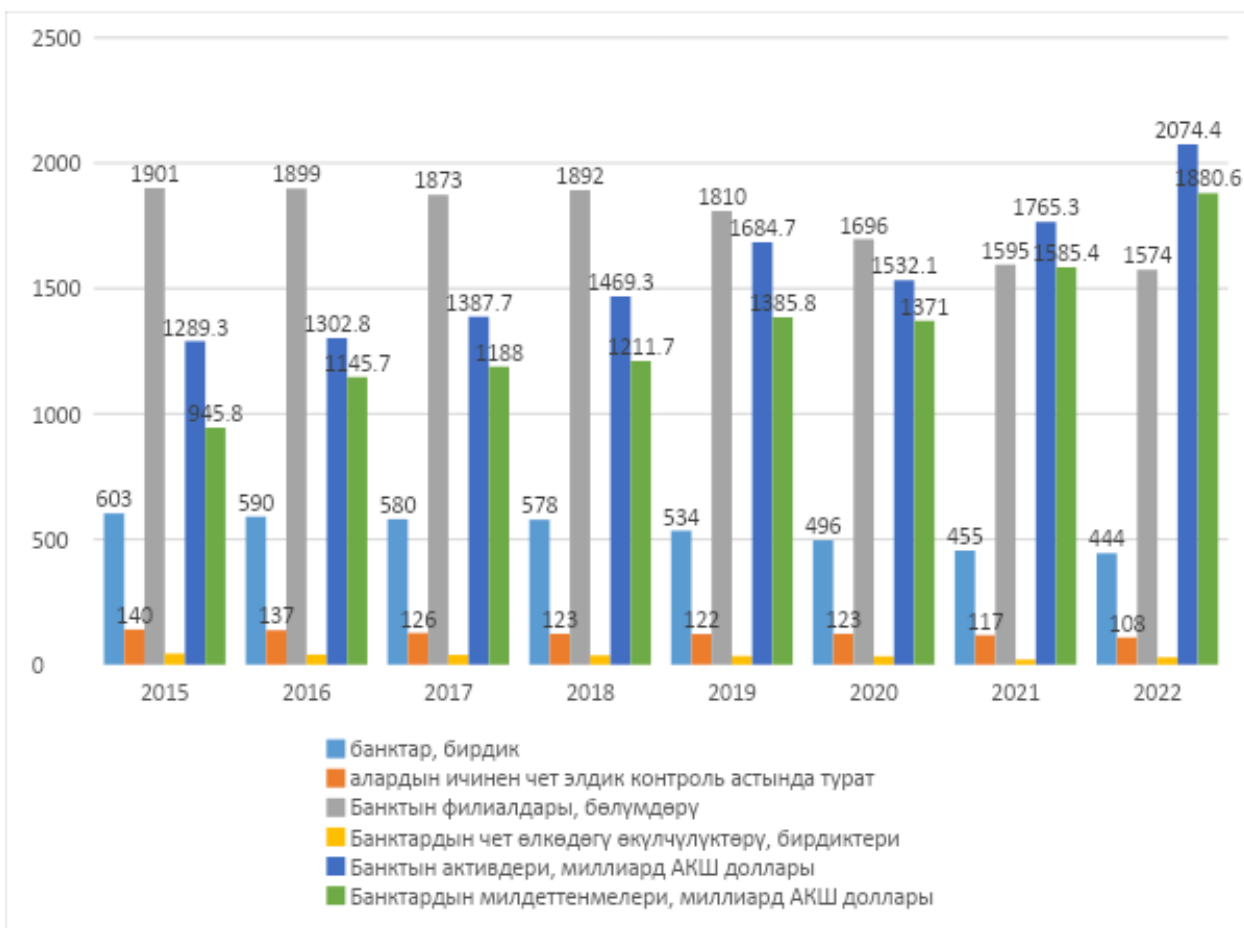
секторун жөнгө салган мыйзамдарына салыштырмалуу укуктук талдоо жүргүзүлүүдө. Банк чөйрөсүндөгү базалык аныктамаларга, түшүнүктөргө жана терминдерге карата мүчө мамлекеттердин мыйзамдарын жакындаштыруу боюнча сунуштарды даярдоо жүрүп жатат.

Комиссия депозиттерди камсыздандыруучулардын эл аралык ассоциациясы менен жумушчу байланыштарды түздү. 2020-жылдын июнунда Комиссия Ассоциациянын өнөктөшү статусун алган, ал ЕАЭБ өлкөлөрүндө аманаттарды камсыздандыруу механизмдеринин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында анын иш-чараларына катышууга, маалымат алмашууга жана мыкты дүйнөлүк тажрыйба менен таанышууга укук берет.

Кесиптик ассоциациялар КМШ өлкөлөрүнүн банк ассоциацияларынын эл аралык координациялык кеңеши, КМШ Финансы-Банк кеңеши жана Евроазиялык кызматташтыктын Финансы-Банк ассоциациясы менен кызматташуу улантылууда.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин кредиттик бюролорунун ассоциациясы менен өнөктөштүк байланыштар түзүлдү.

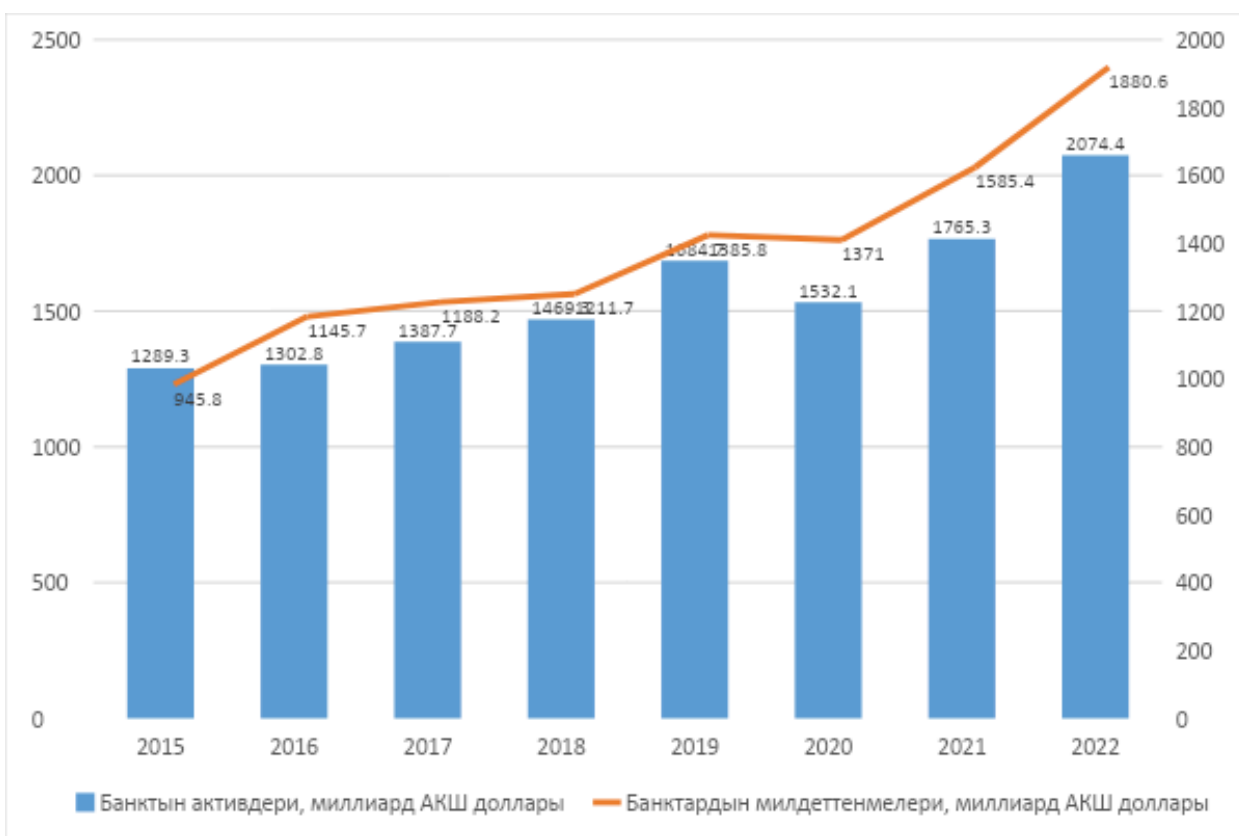
Финансы рыногунун кээ бир маанилүү элементтеринин: банк жана камсыздандыруунун өнүгүү тенденцияларына көз салып көрөлү:

2.6-сүрөт. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун субъекттерин өнүктүрүү⁹

ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун субъекттеринин жалпы саны 2022-жылы 1574 бирдикке жетти, бул базалык 2015-жылга салыштырмалуу 16,8 %га аз же абсолюттук мааниде алганда 327 бирдик, бул көрсөткүчкө изилдөө мезгилинде таасир эткендиктен, Россияда жана Беларусь Республикасында чет өлкөлүк контролдогу банктардын саны азайган.

⁹ Таблица Евразия экономикалык биримдигинин финансылык статистикасынын негизинде түзүлгөн. 2022-жылдын ыкчам маалыматтары. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2023. – 125 с.

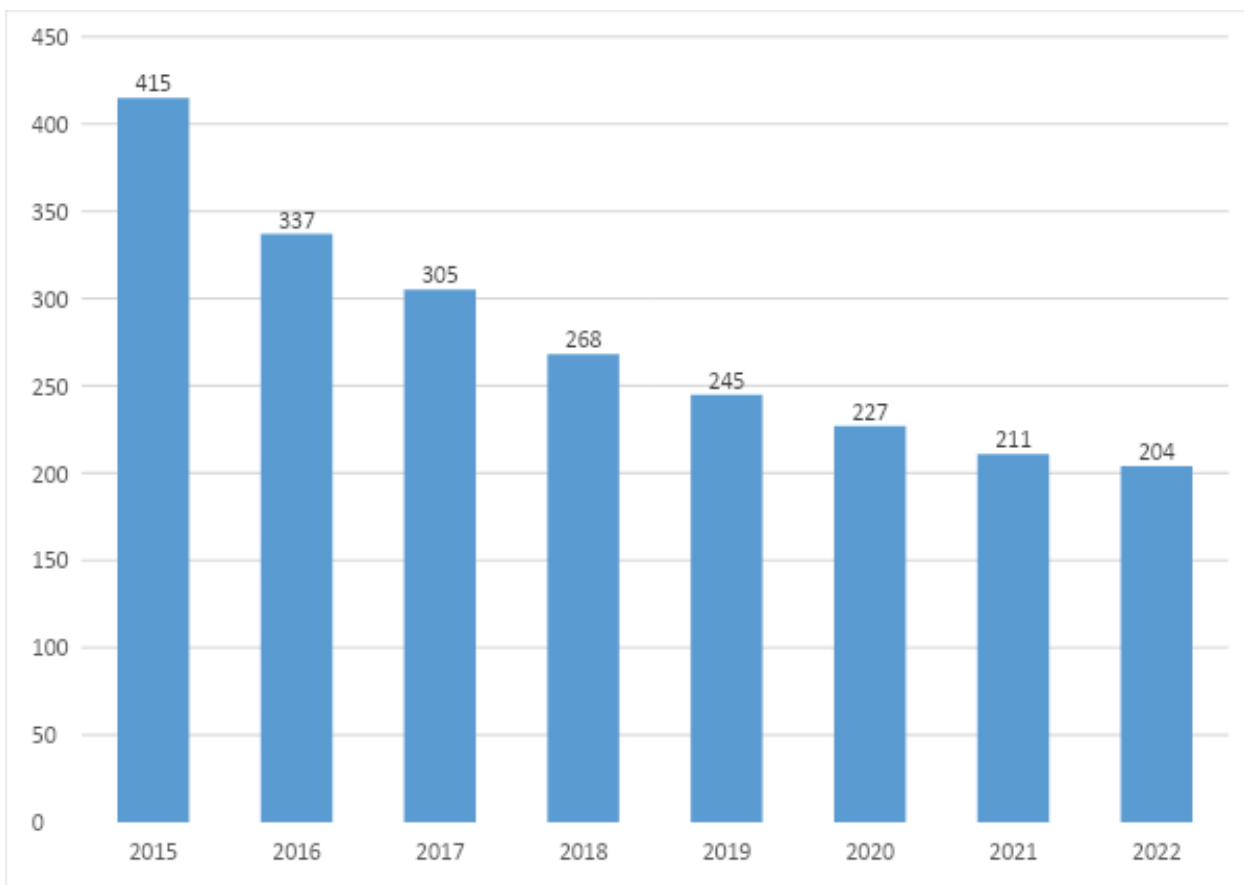

2.7-сүрөт. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун активдери жана милдеттенмелери ¹⁰.

ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн банк рыногунун субъекттеринин санынын көрсөткүчүнүн төмөндөшүнө карабастан, алардын активдери жана милдеттенмелери өсүүдө. 2022-жылы ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн банк рыногунун активдери 2074,4 млрд АКШ долларын түздү, бул 862,7 млрд АКШ долларына же 2018-жылга караганда 71,2%га көбүрөөк. Өсүш активдүү операциялардын өсүшүнүн эсебинен болду: насыялоо, инвестициялык операциялар жана банктардын өздүк жана тартылган каражаттарды жайгаштыруу боюнча башка операциялары. ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн банк рыногунун милдеттенмелери 1880,6 млрд АКШ долларын түздү, бул 411,3 млрд АКШ долларына же 27,99% га 2018-жылга караганда көбүрөөк. Өсүш кардарлардын — юридикалык жана жеке жактардын депозиттеринин өсүшүнүн, банктар аралык

¹⁰сүрөт Евразия экономикалык биримдигинин финансылык статистикасынын негизинде түзүлгөн. 2022-жылдын ыкчам маалыматтары. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2023. – 125 с.

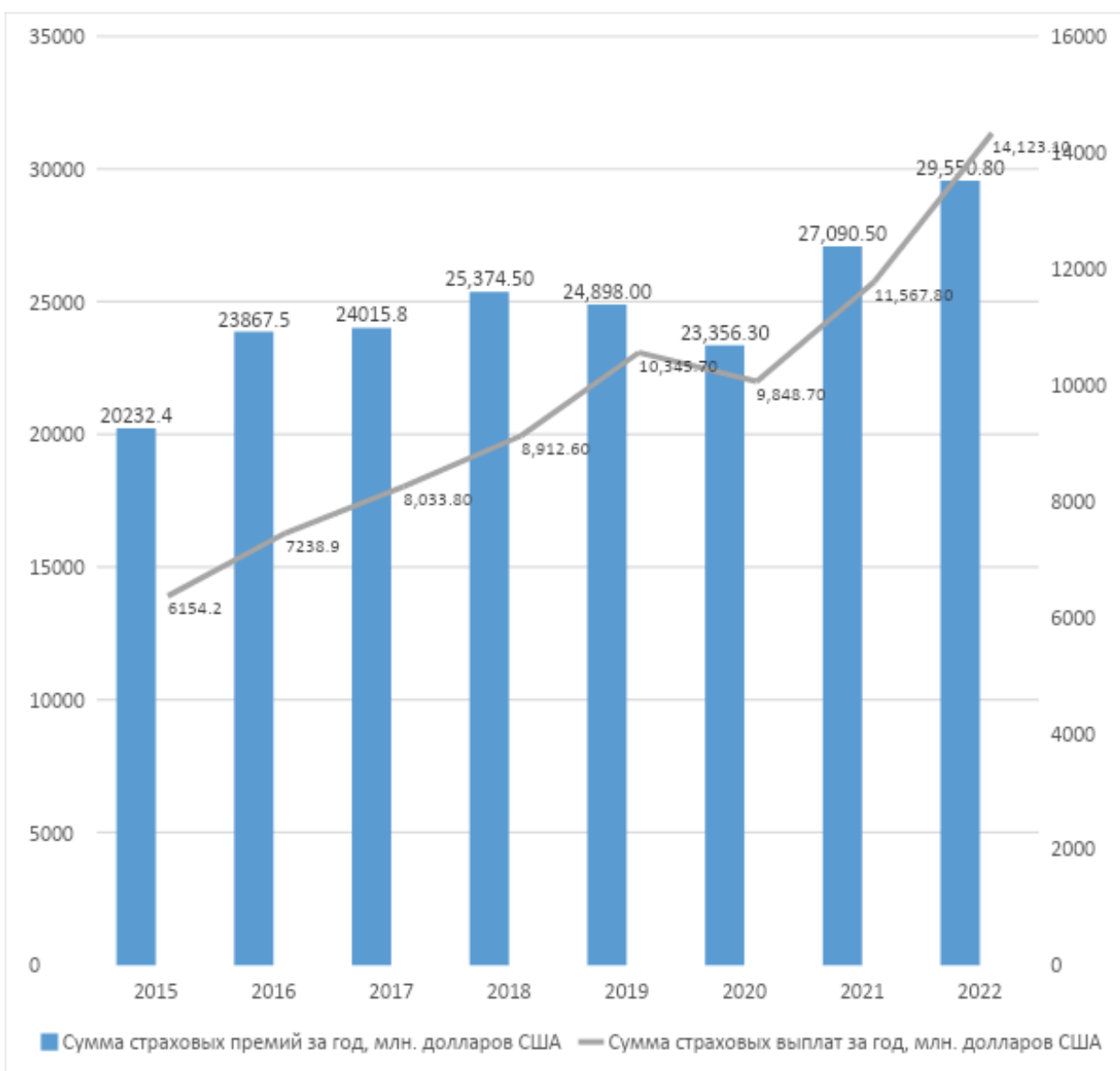
кредиттердин, облигациялардын жана банктын векселдеринин көлөмүнүн көбөйүшүнүн эсебинен болду.

2.8-сүрөт. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн камсыздандыруу рыногунун субъекттеринин динамикасы ¹¹

ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн камсыздандыруу рыногу төмөндөө тенденциясын көрсөтүүдө. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрүнүн камсыздандыруу рыногунун субъекттеринин жалпы саны 2022-жылы 204 бирдикке жетти, бул базалык 2015-жылга салыштырмалуу 50,1 %га аз же абсолюттук туюнтууда 211 бирдик, бул көрсөткүчкө изилдөө мезгилинде таасирин тийгизди, атап айтканда, Россия жана Казакстан Республикасы камсыздандыруу компанияларынын саны кыскарды.

¹¹сүрөт Евразия экономикалык биримдигинин финансылык статистикасынын негизинде түзүлгөн. 2022-жылдын ыкчам маалыматтары. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2023. – 125 с.

2.9 сүрөт. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн камсыздандыруу сый акыларынын жана камсыздандыруу төлөмдөрүнүн көлөмү¹²

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн камсыздандыруу рыногунун субъекттеринин санынын төмөндөшүнө карабастан камсыздандыруу сыйлыктарынын суммасы жана камсыздандыруу төлөмдөрүнүн суммасы өсүүдө. Биринчи кезекте, мындай тенденция камсыздандыруу компанияларынын кардарлар базасынын өсүшү менен байланыштуу. Жеке жактар менен жоопкерчиликти ыктыярдуу камсыздандыруу жана жеке камсыздандыруу боюнча

¹² сүрөт Евразия экономикалык биримдигинин финансылык статистикасынын негизинде түзүлгөн. 2022-жылдын ыкчам маалыматтары. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. – Москва: 2023. – 125 с.

келишимдердин көбөйгөндүгүнө байланыштуу, бул калктын финансылык сабаттуулугунун деңгээлин жогорулатуудан кабар берет. Экинчиден, милдеттүү камсыздандыруу чөйрөсүндөгү юридикалык жактар үчүн ченемдик укуктук актыларды күчөтүү.

2.3. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берүү

ЕАЭБ алкагында кызматташуунун башкы максаты ааламдашуунун көп түрдүү чакырыктарына жамааттык жооп издөө болуп саналат, мында өлкөлөр зарыл болгон учурда дүйнөлүк финансы системасын реформалоо боюнча активдүү аракеттерди көрүүгө чечкиндүү. Ушуга байланыштуу мындай умтулууну пайда кылган себептерди түшүнүүдө жана бул чөйрөдөгү көйгөйлөрдүн анык абалына баа берүүдө так болуу зарыл.

Регионалдык интеграциялык бирикмелердин калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн тарыхый тажрыйбасы, биринчи кезекте ЕАЭБдин өзүнүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, башында интеграциялык бирикмелердин мүчөлөрү өз күч-аракеттерин соода чөйрөсүндө өз ара байланышты жогорулатууга топтошот жана эркин сооданын жалпы аймактык аймагын түзүү максатын көздөшөт [80]. Финансы чөйрөсүндө өз ара байланышты күчөтүү боюнча иш-аракеттердин активдешүүсү жакынкы мезгилден тартып көрүнүктүү өзгөчөлүк болуп калды [69], анткени финансылык ааламдашуу жана макроэкономикалык туруксуздук шарттарында улуттук финансы саясатын жүзөгө ашыруу тобокелдиктери айкын тааныла баштады [69]. XX–XXI кылымдын аягында дүйнөнү каптаган банктык кризистер түрткү берүүчү ролду ойногон. Бир катар өлкөлөрдүн тажрыйбасында мамлекеттин ресурстарын капысынан масштабдуу мобилизациялоонун кооптуулугу, ошондой эле өлкөнүн экономикалык бийликтеринде ойлонулган иш-аракеттер стратегиясынын болушунун маанилүүлүгү көрсөтүлдү, бул улуттук банк системаларын колдоо чараларын жүргүзүүдө абдан зарыл,

анткени алар кризис мезгилин гана эмес, кийинки мезгилдерди — андан аркы келечекти да камтууга тийиш [15].

Тарыхый көз караштан алганда, финансылык интеграция ХХ кылымдын аягында пайда болгон дагы эле "жаш" көрүнүш катары көрүнөт. Регионалдык финансылык интеграцияны стимулдаштыруу боюнча аракеттерди бириктирүү менен, өлкөлөр өз экономикаларынын макроэкономикалык жана финансылык туруктуулугун жогорулатууга аракет кылышат [35]. Улуттук валюта жана финансы рынокторундагы кырдаалды турукташтыруу үчүн региондун өлкөлөрүнүн ортосунда финансы чөйрөсүндө эки тараптуу жана көп тараптуу деңгээлде кызматташууну тездетүү стратегиясы декларацияланат. Мунун баары өлкөлөрдүн экономикасында инвестициялык процессти калыбына келтирүүгө жана өнүктүрүүгө алып келиши керек, бул региондун экономикасын өнүктүрүүдө стагнациялык мезгилди жеңүүгө мүмкүндүк берет, сооданын өнүгүшүнө жана акырында региондун элдеринин бакубаттуулугун жакшыртууга алып келет [6].

Финансы кызматташтыгынын негизги багыттары, мүчө мамлекеттердин түзүлүп жаткан финансы механизмдерине катышуу схемалары, максаттары жана милдеттери жөнүндө объективдүү көз карашты бүгүнкү күндө ЕАЭБде түзүлүп жаткан финансы түзүмдөрүн изилдөөнүн негизинде түзүүгө болот (2.1-таблицаны караңыз).

2.1-таблица. - ЕАЭБде аймактык финансылык механизмдерди түзүүчү түзүмдөр: негизги мүнөздөмөлөр¹³

¹³ Таблица автор менен түзүлгөн

Демилге	Түзүлүш ү	Мүчөлөр	Механизм	Катышуу форматы
Евразия экономикалык бирлигинин Бажы бирлиги	2007	РФ, КР, БР + с 2014 КР, АР	Евразия экономикалык коомдоштугунун мамлекеттер аралык кеңеши (Бажы бирлигинин жогорку органы)	Бирдиктүү бажы аймагын түзүү жана Бажы союзун түзүү жөнүндө келишим
Жогорку Евразиялык экономикалык кеңештин 2014-жылдын 10-октябрындагы №78 «Евразия экономикалык биримдигинин бюджетти жөнүндө жобо тууралуу» чечими	2014-жыл	РФ, КР, БР, КР, АР	ЕАЭБ бюджетине үлүштүк төгүмдөр	ЕАЭБ жөнүндө келишим, ЕАЭБ укугун түзгөн документтер
Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2012-жылдын 16-июлундагы № 4 «Евразия экономикалык бирлигинин Бирдиктүү бажы тарифин бекитүү жөнүндө» (өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) чечими	2012	РФ, КР, БР + 2014-жылдан бери КР, АР	Ташып кирүү бажы алымдарынын взностору	<i>Евразия экономикалык бирлигинин тышкы экономикалык ишинин бирдиктүү товардык номенклатурасы</i>

Берилген таблицкага талдоо жүргүзөлү:

1) ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык кызматташтыгынын түзүмү хронологиялык түрдө биринчи болуп үч өлкөнүн Бажы союзу форматында түзүлдү, башкача айтканда, 2015-жылы ЕАЭБ түзүү алдында Евразия экономикалык коомдоштугунун (ЕврАзЭС) катышуучу өлкөлөрүнүн ичинен

үч гана өлкөнүн (Россия, Белоруссия жана Казакстан) Бажы бирлиги болуп саналат жана ошону менен Евразия экономикалык коомдоштугунун (ЕврАзЭС же жөн эле ББ) базасында Бажы бирлиги болуп саналат, ага мүчө болуу ЕврАзЭСке катышкан өлкөлөр үчүн милдеттүү эмес болгон.

1995-жылы Казакстан, Россия, Белоруссия, кийинчерээк Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстандын жетекчилери Бажы биримдигин түзүү боюнча биринчи келишимге кол коюп, кийин ЕврАзЭСке айланган. 2007-жылдын 6-октябрьында Душанбеде Белоруссия, Казакстан жана Россия Бирдиктүү бажы аймагын түзүү жана Бажы биримдигин түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан. 2009-жылы Бажы биримдигинин негизин түзгөн 40ка жакын эл аралык келишимдер мамлекет жана Өкмөт башчыларынын деңгээлинде кабыл алынып, ратификацияланган.

2009-жылдын 28-ноябрында Минск шаарында Д.А. Медведев, А.Г. Лукашенко жана Н.А. Назарбаев Россиянын, Белоруссиянын жана Казакстандын аймагында 2010-жылдын 1-январынан тартып Бирдиктүү бажы мейкиндигин түзүү боюнча жолугушкан. 2010-жылдын январь айында үч өлкөнүн бирдиктүү бажы тарифи күчүнө кирди. 2010-жылдын июлунан тартып Бажы союзуна мүчө мамлекеттердин аймагында (анын ичинде Белоруссияда) Бирдиктүү бажы кодекси күчүнө кирди[117]

2011-жылдын 1-апрелинде Россия менен Беларустун чек арасында транспорттук көзөмөл жоюлган. Ал Бажы союзунун чек араларынын тышкы контуруна которулган. 2011-жылдын 1-июлу Бажы бирлигинин чек араларынын тышкы контуруна бардык бажы көзөмөлү киргизилген [118]. Ички чек араларда чек ара жана миграциялык көзөмөл сакталды.

2018-жылдын 1-январынан тартып ЕАЭБдин жаңы бирдиктүү бажы кодекси күчүнө кирди[119].

Бүгүнкү күндө Евразия экономикалык биримдигинин Бажы биримдиги (ЕАЭБ ББ) бул Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭБ) катышуучу өлкөлөрүнүн бажы биримдиги.

ЕАЭБди түзүүдө (анын мурдагысынан айырмаланып — ЕврАзЭС) жалпы Бажы союзу ЕАЭБдин ажырагыс бөлүгү болуп калды жана ЕАЭБге катышкан бардык өлкөлөр ЕАЭБге кирген учурдан тартып автоматтык түрдө Бажы союзуна киришет. Ошол эле учурда Бажы бирлигине катышкан өлкөлөр (ЕАЭБ түзүлгөнгө чейин, 20115-жылдын 1-январы) [120] үчүнчү өлкөлөр менен соода жүргүзүүдө бирдиктүү бажы тарифтерин жана жөнгө салуунун башка чараларын колдонууну улантышууда.

1) Жобо Евразия экономикалык бирлигинин (мындан ары - Бирлик) бюджетин түзүүнүн жана аткаруунун, ошондой эле Бирликтин бюджетинин аткарылышы жөнүндө отчетту даярдоонун тартибин аныктайт.

Жалпысынан экономикалык биримдиктин стадиясында турган интеграциялык бирикме үчүн консолидацияланган бюджеттин болушу зарыл. Бир жагынан, бул биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгү, экинчи жагынан – жаңы мүчө-өлкөлөрдү тартуунун элементи, б.а. интеграциялык бирикменин үчүнчү өлкөлөр үчүн жагымдуулугун жогорулатуу, демек, экономикалык таасир чөйрөсүн кеңейтүү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. ЕАЭБти өнүктүрүүнүн сунушталган стратегиясынын жана экономиканы инновациялык модернизациялоого багытталган аны ишке ашыруу механизмдеринин максаттары үчүн консолидацияланган бюджет керек, анын чыгаша бөлүгү административдик гана эмес, долбоордук чыгымдардан да турат.

Бирликтин бюджетине карата төмөнкү жоболор колдонулат: Бирликтин бюджетти кирешелер жана чыгашалар боюнча балансталууга тийиш. Бирликтин бюджетти бир финансылык жылга бекитилет, ал календардык жылга туура келет жана 1-январдан 31-декабрга чейин созулат. Биримдиктин бюджетин эсептөө валютасы Россия Федерациясынын валютасы-орус рубли болуп саналат. Биримдиктин бюджетинин администратору Евразия экономикалык комиссиясы болуп саналат. Союздун бюджетти киреше жана чыгаша бөлүктөрүнөн турат. Бирликтин бюджетинин

кирешелери Бирликтин мүчө мамлекеттеринин үлүштүк төгүмдөрүнүн эсебинен түзүлөт, алардын өлчөмдөрү Жогорку Евразия экономикалык кеңеши тарабынан белгиленет. Бирликтин бюджетинин чыгымдары: Бирликтин органдарынын ишин каржылоого; Жогорку Кеңештин, Евразия Өкмөттөр аралык кеңешинин, Комиссиянын Кеңешинин отурумдарын өткөрүүгө багытталат [98]. Жогоруда аталган жоболордун бардыгы Бирликтин бюджетине карата колдонулгандыгына карабастан, катышуучу өлкөлөрдүн бюджеттери, ошондой эле алардын мамлекеттик тышкы карыздары азыркы учурда эч кандай регламент же жобо менен жөнгө салынбайт. Алсак, Биримдиктин ишинин алкагында катышуучу өлкөлөрдүн айрым макроэкономикалык көрсөткүчтөрүн жөнгө салууга карата бирдиктүү мамилелерди сунуштоо оптималдуу болмок. Финансылык жана акча-кредиттик ыкмаларды пайдалануу менен экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу төмөнкү багыттар боюнча ишке ашырылат: экономиканын тармактык түзүмүн, макроэкономикалык нарктык пропорцияларды, инновациялык жаңыланууну жөнгө салуу; социалдык чөйрөнү, өлкөнүн демографиялык абалын жөнгө салуу; аймактык диспропорцияларды жөнгө салуу [24]. Бирок, азыркы учурда Евразия экономикалык бирлигине мүчө өлкөлөр ЕАЭБ алкагында экономикалык интеграцияны эске албастан, тышкы мамлекеттик карызды жөнгө салууга байланыштуу көйгөйлөрдү өз алдынча чечүүгө аргасыз болушууда. ЕАЭБде негизги валюта катары рублди колдонуунун маанилүүлүгүн өзүнчө белгилей кетүү керек: мүчө мамлекеттер тарабынан мүчөлүк акыларды биримдиктин бюджетинин эсебине которуу эреже катары, ай сайын, бирок кварталына 1 жолудан кем эмес, Россия Федерациясынын валютасында (Россия рублинде) же эркин алмаштырылуучу валютада (АКШ долларында) жүзөгө ашырылат. АКШ долларында которулган каражаттарды эсепке алуу россиялык рубль менен Россия Федерациясынын Борбордук банкы тарабынан Биримдиктин бюджетинин эсебине каражаттар келип түшкөн күнгө карата белгиленген АКШ долларына карата орус рублинин расмий курсу боюнча жүзөгө ашырылат.

Тышкы соода ишин бажы-тарифтик жөнгө салуунун маанилүү жана жалпы кабыл алынган инструменти болуп бирдиктүү товардык номенклатурага ылайык системалаштырылган алып келүү бажы алымдарынын жыйындысы болгон бажы тарифи эсептелет.

Евразия экономикалык бирлигинде (ЕАЭБ) – бул ЕАЭБ тышкы экономикалык ишмердүүлүгүнүн товардык номенклатурасынын (ЕАЭБ ТЭИ ТН) негизинде түзүлгөн бирдиктүү бажы тарифи (ЕАЭБ ББТ). Бул системанын негизги элементтери болуп төмөнкүлөр саналат: товарларды ТЭИ ТН боюнча классификациялоо; бажы тарифинин эскалациясы; преференциялар системасы жана товарлардын келип чыгуу эрежелери.

Евразия экономикалык бирлигинде (ЕАЭБ) ташып кирүү бажы алымдарын белгилөө жана эсептөө, ошондой эле тарифтик жеңилдиктерди аныктоо жана колдонуу маселелери ЕАЭБ жөнүндө келишим менен жөнгө салынат, анда ЕАЭБ ББТ түзүү тартиби, ставкалардын түрлөрү, тарифтик жеңилдиктерди колдонуу (ставканы бошотуу же төмөндөтүү түрүндө), товарлардын келип чыгышына жараша алымдардын чендерин колдонуу тартиби белгиленген. Ал эми ЕАЭБ бажы чек арасы аркылуу товарларды өткөрүүдө бажы төлөмдөрүн, ошондой эле атайын, демпингге каршы, компенсациялык чараларды (алымдарды алуу түрүндө ишке ашырылган) колдонуу маселелери Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кодекси (ЕАЭБ БК) менен аныкталган. Бажы алымдарын, салыктарды колдонуу ЕАЭБ БКнын 6-11-главаларына ылайык жүзөгө ашырылат. Атайын, демпингге каршы, компенсациялык сыяктуу «коргоо чараларын» колдонуу ЕАЭБ БКнын гл.12 регламенттелет. ЕАЭБде өнүгүп келе жаткан жана (же) начар өнүккөн өлкөлөрдөн чыгарылган товарларга карата тарифтик преференциялардын бирдиктүү системасы колдонулат. Ташып келүү бажы алымдарынын ставкаларын колдонуу товарлардын чыккан жерине жараша болот¹⁴.

ЕАЭБдин Бирдиктүү бажы тарифи (ЕАЭБ ББТ) - үчүнчү өлкөлөрдөн ташылып келинген продукцияга карата колдонулуучу ташып кирүү бажы

¹⁴ ЕАЭБ БК

алымдарынын чендеринин өлчөмү жөнүндө жыйынды маалымат. ЕАЭБ ББТ ЕАЭБ ТЭИ товардык номенклатурасына ылайык системалаштырылган.

ЕАЭБдин Бирдиктүү бажы тарифи Биримдиктин тарифтик жөнгө салуу системасынын элементтеринин бири болуп саналат. Аны колдонуу мүчө мамлекеттерге ички рынокто өндүрүлгөн продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу менен фискалдык, ошондой эле протекционисттик функцияларды жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берет.

ЕАЭБ ББТ түзүмү жаныбарлардан алынган азыктардан тартып искусство предметтерине чейинки продукциялардын бардык ассортиментин камтыган 21 бөлүмдү билдирет. Ар бир бөлүм өз кезегинде 97 топтон турган топтордон турат.

Улуттук финансы рынокторунун динамикасын изилдөө акыркы он жылдыктардагы негизги төмөндөөлөрдүн жана көтөрүлүштөрдүн себептерин жана кесепеттерин так сүрөттөөгө гана мүмкүндүк бербестен, улуттук финансылык коопсуздуктун чектерин талдоо мүмкүнчүлүгүн берет, бул учурда мамлекеттердин тышкы таасирлерден келип чыккан улуттук финансы рынокторундагы олку-солкулуктарды текшилөө мүмкүнчүлүгү катары түшүнүлөт. Жаңы гана пайда болгон тобокелдиктерди «көрүүгө» мүмкүндүк берген инструменттерди иштеп чыгуу, масштабын баалоо жана пайда болгон тобокелдиктердин андан аркы кесепеттерин болжолдоо – бул татаал маселе сыяктуу эле актуалдуу. Андан да татаал жана маанилүү глобалдык финансы системасы тарабынан пайда болгон тобокелдиктерди аныктоо жана өнүгүп келе жаткан финансы рыноктору менен өлкөлөр менен байланышкан АСЕАН мүчө мамлекеттердин финансы рынокторуна алардын таасирин баалоо маселеси пайда болуп, өздөрү глобалдык финансылык туруктуулукка коркунуч туудурат [50].

Туруксуздуктун потенциалдуу булактарынын ар түрдүүлүгү, финансылык рыноктордун ар кандай сегменттеринин ортосунда кризистик көрүнүштөрдүн таралышы жана негизги факторлордун сызыктуу эмес өз ара аракеттенүүсү (таасир этүүчү факторлордун жалпы массивинен акыркыларды

бөлүп чыгаруунун татаалдыгы сыяктуу) финансылык тобокелдиктерге баа берүү, финансылык туруктуулук сыяктуу эле, бир көрсөткүчтө камтылбай тургандыгын негиздеген изилдөө позициясын тастыктайт. Өнүгүп келе жаткан рыноктору бар өлкөлөрдүн финансы системаларына таасир этүүчү глобалдык тобокелдиктерди жакшыраак түшүнүү финансылык системаны карап чыгуунун негизинде түзүлүшү мүмкүн. Белгилүү бир убакыт аралыгында көрсөткүчтөрдүн динамикасын изилдөөнүн натыйжасында, эгерде төмөнкү шайкештикти сактоого мүмкүн болсо, тобокелдиктерди диагностикалоонун максатына жетүү мүмкүн: бул көрсөткүчтөр системасында каралган тобокелдиктер белгилүү бир деңгээлде өлчөнө алат, жетиштүү деңгээлде бөлүнүшү жана финансылык туруктуулук менен байланыштуу болушу мүмкүн.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн финансылык туруктуулугуна баа берүүнүн жыйынтыктарын карап көрөлү.

Дүйнөлүк финансы системасы өлкө үчүн олуттуу тобокелдиктерди алып келет. Ушул тобокелдиктердин бардыгы улуттук финансы секторунун туруктуулугуна таасирин тийгизип, аны кризистерге алсыз кылат. Өлкөнүн финансылык өнүгүүсү жетишсиз жана жөнгө салуу системасы начар болгон учурда тобокелдиктер бир нече эсе көбөйөт. Тобокелдиктердин ар түрдүүлүгүнүн ичинен биз алардын төмөнкү түрлөрүн тандап алдык:

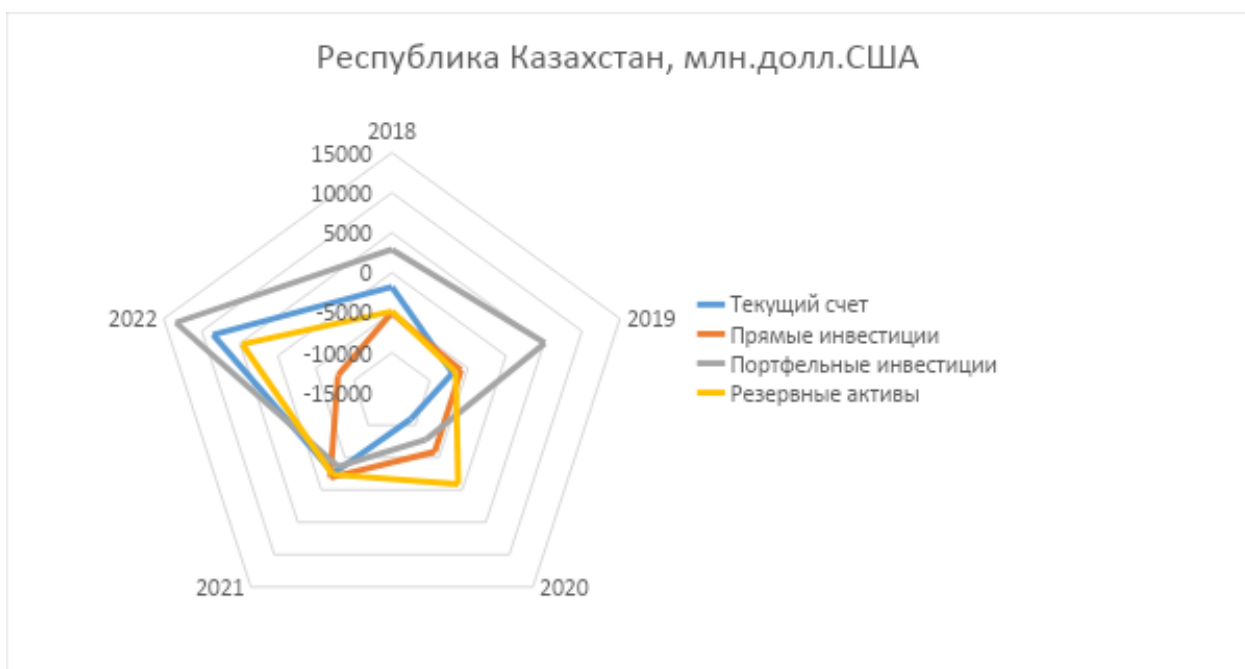
- *капитал агымынын ашыкча туруксуздугу* (капитал эсебинин айрым структуралык элементтеринин динамикасы менен сүрөттөлгөн);

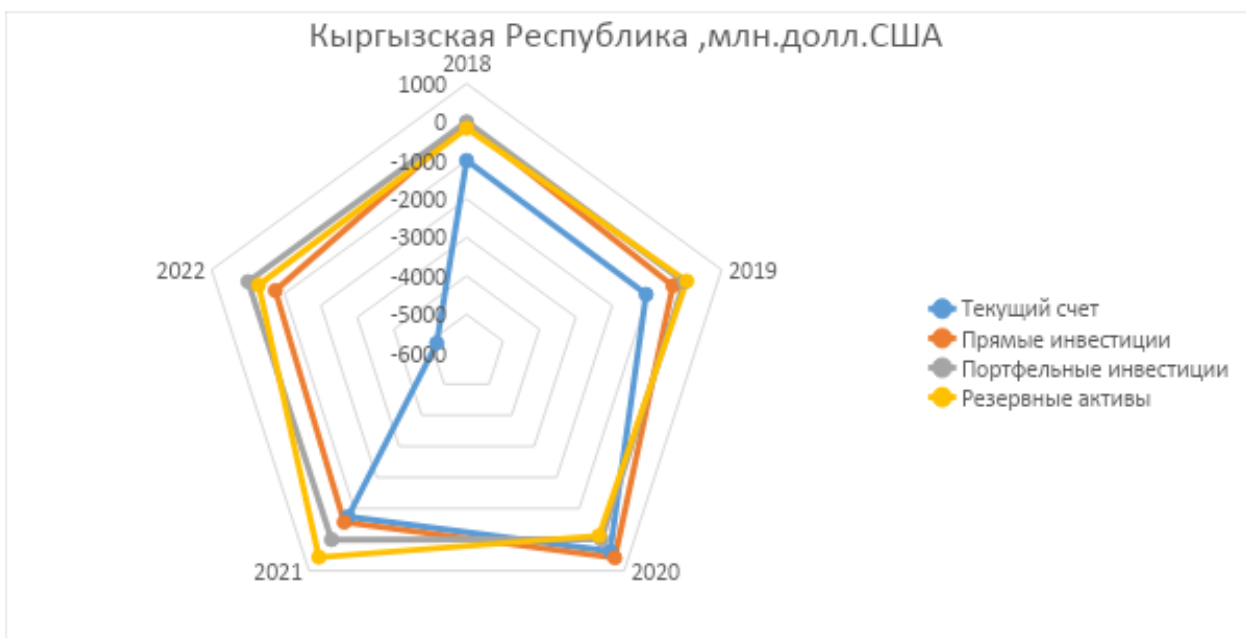
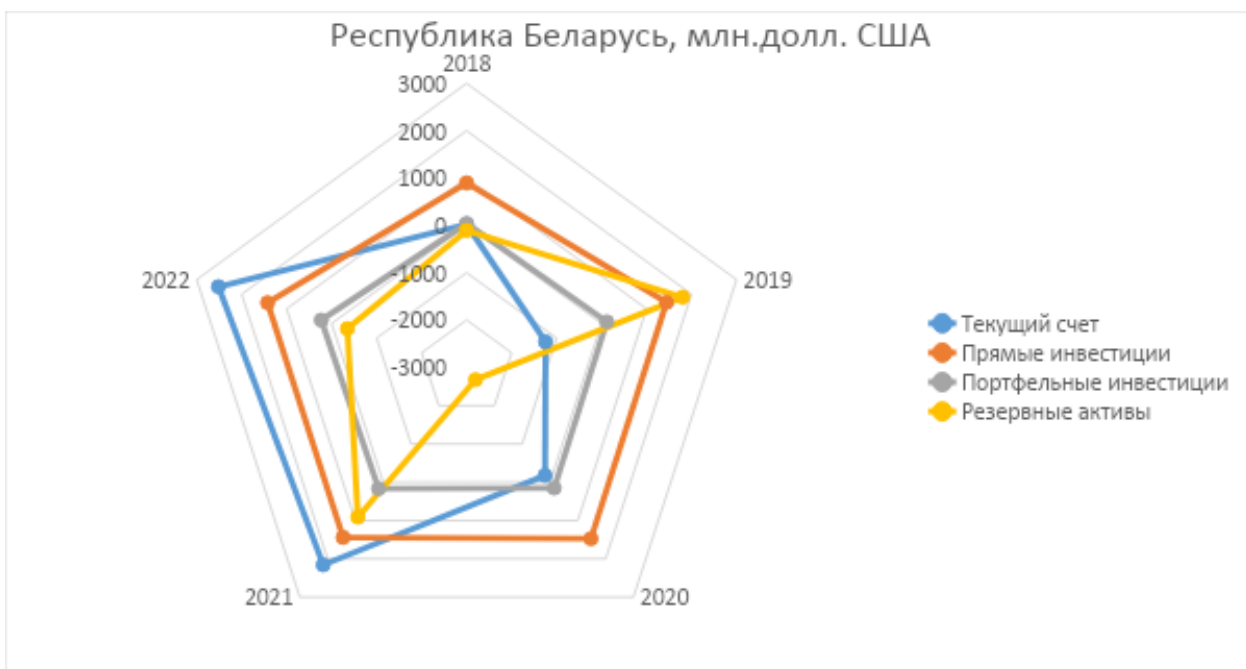
- *улуттук валютанын кескин арзандашынан улам чет өлкө валютасында номинацияланган карыздын тез өсүшү* (экономиканын секторлору боюнча карыздык милдеттенмелердин динамикасын мүнөздөөчү көрсөткүчтөр менен сүрөттөлөт);

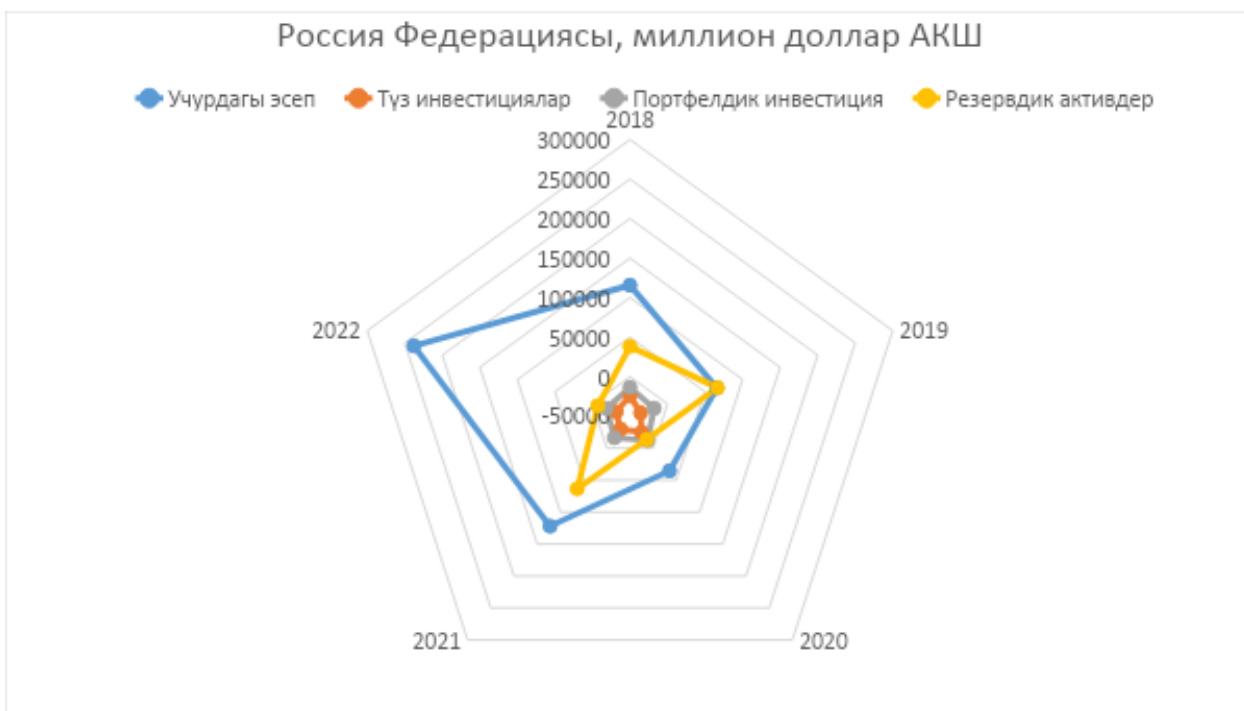
- *натыйжасыздыктын күчөшү тобокелдиги (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келүүсүнөн улам келип чыккан капиталдын бурмаланышы)* күндөлүк эсептин жана эл аралык резервдердин динамикасында чагылдырылышы мүмкүн.

ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин тобокелдиктерин диагностикалоо диаграммалары төлөм балансынын маалыматтарынын негизинде түзүлөт (керектөө бааларынын индексине (2021) корректировкаланган миллиондогон АКШ долларында, РПБ6 методологиясында). Бул маалыматтар Борбордук (улуттук) банктардын расмий сайттарында төмөнкү көрсөткүчтөр боюнча берилген: 1) эл аралык камдар; 2) карыздык милдеттенмелердин таза кабыл алынышы (мамлекет, борбордук банк, экономиканын башка секторлору тарабынан); 3) күндөлүк операциялар эсебинин сальдосу; 4) капитал эсебинин айрым түзүмдүк элементтеринин сальдосу: тике, портфельдик жана башка инвестициялар ("+" финансылык активдерди таза сатып алуу; "-" милдеттенмелерди таза кабыл алуу).

Ар бир өлкө үчүн акыркы беш жылдагы төрт жылдык орточо тобокелдик диагностикасынын лепестки диаграммасы түзүлгөн (2.1-сүрөт). Диаграмманын бул түрү тобокелдиктин мүнөзүнө, багытына жана интенсивдүүлүгүнө өтө көрүнөө диагностикалык маалыматты берет. Жылдар боюнча орточо кескин өзгөрүүлөр канчалык аз болсо, система ошончолук туруктуу жана глобалдык кризистерге ошончолук туруктуу болот.

2.10-сүрөт. ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин тобокелдиктерин диагностикалоо диаграммалары [автор тарабынан түзүлгөн]

Диаграммалардын графиктерин талдоодо 2020-2021-жылдар мезгили пандемиядан кийинки кризис мезгили экенин эстен чыгарбоо керек. Демек, диаграммаларда бул мезгилде тике инвестициялар боюнча, резервдик активдер боюнча көлөмдөр кескин төмөндөп баратканы, пандемия учурундагы айрым туруктуулукту Кыргыз Республикасы гана көрсөтүп жатканы көрүнүп турат, сыягы, биздин экономиканын финансылык түзүүчүсү дүйнөлүк экономикага көп интеграцияланбагандыгы жана кандайдыр бир күчтүү терс өзгөрүүлөрдү дээрлик аз сезгендигинин фактору таасир этүүдө. Белгилүү бир убакыт аралыгында тобокелдикке сезгич көрсөткүчтөрдүн өзгөрүшүн мүнөздөгөн графиктердеги байкалган жылыштардын негизинде, биз белгилүү бир убакыт аралыгында улуттук финансы тутумунун туруктуулугунун тобокелдиктеринин көбөйүшүн же азайышын көрө алабыз.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдиктеринин профилин кароо (таблица.ит2.2.) каралып жаткан өлкөлөрдүн улуттук финансылык системаларынын

туруктуулугунун абалын дагы да деталдаштырууга жана окшош тобокелдик профилдери бар өлкөлөрдүн топторун бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

2.2-таблица- АСЕАНга мүчө мамлекеттердин улуттук финансы системасынын туруктуулук тобокелдиктеринин профилдери [2.7-сүрөттүн негизинде автор тарабынан түзүлгөн]

	Армения Республикасы	Беларусь Республикасы	Казахстан Республикасы	Кыргыз Республикасы	Россия Федерациясы
Эл аралык резервдер	-	+	+	+	+
Учурдагы эсеп	+	+	-	-	+
Чет өлкөлүк түз инвестициялар	-	+	-	-	-
Портфельдик чет элдик инвестициялар	-	+	+	-	-

Эскертүү:

+ каралып жаткан көрсөткүчтүн орточо өзгөрүү маанисинин өсүшүн билдирет;

- каралып жаткан көрсөткүчтүн орточо өзгөрүүсүнүн мааниси азайганын же өзгөрбөгөнүн билдирет.

Диаграммаларды жана алынган өлкөлөрдүн тобокелдик профилдерин талдоодон келип чыккан төмөнкү тыянактарды чыгарууга болот.

Биринчиден, дээрлик бардык өлкөлөр капитал агымынын туруксуздугун азайтууга жетишти же алардын кризис учурундагыга караганда интенсивдүү өсүшүнө жол беришкен жок. Кыргыз Республикасы (капиталдын бардык элементтери боюнча орточо өзгөрүүнүн өсүшүн көрсөттү), Казакстан Республикасы (портфельдик жана башка инвестициялардын агымынын орточо өзгөрүүсүнүн өсүшү) өзгөчө болуп калды.

Экинчиден, дээрлик бардык өлкөлөр улуттук валютадагы карыздын тез өсүшүн көрсөтүштү, бул улуттук валютанын кескин начарлашын көрсөтүп турат. Россия Федерациясы, Беларусь Республикасы кирбейт.

Үчүнчүдөн, айрым өлкөлөр натыйжасыздыктын күчөшүн көрсөттү (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келишинен улам капиталдын бурмаланышы), анткени эл аралык резервдердин, учурдагы эсептин жана капиталдын агымынын (Казакстан), эл аралык резервдердин (Армения) орточо өзгөрүү динамикасы өстү.

Төртүнчүдөн, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин көпчүлүгү пандемиядан кийинки кризистен кийин улуттук системанын туруктуулугунун тобокелдиктерин тигил же бул өлчөмдө азайтууга жетишти деген тыянак чыгарууга болот. Бирок Россия Федерациясы кризистен кийин тобокелдиктин эң чоң өсүшүн көрсөткөн жалгыз мамлекет болуп калды. Мунун себеби катары ЕАЭБдин башка мүчө мамлекеттерине салыштырмалуу бул мамлекеттин финансы системасынын интегралдуулугунун жогорку деңгээлин, ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу анын дүйнөлүк финансы системасына кошулуусу чоң экендигин таануу керек.

ЕАЭБдин калган мүчө мамлекеттери кризисте капиталдын агымын чектөө саясатын жүргүзүшкөн (ар кандай катаалдык), бул аларга тобокелдиктердин өсүү темпин аздыр-көптүр кармап турууга же алардын төмөндөшүнө жетишүүгө мүмкүндүк берди.

Жүргүзүлгөн талдоо өлкөлөр каралып жаткан 2018-2022-жылдар аралыгында туруктуу жогорку баалуулуктарга жеткен тобокелдиктер болгондугун көрсөтөт. Мамлекеттин валюта жана финансы саясаты канчалык либералдуу болсо, тобокелдик ошончолук күчтүү болот. Мунун баары, албетте, финансы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүгө өзгөчө актуалдуулукту берет жана ЕАЭБтин аймактык финансылык демилгелерине көңүл бурууну талап кылат.

Диссертациялык изилдөөнүн алкагында ЕАЭБ төлөм балансы менен ЕАЭБдин ИДПсынын ортосундагы байланышты изилдөө зарылдыгы келип чыкты, анткени өлкөнүн төлөм балансы белгилүү бир өлкөнүн гана эмес, бүтүндөй Евразиялык бирикменин экономикалык саламаттыгынын маанилүү

аспекти болуп саналат [147]. Төлөм балансы менен ИДПнын ортосундагы байланышты көрсөткөн конкреттүү позициялар:

1. “Экспорт жана импорт төлөм балансы жана ИДП үчүн да маанилүү компоненттер болуп саналат. ЕАЭБдин экспорту анын ИДПсына өбөлгө түзөт, ал эми импорт андан чыгарып салынат. Экспорт импорттон жогору болгон ашыкча соода өлкөнүн ИДПсынын өсүшүнө алып келет, ошол эле убакта импорт экспорттон жогору болгон соода тартыштыгы ИДПнын төмөндөшүнө алып келет.

2. Капиталдын агымы жана чыгышы ЕАЭБдин ИДПсына да таасирин тийгизет. Чет элдик инвестициялар, өлкөнүн ИДПсынын өсүшү сыяктуу капиталдын ички агымы, ошол эле учурда чет элдик жардам жана карызды төлөө сыяктуу тышкы капиталдын агымы аны азайтат. Капиталдын агымы өлкөнүн төлөм балансын жакшыртат, ошол эле учурда агылып чыгуу аны начарлатат.

3. Төлөм балансы эл аралык сооданы каржылоо үчүн зарыл болгон өлкөнүн валюта резервдерине да таасирин тийгизет. Өлкөдө учурдагы эсеп ашыкча болгондо, ал импортту төлөө же карызын тейлөө үчүн колдоно турган валюта резервдерин топтойт. Бирок өлкөдө учурдагы эсеп тартыштыгы болгондо, ал валюта резервдерин жокко чыгарууга тийиш, бул валюта кризисине алып келип, ИДПга терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

4. Төлөм балансы жана ИДП өз ара байланышта. ВОР өлкөнүн ИДПсына жана тескерисинче таасир этет. Бул эки экономикалык көрсөткүчтүн ортосундагы өз ара байланышты түшүнүү саясатчылар үчүн ЕАЭБдин натыйжалуу экономикалык саясатын иштеп чыгууда чечүүчү мааниге ээ, ал өсүүгө жана туруктуулукка өбөлгө түзөт”[147].

Байланышты изилдөө үчүн биз бул методду колдонуу үчүн ЕАЭБ төлөм балансына жана ЕАЭБ ИДПсына көп факторлуу корреляциялык-регрессиялык талдоону колдондук, биз төлөм балансын декомпенсацияладык (бир нече көрсөткүчтөрдү-факторлорду гана алдык),

алар ИДПга таасир этет жана баштапкы таблицаны төмөнкү таблицага тариздедик:

2.3-таблица. ИДП жана декомпенсацияланган төлөм балансынын көрсөткүчтөрү

	ЕАЭБдин ИДПсы (Y) млрд, АКШ долл.	ЕАЭБдин төлөм балансынын учурдагы операциялары (сальдо) (X1)	Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр (сальдо) (X2)	Түз инвестициялар (ЕАЭБден) (X3)	Түз инвестициялар (ЕАЭБден) (X4)
2015	1626,7	11,136	21,74	6,75	7,48
2016	1481,9	7,22	21,85	5,36	23,44
2017	1815,3	11,58	28,63	10,47	1,92
2018	1933	37,53	52,17	10,99	0,78
2019	1965,9	6,78	31,19	5,29	7,77
2020	1731,8	5,46	20,13	3,84	5,68
2021	2057,3	46,77	68,65	29,15	14,42
2022	1747	40,65	58,82	3,21	0,12

Орточо абсолюттук өсүүнүн жардамы менен болжолдоо методун колдонуу менен факторлордун болжолдуу маанисин алууга болот:

$$x_{n+k} = x_n + k \cdot \bar{U}$$

где \bar{U} - формула боюнча эсептелген орточо абсолюттук өсүү:

$$\bar{U} = \frac{x_n - x_1}{n - 1}$$

k – күтүү мезгили;

n – байкоолордун саны.

$$\bar{U}_1 = \frac{40,65 - 11,136}{8 - 1} = 29,514 \quad , \text{тогда} \quad \bar{U}_2 = \frac{58,82 - 21,74}{8 - 1} = 37,08$$

$$\begin{aligned} X_{1,9} &= 40,65 + 1 \cdot 29,514 = 70,164 & X_{2,9} &= 58,82 + 1 \cdot 37,08 = 95,9 \\ X_{1,10} &= 40,65 + 2 \cdot 29,514 = 99,678 & X_{2,10} &= 58,82 + 2 \cdot 37,08 = 132,98 \\ X_{1,11} &= 40,65 + 3 \cdot 29,514 = 129,192 & X_{2,11} &= 58,82 + 3 \cdot 37,08 = 170,06 \\ X_{1,12} &= 40,65 + 4 \cdot 29,514 = 158,706 & X_{2,12} &= 58,82 + 4 \cdot 37,08 = 207,14 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
X_{1,13} &= 40,65 + 5 \cdot 29,514 = 188,22 & X_{2,13} &= 58,82 + 5 \cdot 37,08 = 244,22 \\
X_{1,14} &= 40,65 + 6 \cdot 29,514 = 217,734 & X_{2,14} &= 58,82 + 6 \cdot 37,08 = 281,3 \\
X_{1,15} &= 40,65 + 7 \cdot 29,514 = 247,248 & X_{2,15} &= 58,82 + 7 \cdot 37,08 = 318,38 \\
X_{1,16} &= 40,65 + 8 \cdot 29,514 = 276,762 & X_{2,16} &= 58,82 + 8 \cdot 37,08 = 355,46 \\
X_{1,17} &= 40,65 + 9 \cdot 29,514 = 306,276 & X_{2,17} &= 58,82 + 9 \cdot 37,08 = 392,54 \\
X_{1,18} &= 40,65 + 10 \cdot 29,514 = 335,79 & X_{2,18} &= 58,82 + 10 \cdot 37,08 = 429,62 \\
X_{1,19} &= 40,65 + 11 \cdot 29,514 = 365,304 & X_{2,19} &= 58,82 + 11 \cdot 37,08 = 466,7 \\
X_{1,20} &= 40,65 + 12 \cdot 29,514 = 394,818 & X_{2,20} &= 58,82 + 12 \cdot 37,08 = 503,78 \\
X_{1,21} &= 40,65 + 13 \cdot 29,514 = 424,332 & X_{2,21} &= 58,82 + 13 \cdot 37,08 = 540,86
\end{aligned}$$

$$\bar{U}_3 = \frac{3,21 - 6,75}{8 - 1} = -3,54$$

$$\bar{U}_4 = \frac{0,12 - 7,48}{8 - 1} = -7,36$$

$$\begin{aligned}
X_{3,9} &= 3,21 - 1 \cdot 3,54 = -0,33 & X_{4,9} &= 0,2 - 1 \cdot 7,36 = -7,16 \\
X_{3,10} &= 3,21 - 2 \cdot 3,54 = -3,87 & X_{4,10} &= 0,2 - 2 \cdot 7,36 = -14,52 \\
X_{3,11} &= 3,21 - 3 \cdot 3,54 = -7,41 & X_{4,11} &= 0,2 - 3 \cdot 7,36 = -21,88 \\
X_{3,12} &= 3,21 - 4 \cdot 3,54 = -10,95 & X_{4,12} &= 0,2 - 4 \cdot 7,36 = -29,24 \\
X_{3,13} &= 3,21 - 5 \cdot 3,54 = -14,49 & X_{4,13} &= 0,2 - 5 \cdot 7,36 = -36,6 \\
X_{3,14} &= 3,21 - 6 \cdot 3,54 = -18,03 & X_{4,14} &= 0,2 - 6 \cdot 7,36 = -43,96
\end{aligned}$$

**2.4-таблица. –
ЕАЭБдин
ИДПсына
факторлордун
таасири, млрд
АКШ долл.**

	$X_{3,15} = 3,21 - 7 \cdot 3,54 = -21,57$		$X_{4,15} = 0,2 - 7 \cdot 7,36 = -51,32$			
	$X_{3,16} = 3,21 - 8 \cdot 3,54 = -25,11$		$X_{4,16} = 0,2 - 8 \cdot 7,36 = -58,68$			
	$X_{3,17} = 3,21 - 9 \cdot 3,54 = -28,65$		$X_{4,17} = 0,2 - 9 \cdot 7,36 = -66,04$			
	$X_{3,18} = 3,21 - 10 \cdot 3,54 = -32,19$		$X_{4,18} = 0,2 - 10 \cdot 7,36 = -73,4$			
	$X_{3,19} = 3,21 - 11 \cdot 3,54 = -35,73$		$X_{4,19} = 0,2 - 11 \cdot 7,36 = -80,76$			
	$X_{3,20} = 3,21 - 12 \cdot 3,54 = -39,27$		$X_{4,20} = 0,2 - 12 \cdot 7,36 = -88,12$			
	$X_{3,21} = 3,21 - 13 \cdot 3,54 = -42,81$		$X_{4,21} = 0,2 - 13 \cdot 7,36 = -95,48$			
Факт орлор	Кoeffиц иенттер	Стандарт тык ката	t-статистик а	Р-мааниси	Төмөнкү 95%	Жогорку 95%
С	1407,343	139,811	10,066021	0,0020877	962,40097	1852,284

X_1	-23,4161	8,55238	-2,7379679	0,0714602	-50,633644	3,801348
X_2	22,29109	8,04765	2,7698877	0,0695750	-3,3201266	47,902303
X_3	14,16901	5,82558	2,43220740	0,09314608	-4,3705751	32,70860
X_4	-13,1169	4,94627	-2,6518796	0,0768701	-28,858132	2,624323

Булак: автордук эсептер.

2.4-таблицада алынган натыйжалардан бул тандоодо X_i менен Y натыйжасынын факторлорунун ортосундагы тыгыздыкты баалайбыз:

R корреляциясынын көбөйтүлгөн коэффициенти:

Аппроксимациянын орточо катасы

$$A = \frac{\sum_{i=1}^n |\frac{\epsilon}{Y}|}{n} \cdot 100\% = \frac{0.184}{8} \cdot 100\% = 2.3\%$$

Аппроксимациянын катасы эсептик жана иш жүзүндөгү маалыматтарга жакшы ылайык келүүсүн көрсөтөт: орточо четтөө 2,3 % б.а. белгилердин ортосундагы байланыш тыгыз, детерминация коэффициенти $R^2 = 0.90$

Сунушталган регрессиялык моделде өзгөрмөлөр маанилүү, детерминация коэффициенти бир топ жогору, $R^2 = 0,90$ F-статистиканын мааниси күтүлгөн деңгээлдин чегинде жогорку деңгээлде калды.

Талдоонун жыйынтыгына таянуу менен модель жалпысынан мазмундуу жана колдонулушу мүмкүн деп ырастоого болот.

Эконометрикалык моделдин таблицалык формасын линиялык түрдө көрсөтөлү:

Эсептөөлөрдүн натыйжасында көп регрессиялык теңдеме алынды:

$$Y = 1407.3427 - 23.4161X_1 + 22.2911X_2 + 14.169X_3 - 13.1169X_4.$$

Моделдин параметрлерин экономикалык чечмелөө:

- төлөм балансынын учурдагы операциялар эсебин (сальдо) 1 млрд. АКШ долл. көбөйтүү ЕАЭБдин ИДПсын орточо 23.416 млрд. АКШ долл. азайтууга алып келет;

- товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү көбөйтүү (сальдо) 1 млрд. АКШ долл. көбөйтүү ЕАЭБдин ИДПсын орточо 22.291 млрд. АКШ долл. азайтууга алып келет;

- түз инвестицияларды (ЕАЭБде) 1 млрд. АКШ долл. көбөйтүү ЕАЭБдин ИДПсын орточо 14.169 млрд. АКШ долл. көбөйтүүгө алып келет;

- түз инвестицияларды (ЕАЭБден) 1 млрд. АКШ долл. көбөйтүү ЕАЭБдин ИДПсын орточо 13.117 млрд. АКШ долл. азайтууга алып келет.

Убакыттын учурларына ИДПнын жүрүм-турумунун чекит болжолдоолорун эсептеп чыгалы $t = 9$ до $t = 21$. Бул үчүн регрессия тендемесине факторлордун болжолдуу маанилерин алмаштыралы.

$$Y = 1407.3427 - 23.4161 * X_1 + 22.2911 * X_2 + 14.169 * X_3 - 13.1169 * X_4$$

$$Y_{\text{пор}}(9) = 1407.3427 - 23.4161 * 70,164 + 22.2911 * 95,9 - 14.169 * 0,33 + 13.1169 * 7,16 = 1803,499$$

$$Y_{\text{пор}}(10) = 1407.3427 - 23.4161 * 99,678 + 22.2911 * 132,98 - 14.169 * 3,87 + 13.1169 * 14,52 = 1792,252$$

$$Y_{\text{пор}}(11) = 1407.3427 - 23.4161 * 129,192 + 22.2911 * 170,06 - 14.169 * 7,41 + 13.1169 * 21,88 = 1781,004$$

$$Y_{\text{пор}}(12) = 1407.3427 - 23.4161 * 158,706 + 22.2911 * 207,14 - 14.169 * 10,95 + 13.1169 * 29,24 = 1769,757$$

$$Y_{\text{пор}}(13) = 1407.3427 - 23.4161 * 188,22 + 22.2911 * 244,22 - 14.169 * 14,49 + 13.1169 * 36,6 = 1758,509$$

$$Y_{\text{пор}}(14) = 1407.3427 - 23.4161 * 217,734 + 22.2911 * 281,3 - 14.169 * 18,03 + 13.1169 * 43,96 = 1747,262$$

$$Y_{\text{пор}}(15) = 1407.3427 - 23.4161 * 247,248 + 22.2911 * 318,38 - 14.169 * 21,57 + 13.1169 * 51,32 = 1736,015$$

$$Y_{\text{пор}}(16) = 1407.3427 - 23.4161 * 276,762 + 22.2911 * 355,46 - 14.169 * 25,11 + 13.1169 * 58,68 = 1724,767$$

$$Y_{\text{пор}}(17) = 1407.3427 - 23.4161 * 306,276 + 22.2911 * 392,54 - 14.169 * 28,65 + 13.1169 * 66,04 = 1713,52$$

$$Y_{\text{пор}}(18) = 1407.3427 - 23.4161 * 335,79 + 22.2911 * 429,62 - 14.169 * 32,19 + 13.1169 * 73,4 = 1702,272$$

$$Y_{\text{пор}}(19) = 1407.3427 - 23.4161 * 365,304 + 22.2911 * 466,7 - 14.169 * 35,73 + 13.1169 * 80,76 = 1691,025$$

$$Y_{\text{прог}}(20) = 1407.3427 - 23.4161 \cdot 394,818 + 22.2911 \cdot 503,78 - 14.169 \cdot 39,27 + 13.1169 \cdot 88,12 = 1679,777$$

$$Y_{\text{прог}}(21) = 1407.3427 - 23.4161 \cdot 424,332 + 22.2911 \cdot 540,86 - 14.169 \cdot 42,81 + 13.1169 \cdot 95,48 = 1668,53$$

$\hat{y} \pm U(l)$ интервалдык болжолду алуу үчүн регрессия линиясынан (U)

четтөө чондугун колдонуу менен ишеним интервалдарын эсептейбиз:

$$U(l) = S_y \cdot t_\alpha \cdot \sqrt{V_{\text{прог}}} = S_y \cdot t_\alpha \cdot \sqrt{X^T_{\text{прог}} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог}}}$$

Матрицалар менен операцияларды Excel чөйрөсүндө түзүлгөн математикалык функциялардын жардамы менен жүргүзөбүз

$$X^T_{\text{прог},9} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},9} = 3,9$$

$$X^T_{\text{прог},16} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},16} = 104,9$$

$$X^T_{\text{прог},10} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},10} = 9,935$$

$$X^T_{\text{прог},17} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},17} = 130,637$$

$$X^T_{\text{прог},11} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},11} = 18,72$$

$$X^T_{\text{прог},18} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},18} = 159,14$$

$$X^T_{\text{прог},12} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},12} = 30,3$$

$$X^T_{\text{прог},19} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},19} = 174,1$$

$$X^T_{\text{прог},13} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},13} = 44,7$$

$$X^T_{\text{прог},20} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},20} = 206,8$$

$$X^T_{\text{прог},14} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},14} = 62,0$$

$$X^T_{\text{прог},21} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},21} = 242,4$$

$$X^T_{\text{прог},15} \cdot (X^T \cdot X)^{-1} \cdot X_{\text{прог},15} = 82,0$$

Эсептик маанилердин иш жүзүндөгү маанилерден орточо квадраттык четтөөсү:

$$S = \sqrt{S^2} = \sqrt{7740.1272} = 87.978$$

Стьюденттин коэффициенти: t_α үчүн $m = 8 - 4 - 1 = 3$ эркиндик даражалары жана маанилердин деңгээли $\alpha = 0,05$ барабар 3,182.

$$U(9) = 87,978 \cdot 3,182 \cdot 3,9^{1/2} = 557,1834$$

$$U(16) = 87,978 \cdot 3,182 \cdot 104,9^{1/2} = 2867,807$$

$$U(10) = 87,978 \cdot 3,182 \cdot 9,93^{1/2} = 882,4196$$

$$U(17) = 87,978 \cdot 3,182 \cdot 130,6^{1/2} = 3199,686$$

$$U(11) = 87,978 \cdot 3,182 \cdot 18,7^{1/2} = 1211,468$$

$$U(18) = 87,978 \cdot 3,182 \cdot 159,14^{1/2} = 3531,635$$

$$U(12)=87,978*3,182*30,3^{1/2}=1541,891$$

$$U(13)=87,978*3,182*44,7^{1/2}=1872,96$$

$$U(14)=87,978*3,182*62,0^{1/2}=2204,385$$

$$U(15)=87,978*3,182*82,0^{1/2}=2536,025$$

$$Y_{\text{болж}}(9) \pm U(9) = 1803,49 \pm 557,1834$$

$$Y_{\text{болж}}(10) \pm U(10) = 1792,25 \pm 882,4196$$

$$Y_{\text{болж}}(11) \pm U(11) = 1781,0 \pm 1211,468$$

$$Y_{\text{болж}}(12) \pm U(12) = 1769,7 \pm 1541,891$$

$$Y_{\text{болж}}(13) \pm U(13) = 1758,5 \pm 1872,96$$

$$Y_{\text{болж}}(14) \pm U(14) = 1747,3 \pm 2204,385$$

$$Y_{\text{болж}}(15) \pm U(15) = 1736,01 \pm 2536,025$$

$$U(19)=87,978*3,182*174,1^{1/2}=3693,896$$

$$U(20)=87,978*3,182*206,8^{1/2}=4026,225$$

$$U(21)=87,978*3,182*242,4^{1/2}=4358,542$$

$$Y_{\text{болж}}(16) \pm U(16) = 1724,76 \pm 2867,807$$

$$Y_{\text{болж}}(17) \pm U(17) = 1713,5 \pm 3199,686$$

$$Y_{\text{болж}}(18) \pm U(18) = 1702,27 \pm 3531,635$$

$$Y_{\text{болж}}(19) \pm U(19) = 1691,02 \pm 3693,896$$

$$Y_{\text{болж}}(20) \pm U(20) = 1679,8 \pm 4026,225$$

$$Y_{\text{болж}}(21) \pm U(21) = 1668,5 \pm 4358,542$$

Эсептөөлөрдүн натыйжаларын таблица түрүндө көрсөтөбүз.

2.5-таблица. – 2035-жылга чейин ИДПнын өнүгүү болжолу

Мезгил	Чекиттик болжол,	Жогорку чек,	Төмөнкү чек,
2023 болжол	1803,5	2360,683	1246,317
2024 болжол	1792,25	2674,67	909,8304
2025 болжол	1781	2992,468	569,5316
2026 болжол	1769,76	3311,651	227,8691
2027 болжол	1758,51	3631,47	-114,45
2028 болжол	1747,26	3951,645	-457,125
2029 болжол	1736,01	4272,035	-800,015
2030 болжол	1724,77	4592,577	-1143,04
2031 болжол	1713,52	4913,206	-1486,17
2032 болжол	1702,27	5233,905	-1829,36
2033 болжол	1691,02	5384,916	-2002,88
2034 болжол	1679,78	5706,005	-2346,44
2035 болжол	1668,53	6027,072	-2690,01

Жогоруда келтирилген эсептөөлөр ЕАЭБдин ИДПсы менен түз инвестициялардын, ошондой эле товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортунун ортосундагы оң байланыштарды аныктады. Бирок ЕАЭБдин ИДПсынын азайышына эки фактор таасир этет, бул ЕАЭБтин төлөм балансынын учурдагы операцияларынын эсеби (сальдосу) жана ЕАЭБден түз инвестициялар, бул негизинен экономикалык теорияда постулаттар болуп

саналат. Чекиит болжолго келсек, 2.5-таблицада көрүнүп тургандай, 2035-жылга карата ИДП 1668, 53 млрд, АКШ долларына чейин азаят. бул иш жүзүндө 2015-жылдын көрсөткүчтөрү менен бирдей. Бул жерде ЕАЭБдин аткаруу органдары учурдагы операциялар эсебинин сальдосун азайтуу жана ЕАЭБдин капиталынын агымын көбөйтүү боюнча чараларды көрүшү керек.

3-глава. Финансылык интеграция Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн өнүгүүсүнүн башкы түзүүчүсү катары

3.1. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарын өнүктүрүүнү талдоо

Финансылык аспектте интеграция Евразия экономикалык бирлигинин өлкөлөрүнүн экономикалык мейкиндигинин бирдиктүү финансылык саясатын калыптандыруунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ал Бирликтин өлкөлөрүнүн финансылык системаларынын туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн бекемдөөгө, алардын ачык-айкындуулугун жана натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган. Евразия экономикалык комиссиясы мүчө мамлекеттердин өкмөттөрү менен биргеликте ЕАЭБдин жалпы финансы рыногун түзүү боюнча ченемдик укуктук базаны түзүүдө. Бирок ЕАЭБдин алкагында финансылык интеграциялардын абалын изилдөөдөн мурда, евразиялык интеграцияга катышуучу өлкөлөрдүн финансылык байланыштарынын өнүгүүсүнө талдоо жүргүзөбүз.

Азыркы учурда евразиялык интеграцияга катышуучу өлкөлөрдүн кыйла көп ишке ашырылган жана өнүгүп жаткан финансылык каналдары болуп төмөнкүлөр саналат:

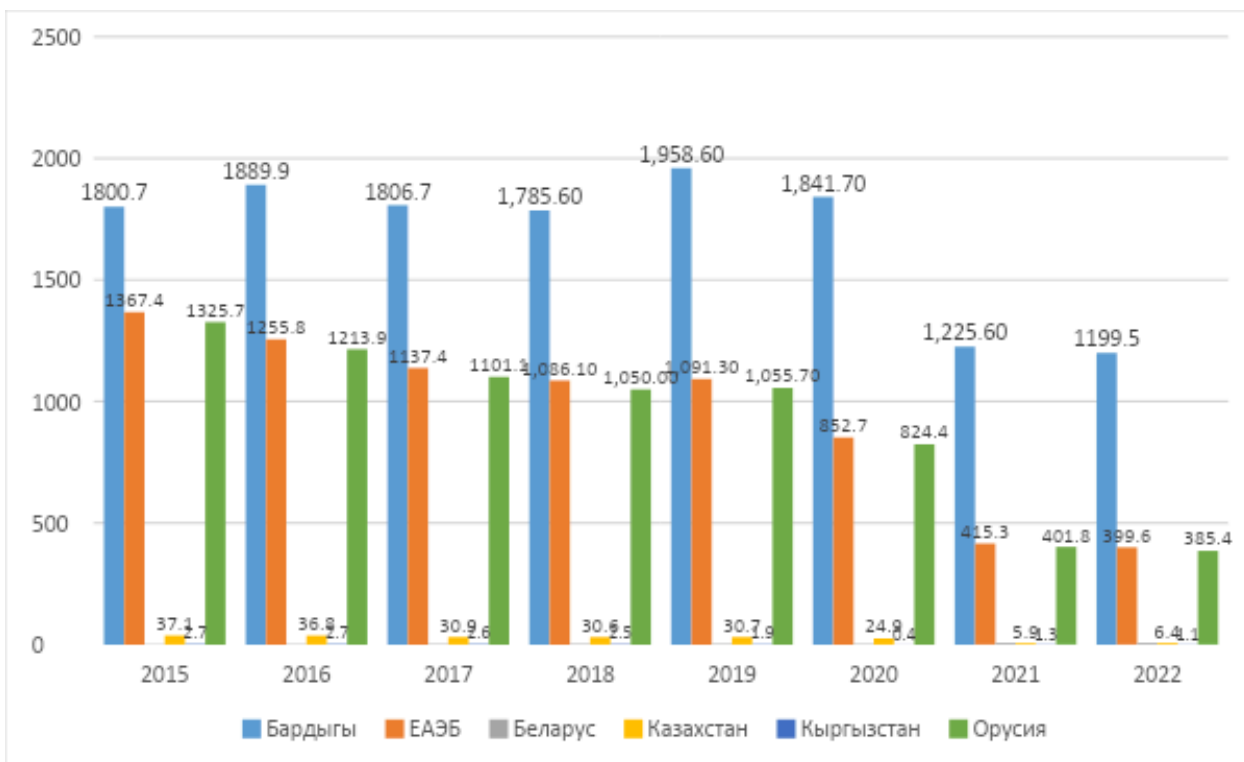
- акча которуулар;
- чет өлкөлүк инвестициялар;
- улуттук валюталарды пайдалануу.

Аналитикалык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө эмне үчүн бул финансылык каналдар азыркы учурда абдан актуалдуу болуп саналарын негиздейбиз.

Акча которуулар боюнча изилдөөлөр төмөнкүдөй картинаны көрсөттү:

1. Армения. 2018-2021-жылдардын ичинде акча которуулар ички суроо-талаптын керектөөчүлүк жана инвестициялык компоненттерине дем берүү үчүн, ошондой эле тышкы сооданын олуттуу тартыштыгын компенсациялоо менен Армениянын төлөм балансы үчүн стратегиялык

маанисин сактап калды. Түшүүлөрдүн географиялык түзүмүн эске алуу менен алар Арменияны ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган маанилүү интеграциялык канал бойдон калат, анын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 2018-2021-жылдарда орточо 55,4 %ды түзгөн. Ошого карабастан, акча которуулардын экономика үчүн мааниси төмөндөп баратканын белгилей кетүү керек.

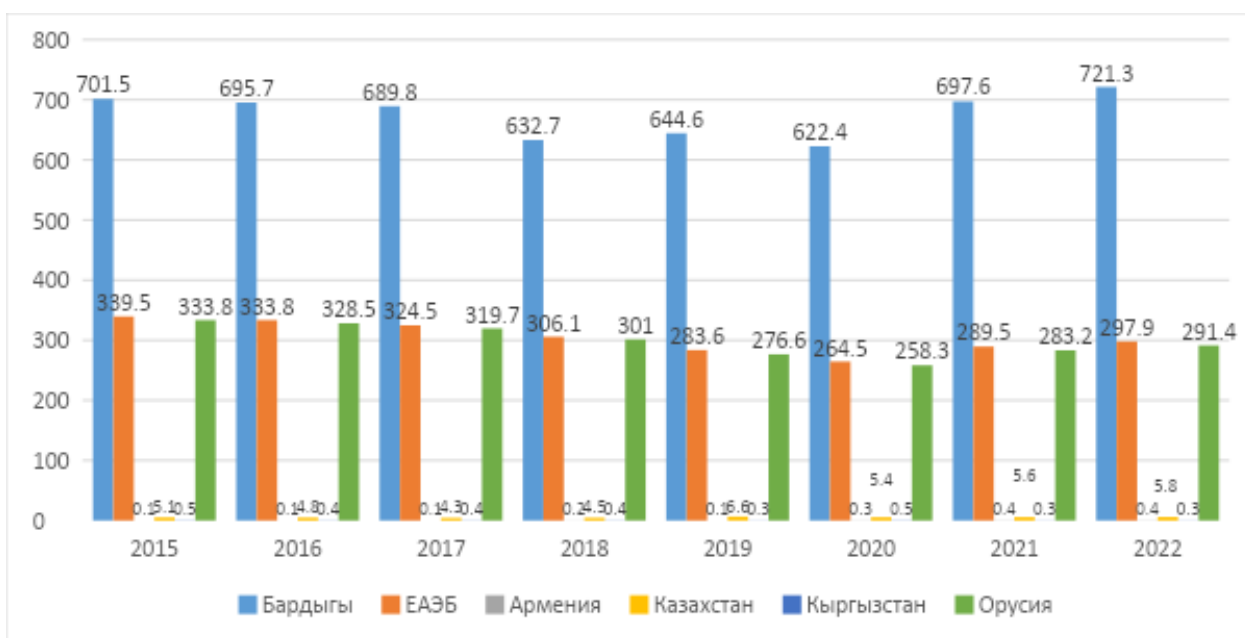
3.1-сүрөт. Армения Республикасына жеке адамдардын трансчек аралык акча которуулары¹⁵

2022-жылдын жыйынтыгы боюнча өткөн жылдын ушул мезгилинде акча которуулардын мааниси ИДПнын 5,2 %нан ИДПнын 4,4 %га чейин дээрлик бир жарым эсеге кыскарды. ЕАЭБ өлкөлөрүнөн жалпы 2022-жылы 399,6 млн АКШ доллары тартылган, бул 2020-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу 52,7 %га аз (852,7 млн АКШ бир жыл мурда). Арменияга чет өлкөдөн акча которуулардын динамикасы беш жылдан бери жылдан жылга

¹⁵ Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан: Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022г.

басаңдап, бул Армениянын ушул мезгилде экономикалык активдүүлүгүнүн басаңдашынын факторлорунун бири болуп калды. Түшүүлөрдүн кыскарышы Россиядан акча которуулардын кыскарышынан улам гана келип чыккан жана мезгил ичиндеги алмашуу курсунун жагымсыз өзгөрүүлөрүнө, ошондой эле Covid-19 пандемиясынын таасириндеги ички саясий процесстерге байланыштуу түшүндүрүлөт. Бул фактордун таасирин кыйыр ырастоо – Армениядан акча каражаттарынын агылып чыгуусунун байкаларлык өсүшү, ошондой эле өкмөттүн акча которууларга салыктарды киргизүү жөнүндө демилгесине болгон реакциясы. Калктын кошумча салык жүгүнүн пайда болуу мүмкүнчүлүгүнө карата активдүү терс позициясы бул маселе боюнча чечимдин кийинкиге калтырылышына алып келди.

2. Беларусь. ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу акча которуулар Беларустун экономикасы жана төлөм балансы үчүн чоң мааниге ээ эмес. ЕЭК статистикасына ылайык 2019-жылы которуулар ИДПнын болгону 1,1 % түздү, бул болжол менен мурунку жылдын деңгээлине туура келет.

3.2-сүрөт. Беларусь Республикасына жеке жактарга трансчек аралык акча которуулар ¹⁶

Жалпысынан 2021-жылы ЕАЭБден 289,5 млн АКШ доллары тартылган, 2021-жылга салыштырмалуу 9,4 %га көп (264,5 млн АКШ доллары). Жылдык динамика так багытка ээ эмес жана аткарылуучу иштердин сезондуулугу менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Ошого карабастан которуулар Беларусту ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган интеграциялык каналдын ролун аткарат, алардын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 65% дан ашыкты түзгөн. Беларуска акча которуулардын чыныгы көлөмү Беларусь Республикасынын Улуттук банкынын маалыматтарына негизделген расмий статистикадан ашып кетет деп белгилүү бир ишеним менен болжолдоого болот, ал беларуссиялык жана россиялык жарандардын бирдиктүү мамлекеттин чегинде эркин жүрүүсүнүн контекстинде акча которууларды накталай түрдө толук көзөмөлдөй албайт.

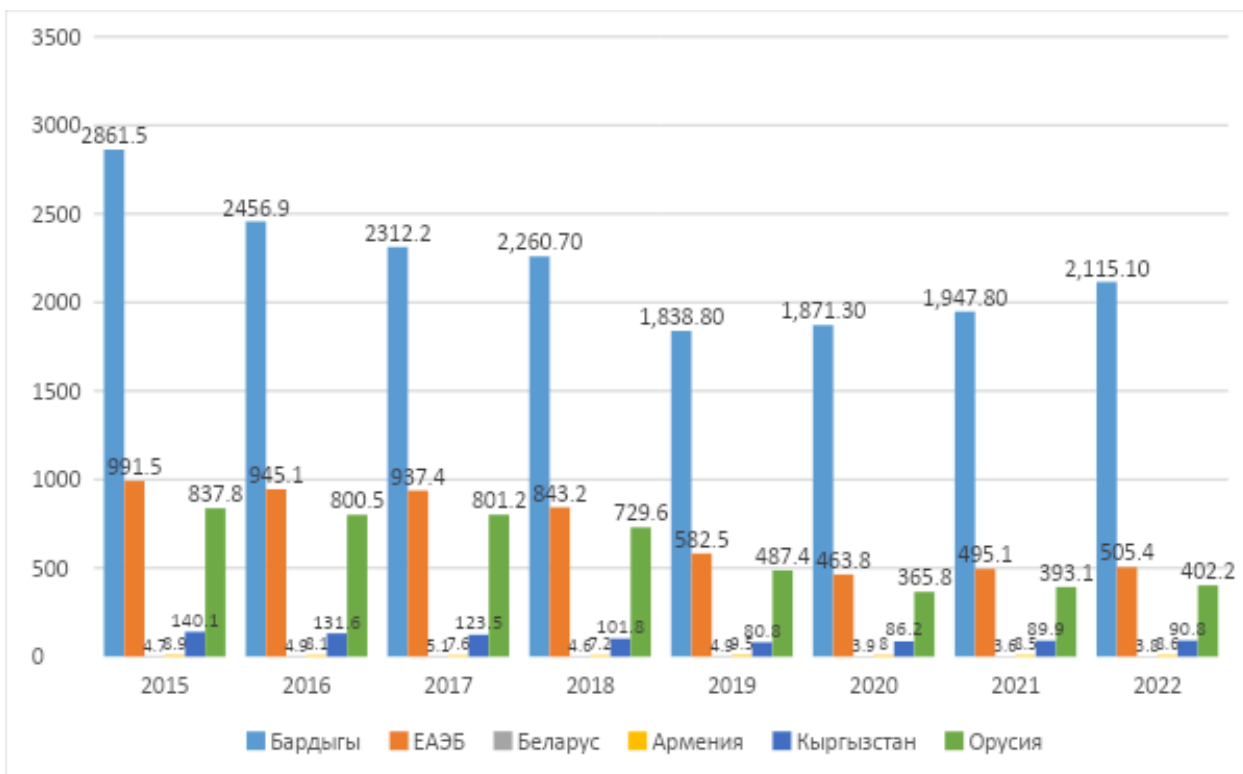
Географиялык, саясий жана маданий жакындыгынан жана ЕАЭБдин алкагындагы макулдашуулардан улам Россия Беларустун жарандары үчүн эң жагымдуу эмгек рыногу бойдон калууда. Ошол эле учурда Беларус адистери өз квалификациясын жогорулатуу же эмгек акынын кыйла жогорку деңгээлин издөө үчүн РФга иштегени кетип жатканын айтууга болот. Бул жагынан алар Тажикстандан же Кыргызстандан келген эмгек мигранттарынан кескин айырмаланат.

3. Казакстан. Акча которуулар Казакстандын экономикасы жана төлөм балансы үчүн эмгек ресурстарын экспорттоочу болуп саналган ЕАЭБдин башка өлкөлөрү үчүн да анчалык мааниге ээ эмес. Алсак, ЕЭКтин статистикасына ылайык 2021-жылы кирген трансчек аралык которуулар ИДПнын болгону 1 % түзгөн (2018-жылы ИДПнын 1,3 %). Бардыгы болуп 1838,8 млн АКШ доллары тартылган, бул өткөн жылга салыштырмалуу 18,7 %га аз (2260,7 млн АКШ доллары). Ошол эле мезгилге чет өлкөлөргө

¹⁶ Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан: Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022

жөнөтүлгөн акча которуулардын көлөмү 5882,4 млн АКШ долларын долларын же ИДПнын 3,3 % түзгөн (2018-жылы ИДПнын 3,1 %), бул мурунку жылга салыштырмалуу 8,1 %га көп (5439,3 млн АКШ доллары).

Жыйынтыгында таза терс сальдо 4043,6 млн АКШ долларына же ИДПнын 2,2 % жетти (2018-жылы ИДПнын 1,8 %). Географиялык көз караштан алганда акча которуулардын каналы ЕАЭБ өлкөлөрүнө караганда Казакстанды башка өлкөлөр (Өзбекстан, Түштүк Корея, Түркия, АКШ, Швейцария жана Кытай) менен көбүрөөк байланыштырат, алардын үлүшү чет өлкөлөргө жөнөтүлгөн 32,3% (2018-ж. 35%) жана өлкөгө түшкөн 31,7% (2018-ж. 37,3 %) акча которуулардын агымдарында түзөт.

3.3-сүрөт. Казакстан Республикасына трансчек аралык акча которуулар¹⁷

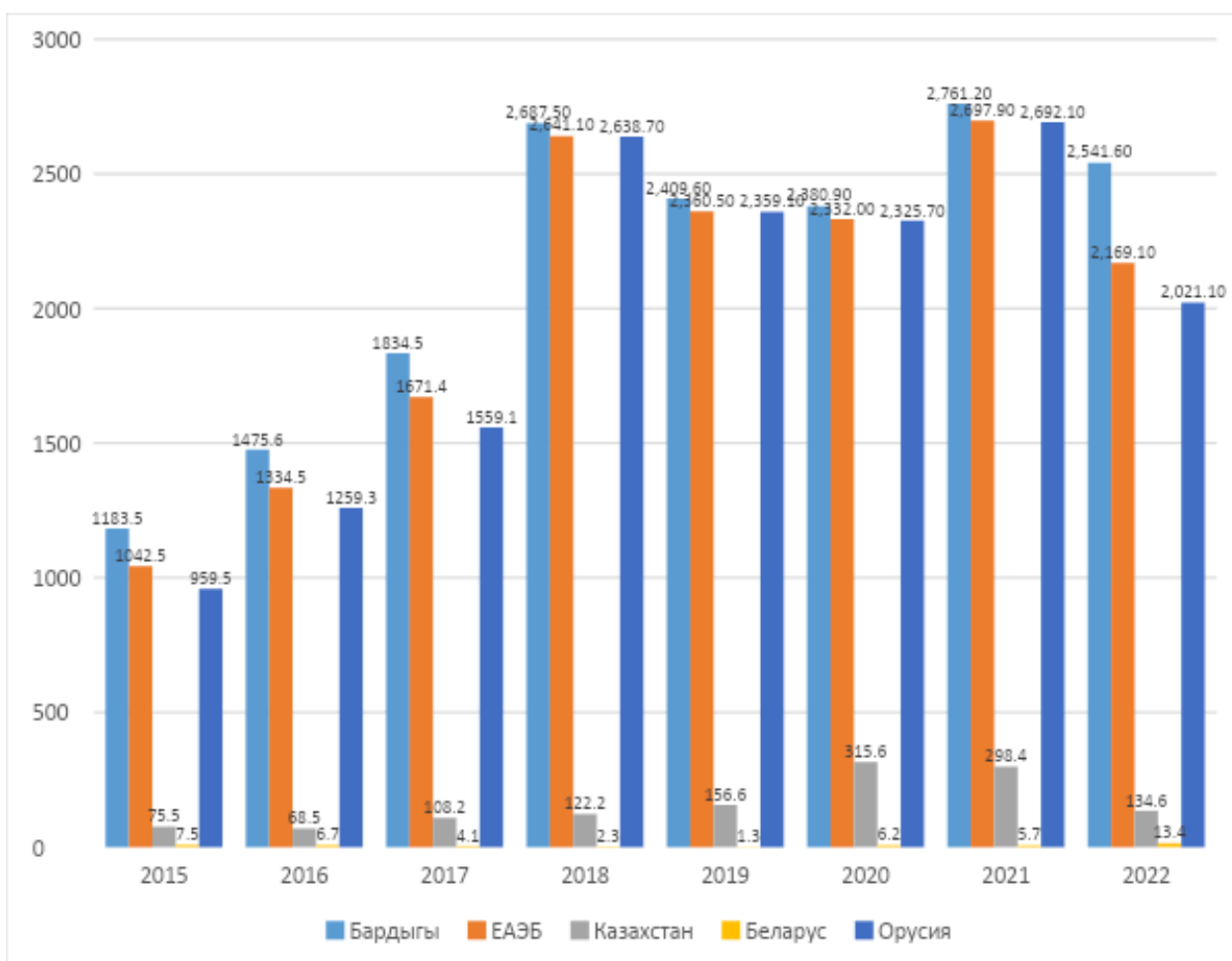
2019-2020-жылдары ЕАЭБ өлкөлөрүнүн мааниси өзгөчө Казакстанга келип түшүүлөргө карата олуттуу төмөндөдү. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрүнөн келип түшкөн агымдардын азайышы өзүнүн масштабы боюнча

¹⁷ Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан: Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022г.

башка өлкөлөрдөн келип түшүүлөрдөн кыйла ашып кетти. Ал эми ЕАЭБ өлкөлөрүнө акча которуулардын көлөмүнүн кыскарышы башка өлкөлөрдүн багыты боюнча чыгуучу агымдардын көбөйүшүнүн фонунда байкалган. Демек 2019-жылы ЕАЭБдин алкагында интеграциялык процесстердин көз карашынан алганда, акча которуулар каналы өткөн жылга салыштырмалуу кыйла начарлаган. Мында Казакстан Бирликтин бардык мамлекеттерине, анын ичинде Россияга карата донор-өлкө статусун сактап калат.

4. Кыргызстан

Акча которуулар тышкы сооданын олуттуу тартыштыгын компенсациялоо менен өлкө ичиндеги керектөөчүлүк жана инвестициялык суроо-талапка дем берүү үчүн, ошондой эле жалпы эле Кыргызстандын төлөм балансы үчүн стратегиялык маанисин сактап калат.

3.4-сүрөт. Кыргызстанда жеке жактардын трансчек аралык акча которуулары¹⁸

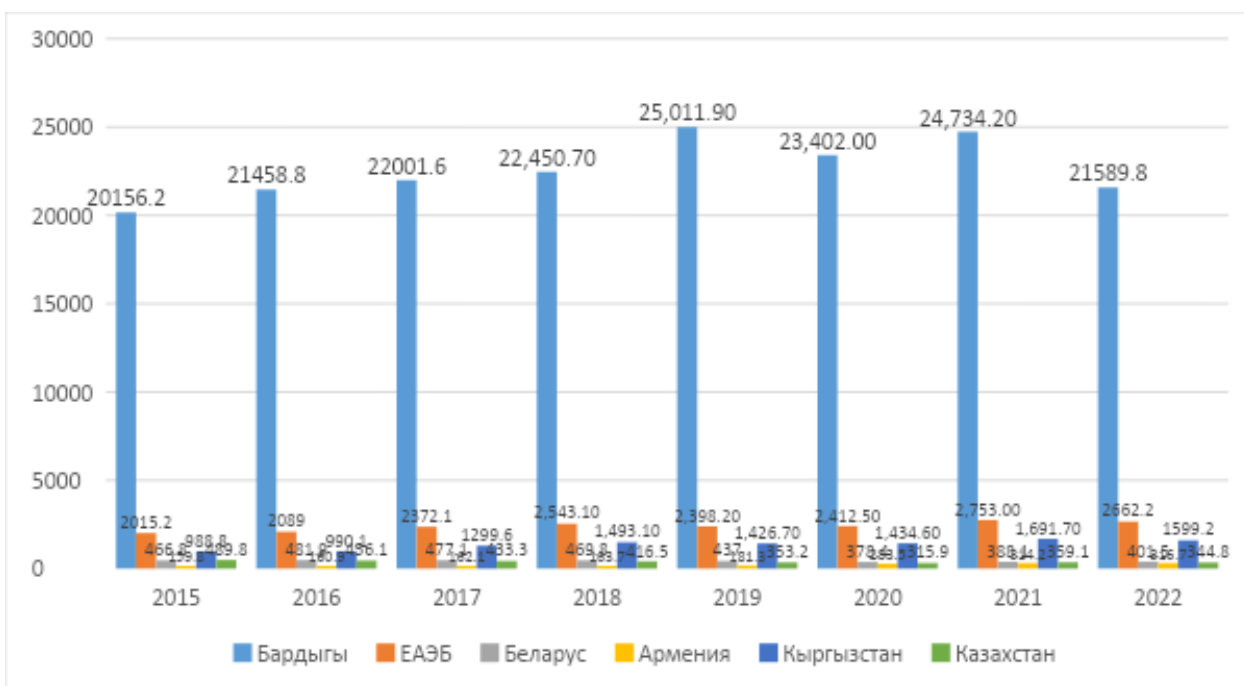
Келип түшүүлөрдүн географиялык түзүмүн эске алуу менен алар Кыргызстанды ЕАЭБ өлкөлөрү, артыкчылыктуу Россия менен байланыштырган маанилүү интеграциялык канал бойдон калууда, алардын жалпы түшүүлөрдөгү үлүшү 2021-жылы 98,2 %ды түзгөн. Жыл ичинде ИДПнын 10 % жетиши мүмкүн болгон акча которуулардын жогорку өзгөрүлмөлүүлүгүн белгилей кетүү керек (максималдуу жана минималдуу көлөмдүн айырмасы). Аны эки фактор менен түшүндүрүүгө болот: иштин мезгилдүүлүгү жана валюта курсунун өзгөрүшү. Жалпысынан 2021-жылы өлкөгө 2541,1 млн АКШ доллары тартылган, бул өткөн жылга салыштырмалуу 15,8 %га аз (2761,2 млн АКШ доллары). Кыргызстанга чет өлкөдөн акча которуулардын динамикасы жыл бою 2020-жылдын ушул мезгилине карата терс мааниге ээ болгон. Мындай кырдаал РФдан ЕАЭБ өлкөлөрүнө, биринчи кезекте КР жана Казакстанга жеке жактардын каражаттарын которуунун шарттарынын катуулашы, ошондой эле Covid-19 пандемиясынын таасири менен шартталгандай. Которуулардын өлчөмү башында бир адамга айына 100 миң рублга чейин чектелген, кийин суммасы 150 миң рублга чейин көбөйгөн. Россия тарап көмүскө ишкердикке каршы күрөшүү боюнча бул чараларга түрткү берет.

Эмгек мигрантынын орточо которуусу айына 200–300 АКШ долларды түзөт, кыйла ири трансферттер бизнести жүргүзүү үчүн ишке ашырылган. Чектөөлөрдөн улам расмий которуулардын өлчөмдөрү кыскарды, бирок расмий эмес каналдар өткөн жылдагы көрсөткүчтөр менен айырманы компенсациялады деп божомолдоого болот. Дал ушул чет өлкөлөрдөн которуулар Кыргызстандагы ички керектөөчүлүк суроо-талаптын негизи болуп саналат. Алардын көлөмү экспорттон түшкөн каражаттардан ашып

¹⁸Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан : Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022г. Армения показывает нулевые значения

түшөт жана тышкы сооданын тартыштыгын дээрлик жабат (жана бул акча каражаттарынын расмий каналдарын гана эске алганда; эмгек мигранттары мекенине майрамдарга же жаңы жылдык каникулга кайтып келгенде канча алып келишет, эсептөө кыйын).

5. Россия. Акча которуулар каналы Россиянын экономикасы жана төлөм балансы үчүн олуттуу мааниге ээ эмес. 2021-жылы дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнүн багыты боюнча РФдан которуулардын жыйынды көлөмү ИДПнын 2,5 % түздү, 2018-жылы 2,9 %га төмөндөдү. Бирок ЕАЭБ өлкөлөрү, атап айтканда Армения жана Кыргызстан үчүн бул канал экономикалык активдүүлүктү, ошондой эле төлөм балансын колдоо үчүн жогорку маанисин сактап турат. Дүйнөнүн калган бөлүгүнө карата Россия таза донордун ролунда, анын ичинде Казакстанды кошпогондо, ЕАЭБдин бардык өлкөлөрүнө да чыгат.

3.5-сүрөт. Жеке адамдардын Россия Федерациясына трансчек аралык акча которуулары¹⁹

¹⁹ Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан: Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022г.

2022-жылдын жыйынтыгы боюнча Россиядан Бирликтин республикаларына которуулардын көлөмү 2015-жылга салыштырмалуу 16,3 %га кыскарды жана жалпысынан 2,6 млрд АКШ долларын түздү.

Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрү Россиядан акча которуулардын негизги багыты болуп саналбайт. Өлкөнүн чегинен тышкары которуулардын жалпы көлөмү 41,7 млрд АКШ долларын түздү жана ЕАЭБдин мамлекеттери анда 9,2% ээлейт. Бирликтин өлкөлөрүнөн Россияга келип түшүүлөр да жыл ичинде 4,1 %га – 2,75 млрд АКШ долларына чейин кыскарган. Бул жерде таза сальдо терс мааниде (–1,4 млрд АКШ долл.) түзүлдү.

ЕАЭБдин өлкөлөрүнүн интеграциялык өнүгүүсүнүн финансылык каналдарынын мааниси боюнча экинчи орунда түздөн-түз чет өлкөлүк инвестициялар турат.

ЕАЭБдин постсоветтик мейкиндикте инвестициялык өз ара аракеттенүүнүн өзөгү болуп саналат.

ЕАЭБдин өлкөлөрүнүн компаниялары 2017-жылдан тартып КМШ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИ динамикасында оң жактуу бурулушту камсыз кылды.

ЕАЭБ ичинде өз ара ТЧИнин өз ара өсүшү акырындык менен 2018-жылдын аягында 1509,8 млн АКШ долларынан тартып 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 1967,3 млн АКШ долларында бара жатат. ЕАЭБдин ичиндеги инвестициялык түгөйлөрдүн салыштырма салмагы каралып жаткан 12 постсоветтик өлкөнүн бардык өз ара ТЧИден болжол менен 55 % деңгээлинде туруктуу бойдон калууда. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИнин басымдуу үлүшү ЕАЭБге катышуунун пайдалуулугун баса белгилейт.

2018-2022-жж. ТЧИнин түзүлгөн өз ара туруктуу оң жактуу динамикасынын негизги факторлору деп төмөнкүлөрдү атоого болот:

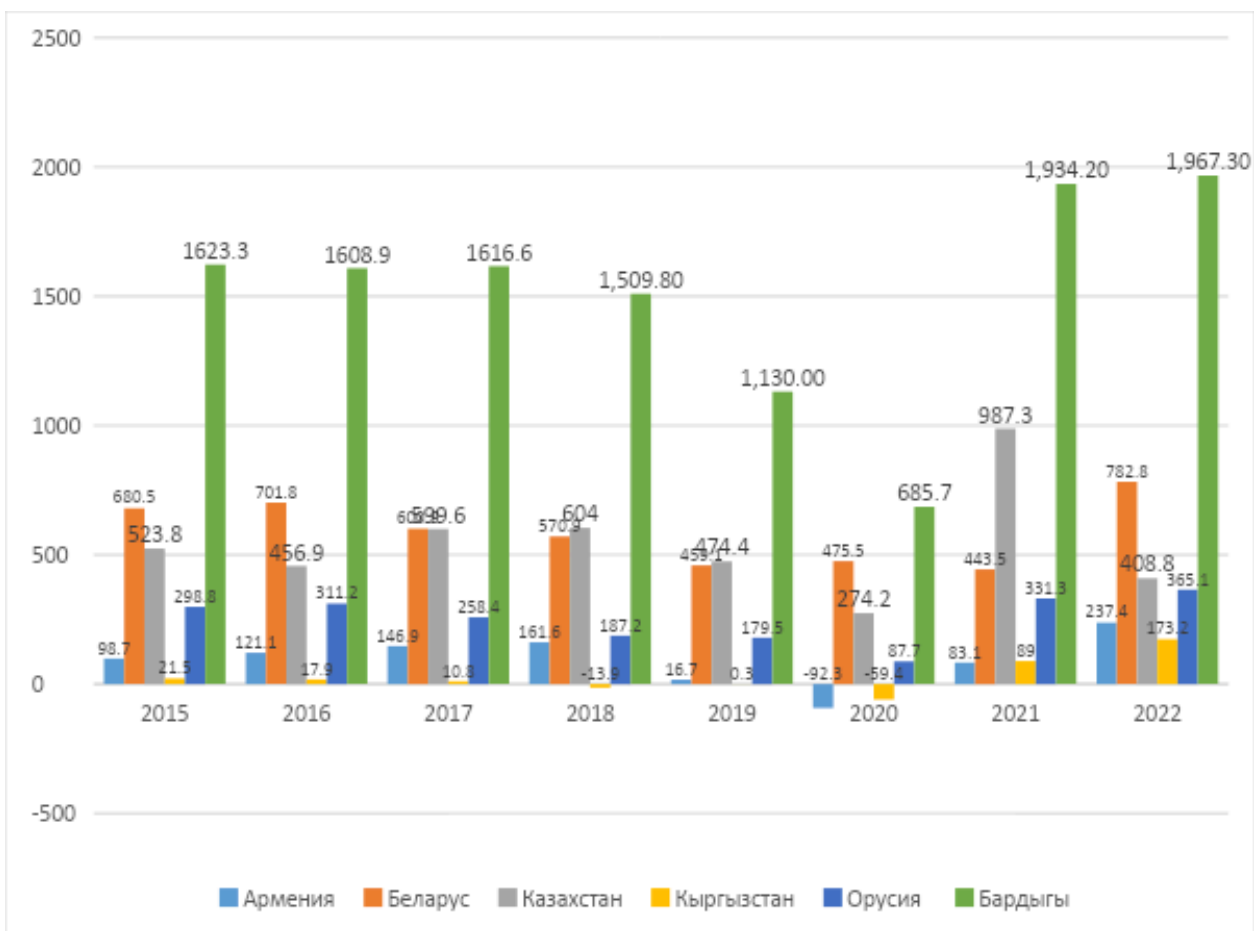
1) жаңы интеграциялык долбоор катары ЕАЭБдин иштөөсүнүн оң тажрыйбасын топтоо, ага катышуучулардын бешөөнөн тышкары бир нече постсоветтик өлкөлөр да экономикалык жактан тартылууда (маңызы боюнча,

түздөн-түз инвесторлор ЕАЭБ “олуттуу жана узак мөөнөткө” түзүлгөнүнө ынанышты);

2) Россия менен Батыш өлкөлөрүнүн ортосунда 2014-жылдан кийин “санкциялар согушуна” байланыштуу бир катар ири компаниялардын географиялык артыкчылыктарын кайра баалоо (мында 2014–2016-жылдары айрым ТУК дагы эле күтүп, мурдагы өнөктөштөрдүн тирешүүсүн жакында токтойт деп болжолдоодо);

3) постсоветтик бизнести интернационалдаштырууну улантуу глобалдашуунун объективдүү тренди катары, мында биринчи ТЧИ “жаңылар” катары көбүнчө коңшу өлкөлөрдө жүзөгө ашырылат.

Маалыматтар базасында 1 миллиард доллардан ашык топтолгон ТЧИ менен жети бүтүм бар, алардын ичинен алты долбоор россияныкы жана бирөө гана беларустуку. Дагы 87 долбоордо топтолгон ТЧИ 100 миллиондон 999 миллион долларга чейинки аралыкта турат. Бул категорияда мурдагыдай эле россиялык инвесторлор басымдуулук кылат, бирок Казакстандан ТЧИ менен долбоорлор да аз эмес.

3.6-сүрөт. Өз ара инвестициялардын динамикасы (миллион АКШ доллары)²⁰

Изилдөө мезгилинде өз ара инвестициялар боюнча динамикалык катарда Арменияга, Беларусияга жана Кыргыз Республикасына агымдардын кыйла көбөйүшү байкалды.

2022-жылдын жыйынтыгы боюнча Россияга 80 % ашык экспорттолгон өз ара ТЧИ постсоветтик 12 өлкө, ошондой эле ЕАЭБдин беш өлкөсү туура келет. Төрт жылдын ичинде постсоветтик мейкиндиктин алкагында Россиянын салыштырма салмагы 2 пайыздык пунктка өстү.

ЕАЭБ мейкиндигинде ТЧИнин булагынын мааниси боюнча экинчи орунда Казакстан турат. Казакстандык бизнес үчүн ЕАЭБ боюнча өнөктөштөрдүн ролу россиялык инвесторлорго караганда алда канча

²⁰ Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан: Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022г.

маанилүү – 88%. Көрсөткүч Беларуста гана бир аз жогору (чындыгында Кыргыз Республикасында жалгыз маанилүү инвестициялык долбоор да ЕАЭБде локалдашкан).

Тескерисинче, Арменияда ЕАЭБде 2021-2022-жылдардын жыйынтыктары боюнча постсоветтик өлкөлөрүндө ТЧИде топтолгон 60 %дан азы туура келди.

Постсоветтик өлкөлөрдү ЕАЭБдин чегинен тышкары Россиянын, Казакстандын жана Беларустун айланасындагы кыйла интенсивдүү корпоративдик интеграцияга кошуу – мурдагы Советтер Союзунун өлкөлөрүн калыптанып жаткан полиборбордук дүйнөнүн калыптанган алдынкы борборлорунун бирине айландыруу үчүн маанилүү милдет. Бирок алгач ЕАЭБ өз ара ТЧИнин алсыз жактарына көңүл буруу керек.

ЕАК маалыматтарына ылайык ЕАЭБде нөлдүк көрсөткүчтөрү менен инвестициялык жуптар бар. Биз жөн гана наркы 1 миллион доллардан ашык долбоорлор жөнүндө сөз болуп жатканын белгилей кетели. Мисалы, коңшу Казакстандагы Кыргызстандын ТЧИ жөнүндө жакшы белгилүү, бирок алар өзүнчө чакан долбоорлордун алкагында ондогон жана жүз миңдеген долларды түзөт. Мисалы ЕЭКтин маалыматы боюнча 2020-жылдын биринде армян инвесторлору Беларуста ТЧИ 2,7 млн АКШ долларын жана 1 млн Казакстанда салышкан, ал эми Кыргызстандан келген инвесторлор Беларуста 0,3 млн долл., ал эми Россияда жана Казакстанда экономикадагы кризистик көрүнүштөрдөн улам Кыргызстандын ТЧИнин таза агылып чыгуусу байкалган.

Өз ара инвестициялоо үчүн кыйла жагымдуу 2019-жылы, ЕЭКтин маалыматы боюнча армян инвесторлору Россияда 53 млн АКШ долларын жана Казакстанда 1 млн долл., ал эми Кыргызстандан келген инвесторлор Россиядан капиталдын агылып чыгуусунун фонунда Казакстанда 41 млн АКШ долларын салышкан, ал башка нерселер менен катар Кыргызстандын жарандарынын Россия Федерациясына эмиграцияланышы менен да байланыштуу болушу мүмкүн.

ЕАЭБдин алкагында мыйзам ченемдүү түрдө “коңшулук натыйжасы” чоң роль ойногондуктан, чакан инвесторлордун чоң массивдери “региондук ТНК” феноменин чагылдыруу менен чектелген сандагы коңшу мамлекеттерде гана активдүү болушу мүмкүн[81].

Дал ушул нерсе Россиянын, Беларуссиянын жана Казакстандын ТЧИ менен, айрыкча чек ара аймактарында (бирок гана эмес) болуп жатат. Мисалы, 2019-жылы Беларус ТЧИнин Казакстанга таза агымы 23 млн долларды, ал эми казакстандык ТЧИ Беларуска – 5 млн долларды түзгөн (ЕЭК, 2020). Бир жылдан кийин Казакстандан белорустук ТЧИ таза агып чыгуу байкалган, бирок Казакстандан Беларуска түз капиталдык салымдар дагы 4,1 млн АКШ долларына көбөйгөн. Албетте тиешелүү чакан бүтүмдөрдүн басымдуу көпчүлүгү биздин изилдөөнүн чегинен тышкары бойдон калууда.

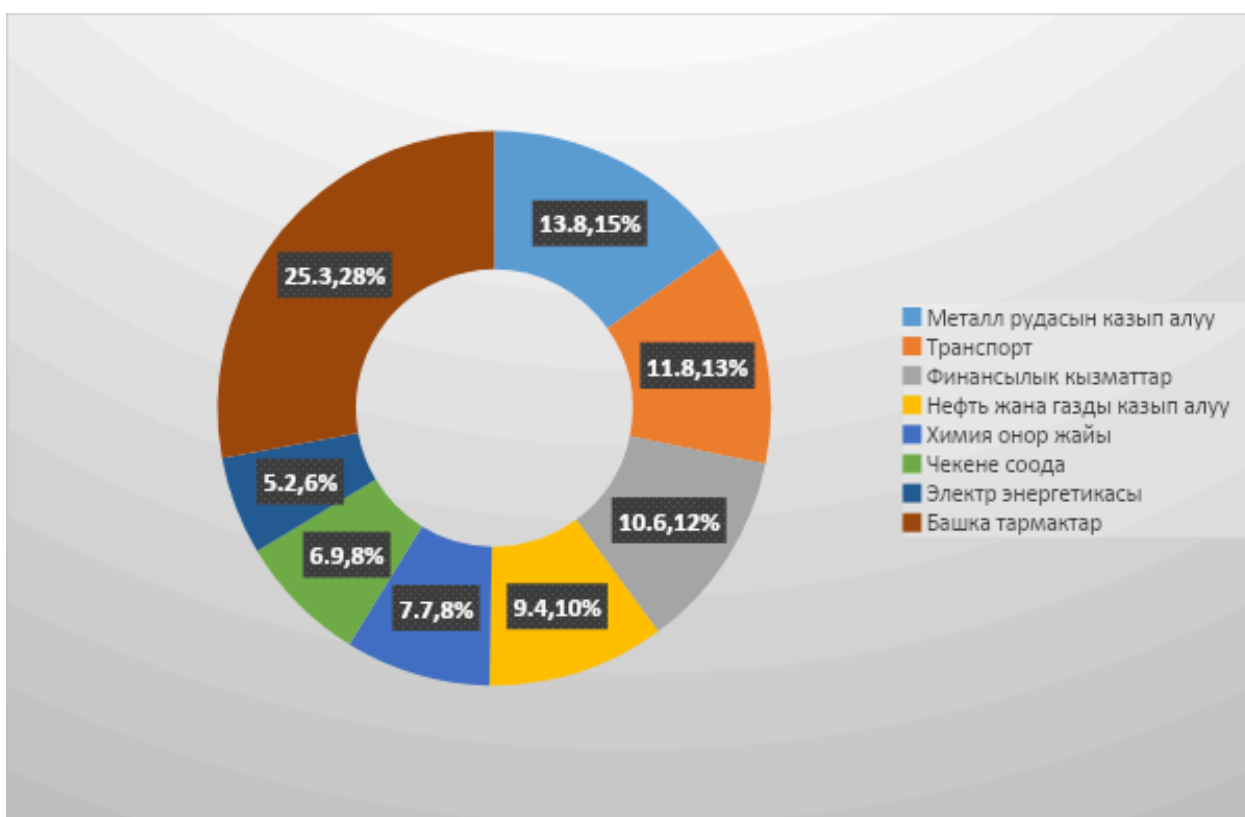
Ошентип ири инвесторлордун иши жөнүндө гана айта турган болсок, анда ЕАЭБдин алкагында интенсивдүү өз ара аракеттенүүнүн бир нече жуптары гана бар, атап айтканда:

- * россия-казакстан эки тараптуу кызматташтыгы;
- * россия-беларусь эки тараптуу кызматташтыгы;
- * Армениядагы Россиянын ТЧИси;
- * Кыргызстандагы россиялык ТЧИси;
- * Кыргызстандагы Казакстандын ТЧИси.

Россиянын катышуусу жок ЕАЭБдин инвестициялык жуптары азырынча жупуну көрүнөт. Кыргызстанда Казакстандын гана ТЧИси кескин айырмаланат. “Коңшулук натыйжа” Борбордук Азия өлкөлөрүндө негизги ролду ойноону улантууда.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИ тармактык түзүмү КМШ өлкөлөрүнүн түзүмүнөн айырмаланат (сүрөттү караңыз). ЕАЭБде алдынкы тармак – металл кендерин казып алуу (19,8 %), андан ары кургактагы жана түтүк өткөрүүчү транспорт (14 %) жана финансылык кызмат көрсөтүүлөр (11,4 %). Мунай жана жаратылыш газын өндүрүү ЕАЭБде өз ара ТЧИнин тармактык

түзүмүндө төртүнчү гана орунду ээлейт (9,5 %). Металл кендерин казып алуунун лидерлиги Россия менен Казакстандын долбоорлору менен камсыздалган. Бул тармак төрт жылдын ичинде ЕАЭБ өлкөлөрүнүн өз ара ТЧИ топтолгон көлөмдөрүнүн өсүшүнө негизги салым кошту (2,2 млрд АКШ доллары).

3.7-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн топтолгон өз ара ТЧИ тармактык түзүмү, %²¹

ЕАЭБде интеграциянын акырындык менен өнүгүшү иштетүү өнөр жайында жана кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүндө өз ара ТЧИге түрткү бериши керек, анткени чийки зат тармактары үчүн интеграциянын “өнүккөн” формаларынын ийгилиги экинчи даражадагы мааниге ээ. Албетте Беларусун жана Казакстандын химиялык жана машина куруу комплекстеринде жаңы россиялык долбоорлор үчүн өбөлгөлөр гана эмес, ошондой эле ар кандай тоскоолдуктар бар, бирок ТЧИни өстүрүү үчүн жеңилгис тоскоолдуктар байкалбайт.

²¹ Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан: Мониторинг взаимных инвестиций ЕАБР. ЕАБР 2022г.

Жеке улуттук инвесторлордун үлүшү ЕАЭБдин ичинде инвестициялоочу компаниялардын менчик түзүмүндө басымдуулук кылат: 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 55 % мамлекеттин көзөмөлүндө турган (капиталга катышуу 50 % дан ашык) компания – инвесторлордун үлүшү 2018-жылдан бери дээрлик өзгөргөн жок жана 2022-ж. 36 %ды түздү. Алардын жарымы – толук мамлекеттик контролдогу компаниялар. Компаниянын инвесторунун ээлеринин арасында ТЧИ чет элдик капитал менен катышкан долбоорлордун саны азайып баратат: акыркы беш жылда 10 %дан 6 %га чейин.

3.2. ЕАЭБдин валюталык интеграциясы: максаттары жана учурдагы милдеттери

Макулдашылган валюта саясатынын негизги максаттары жана принциптери, ошондой эле ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин валюта чөйрөсүндө кызматташуусунун багыттары Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин “Валюта саясаты” бөлүмүндө жана ага карата № 15 тиркемесинде чагылдырылган.

Валюта-финансы чөйрөсүндөгү кызматташуунун негизги максаттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин аймактарында товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана капиталдын эркин кыймылын камсыз кылуу;
- тышкы соода жана инвестициялык операцияларда ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарынын ролун жогорулатуу;
- көрсөтүлгөн валюталардын өз ара конвертацияланышын камсыз кылуу.

ЕАЭБ өлкөлөрү дүйнөлүк соодада кыйла чектелген. Жалпысынан аларга 2 % гана туура келет. Кызмат көрсөтүү секторунун үлүшү да 2 % деңгээлинде. 2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге ылайык Евразия экономикалык бирлигинин

мейкиндигинде валюталык укук мамилелерин жөнгө салууда **“мүчө мамлекеттин резиденти”** түшүнүгүн, башкача айтканда ошол мүчө мамлекеттин валюталык мыйзамдарына ылайык ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин биринин резиденти болуп саналган жакты, ошондой эле **“үчүнчү өлкөнүн резиденти”** түшүнүгүн, башкача айтканда мүчө мамлекеттердин биринин да резиденти болуп саналбаган жакты жана улуттук валюта мыйзамдарына ылайык колдонулуучу **“резидент эмес”** түшүнүгүн айырмалайт.

Азыркы учурда ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин валюта мыйзамдарында валюталык укуктук мамилелерди жөнгө салууда айырмачылыктар жок, алардын катышуучулары башка мүчө-мамлекеттин резиденти же үчүнчү өлкөнүн резиденти болуп саналат, анткени ЕАЭБге мүчө бир мамлекеттин резиденти үчүнчү өлкөнүн резиденти сыяктуу эле, башка мүчө мамлекет үчүн резидент эмес болуп саналат.

Бул жагдайды ЕАЭБ мейкиндигинде валюталык операцияларды жүргүзүүдө эске алуу зарыл.

2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин жоболоруна таянуу менен, Евразия экономикалык бирлигинин аймагында валюталык операцияларды жүргүзүүдө валюталык жөнгө салуу режимдеринин классификациялоо (чектөөчү/эркин) валюталык чектөөлөр болуп саналган төмөнкүдөй критерийлерге ылайык келүүнүн/ылайык келбестиктин негизинде коюлат²²:

- 1) валюталык операцияларга түздөн-түз тыюу салуу;
- 2) валюталык операцияларды жүргүзүүнүн көлөмдөрү боюнча лимит;
- 3) валюталык операцияларды жүргүзүүнүн саны боюнча лимит;
- 4) валюталык операцияларды жүргүзүүнүн мөөнөттөрү боюнча лимит;
- 5) төлөм валютасы боюнча лимит;

²² Финансы рыногу боюнча консультативдик комитеттин чечимине ылайык, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук мыйзамдарынын айрым валюталык операцияларды жалаң улуттук валютада жүргүзүү талабын валюталык чектөө (төлөм валютасына чектөө) деп кароого болбойт.

(пункт 2 раздела VII Протокола заседания Консультативного комитета по финансовым рынкам от 26 апреля 2017 г. № 1-09/ККФ).

6) валюта операцияларын жүргүзүүгө атайын уруксаттарды (лицензияларды) алуу боюнча талаптар;

7) жүргүзүлүп жаткан валюта операциясынын бөлүгүн, бүтүндөй суммасын же бүткүл суммасына эселенген сумманы резервдөө боюнча талаптар;

8) эсеп боюнча жүргүзүлгөн операциялардын жабык тизмеги;

9) чет өлкө валютасын милдеттүү сатуу жөнүндө талаптар.

Мындан тышкары ЕЭАБ жөнүндө келишимде жана Эл аралык валюта фондунун макулдашуусунда каралган учурларда, ошондой эле алар тарабынан каралган тартипте ЕАЭБдин ар бир мүчө мамлекет бир тараптуу тартипте валюталык чектөөнү киргизе алат.

ЕАЭБ өлкөлөрүнүн дүйнөлүк соодадагы үлүшү дүйнөлүк ИДПдагы салмагына туура келет. Товарларды сатуу чөйрөсүндөгү эң чоң үлүш Россияга туура келет – болжол менен 2%. Бул учурда экспорттоочу катары Россиянын ролу импорттоого караганда алда канча маанилүү болуп саналат: дүйнөлүк экспортто Россиянын үлүшү дээрлик 3 % бөлүнгөн, ал эми импорт – 1,6 %. Казакстандын дүйнөлүк соодадагы ролу экспорттук багытта топтолгон. Анын үлүшү дүйнөлүк экспорттун 0,4 % жана жалпы импорттун 0,2 % түзөт. Беларустун экспорт жана импорт боюнча позициялары болжол менен бирдей – ар бир багыт боюнча 0,2 % жакын.

Дүйнөдөгү эң ири экспорттоочулардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн импорттоочуларынын жыйырмасында Россиянын гана өкүлү бар. Ага трансчек ара кызматтарынын дээрлик 2 % туура келет. Бул багытта лидерлик ЕБ өлкөлөрүндө, АКШда жана Кытайда. Дүйнөлүк кызмат көрсөтүү рыногунун дээрлик 22 % түзгөн негизги оюнчулар – ЕБ өлкөлөрү. Мындай соода бөлүштүрүү евро, доллар жана юанды интернационалдаштырууну көбүрөөк колдойт.

3.1-таблица – ЕАЭБ өлкөлөрүндө айрым валюталык операцияларды жүргүзүү режимдерине кыскача сереп

Армения Республикасы	Беларусь Республикасы	Казакстан Республикасы	Кыргыз Республикасы	Россия Федерациясы
Валюталык операцияларды жүргүзүүнүн жалпы эрежелери				
<p>11. Армения Республикасынын резиденттеринин ортосунда валюталык операцияларга, анын ичинде Армения Республикасынын аймагынан тышкары чектөөсүз уруксат берилген.</p> <p>2. Армения Республикасынын резиденттери менен резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар:</p> <p>1) валюталык операцияларды жүргүзүүдө валюталык жөнгө салуу режим жок;</p> <p>2) учурдагы операциялар жана капиталдын кыймылы боюнча:</p> <p>- күндөлүк валюта бүтүмдөрдү жүзөгө ашырууга кандайдыр бир чектөө</p>	<p>1. Мыйзамда каралган бир катар учурларды кошпогондо, Беларусь Республикасынын резиденттеринин ортосунда валюталык операцияларга тыюу салынган.</p> <p>2. Беларусь Республикасынын резиденттери менен резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар:</p> <p>1) уруксат берүү режими (бир катар валюталык операцияларга чектөөлөр) жана кабарлоо режими колдонулат.</p> <p>2) күндөлүк валюталык операциялар Беларусь Республикасынын резиденттери менен резидент эместердин ортосунда чектөөсүз жүзөгө ашырылат, буга юридикалык жак – Беларусь Республикасынын резиденти (банктан тышкары) тарабынан белекке берүү келишимдери боюнча акча каражаттарын (анын ичинде кайрымдуулук түрүндө) резидент эместерге которуу каралган операциялар (Улуттук банктын уруксаты талап кылынат) жана Беларусь Республикасынын резиденттери үчүн валюталык түшкөн пайданы милдеттүү сатууну (чектөөнү) жүзөгө ашыруу талаптары кирбейт.</p> <p>3) Беларусь Республикасынын резиденттери менен резидент эместердин ортосунда ишке ашырылуучу капиталдын кыймылына байланыштуу валюталык операциялар:</p> <p>жеке жактар – Беларусь Республикасынын резиденттери – айрым учурларда Улуттук банктын уруксаты талап кылынат;</p>	<p>1. Мыйзамда каралган бир катар учурларды кошпогондо, Казакстан Республикасынын резиденттеринин ортосундагы валюталык операцияларга тыюу салынган.</p> <p>2. Казакстан Республикасынын резиденттери менен резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар:</p> <p>1) Казакстан Республикасынын валюталык мыйзамдарына ылайык тараптардын макулдашуусу боюнча чектөөсүз жүзөгө ашырылат.</p> <p>2) тышкы экономикалык</p>	<p>1. Кыргыз Республикасынын резиденттеринин ортосундагы валюталык операцияларга уруксат берилген.</p> <p>2. Кыргыз Республикасынын резиденттери менен резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар:</p> <p>1) валюталык операцияларды жүргүзүүдө валюталык жөнгө салуу режими жок;</p> <p>2) учурдагы төлөмдөр, капиталдын чет өлкөдөн жана чет өлкөгө учурдагы түшүүлөрү жана которуулары чектелбейт;</p> <p>3) чет өлкө валютасынын чет өлкөдөн жана чет</p>	<p>1. Мыйзамда каралган учурларды кошпогондо, Россия Федерациясынын резиденттеринин ортосундагы валюталык операцияларга тыюу салынган.</p> <p>2. Россия Федерациясынын резиденттери менен резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар:</p> <p>1) чектөөсүз жүзөгө ашырылат (айрым учурларда – ырастоочу документтер жөнүндө маалымкат берилген шартта);</p> <p>2) тышкы экономикалык ишти жүзөгө ашырууда: көпчүлүк учурларда, валюталык операциялар боюнча эсепке алууну жана</p>

<p>колдонулушу мүмкүн эмес; - резиденттер валюталык бүтүмдөрдү чет мамлекеттердин мыйзамдарына ылайык Армения Республикасынын аймагынан тышкары чектөөсүз жүзөгө ашыра алышат; - Армения Республикасынын аймагында инвестициялар менен байланышкан резидент эместердин бүтүмдөрү Армения Республикасынын мыйзамдары жана эл аралык келишимдер менен жөнгө салынат. 3) тышкы экономикалык ишти жүзөгө ашырууда: контракттарды каттоо талап кылынбайт. 3. Резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар чектөөсүз жүзөгө ашырылат.</p>	<p>Беларусь Республикасынын чегинен тышкары бир жылдан ашык туруктуу жашаган (турган) жеке жактарга – Беларусь Республикасынын резиденттерине, эгерде мындай операцияларды жүргүзүү алардын ишкердик ишин жүзөгө ашыруусуна байланыштуу болбосо – Улуттук банктын уруксаты талап кылынбайт; юридикалык жактарга – Беларусь Республикасынын резиденттерине – айрым учурларда Улуттук банктын уруксаты талап кылынат; Капиталдын кыймылына байланыштуу валюталык операцияларды жүргүзүүдө резидент эместерге Улуттук банктын уруксаты талап кылынбайт. Капиталдын кыймылы менен байланышкан калган валюталык операцияларды жүргүзүүдө Беларусь Республикасынын резиденттери (юридикалык жактар жана банктар) үчүн кабарлоо тартиби белгиленген. 4) тышкы экономикалык ишти жүзөгө ашырууда: тышкы соода келишимин каттоо талап кылынат. 3. Резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар: 1) Беларусь Республикасында ачылган эсептер боюнча резидент эместердин ортосунда чектөөсүз эсептешүүлөр; 2) резидент эместердин ортосунда чектөөсүз баалуу кагаздар менен жасалган бүтүмдөр; 3) эсептерди чектөөсүз ачуу; 4) юридикалык жак – резидент эмес тарабынан белорусь рублинде банк эсебин ачуу үчүн эсеп режимдери белгиленген: “Т” тибиндеги учурдагы (алыш-бериш) эсеп жана “С” тибиндеги эсеп, аларга айрым шарттар колдонулат. 5) жеке жактардын – резидент эместердин ортосунда – белекке берүүнү (анын ичинде кайрымдуулук түрүндө), белекке берүүнү жокко чыгарууну, зайымдарды берүүнү, зайымдарды жана аларды пайдалангандыгы</p>	<p>ишти жүзөгө ашырууда: валюталык операциялар жана капиталдын агымдары боюнча эсепке алууну жана отчеттуулукту камсыз кылуу, ошондой эле валюталык контролду жүзөгө ашыруу максатында резиденттердин тышкы соода контрагынын эсептик номерин, валюталык операция боюнча каттоо күбөлүгүн же валюталык операция тууралуу билдирүү же чет өлкөлүк банкта эсеп ачуу тууралуу күбөлүктү тариздөө тартиби белгиленген.</p>	<p>өлкөгө которулуусуна чектелбейт; 4) Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкө валютасындагы операциялар ыйгарым укуктуу банктар жана финансы-кредиттик мекемелер тарабынан жүргүзүлөт; 5) тышкы экономикалык ишти жүзөгө ашырууда: контрактты каттоо талап кылынбайт. 6) тышкы карыздарды жүзөгө ашырууда ишканалар, уюмдар, мекемелер, коммерциялык банктар жеке карыздык милдеттенме жөнүндө отчетту жана жеке карыздык милдеттенмени тейлөө жөнүндө отчетту Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкына беришет.</p>	<p>отчеттуулукту камсыз кылуу жана валюталык контролду жүзөгө ашыруу максатында ыйгарым укуктуу банктарда резиденттердин паспорттук бүтүмдөрдү тариздөөнүн, ошондой эле валюталык операциялар жөнүндө маалымкаттарды жана ырастоочу документтер жөнүндө маалымкаттарды берүүнүн эрежелери белгиленген. 3. Резидент эместердин ортосундагы валюталык операциялар чектөөсүз жүзөгө ашырылат. Резидент эместердин эсептери ыйгарым укуктуу банктарда, анын ичинде валюталык операцияларды жүзөгө ашыруу үчүн гана ачылат. Номиналдык наркы чет өлкө валютасында көрсөтүлгөн чет өлкө</p>
--	--	--	---	---

	үчүн пайыздарды кайтарууну, сактоого берүүнү жана кайтарууну караган валюталык операциялар боюнча, ошондой эле валюталык мыйзам актыларында белгиленген башка учурларда – чектөөсүз.			валютасын жана чектерин сатып алуу-сатуу ыйгарым укуктуу банктар аркылуу гана жүзөгө ашырылат
--	--	--	--	---

Акыркы жылдары Евразия экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ) өлкөлөрүнүн ортосундагы соода агымдарынын көбөйүшү өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын ролун күчөтүүгө жана төлөм каражаты катары аларга суроо-талаптын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) товарларды экспорттоо үчүн төлөмдөр жөнүндө маалыматтары боюнча мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын үлүшү 2022-жылдын жыйынтыгы боюнча 76 %дан ашат.

ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин ар бириндеги ири беш банкты тандап иликтөөлөр көрсөткөндөй, валюталык жана пруденциалдык жөнгө салуунун учурдагы режимдери Бирликтин өлкөлөрүндө олуттуу айырмаланган сунушталган банктык продукттардын тизмесине жана шарттарына (ставкалар, мөөнөттөр) таасирин тийгизет²³.

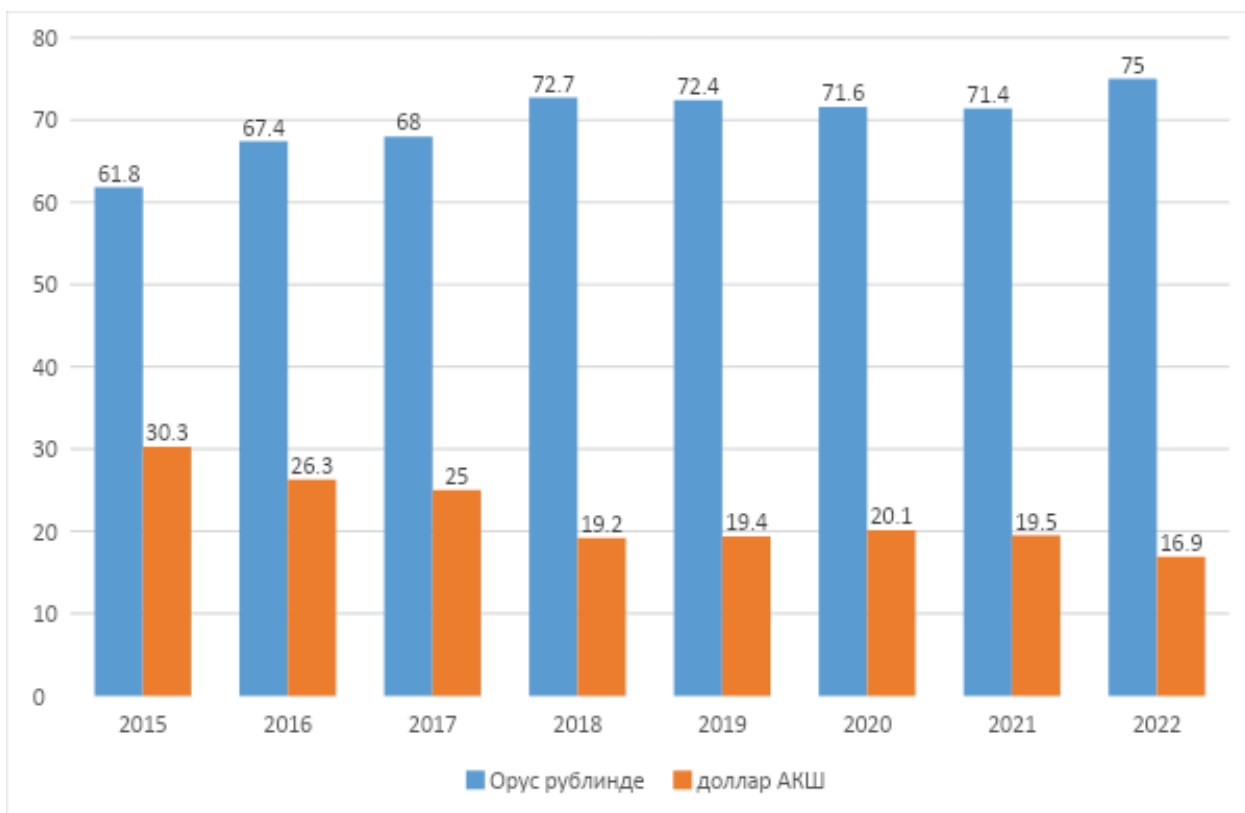
3.2-таблица – ЕАЭБге мүчө мамлекеттер ортосунда товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү экспорттоо жана импорттоо үчүн төлөмдөрдүн валюталык түзүмү (пайыз менен)

ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин өз ара төлөмдөрү	2018	2019	2020	2021	2022
Армян драмасы менен	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Белерусь рубли менен	0,3	0,3	0,2	0,4	1,7
Тенге менен	0,7	1,0	1,4	1,4	0,5
Сом менен	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0
Россия рубли менен	72,7	72,4	71,6	71,4	75
АКШ доллары менен	19,2	19,4	20,1	19,5	16,9
Евро менен	6,8	6,6	6,4	6,7	5,3
Башка валюталарда	0,1	0,1	0,1	0,6	0,6

2022-жылы товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту жана импорту үчүн өз ара эсептешүүлөрдө ЕАЭБ валюталарындагы төлөмдөрдүн

²³ ЕЭК изилдөөсүү

үлүшү 75,0 %ды түзгөн. Россия рублинде эсептешүүлөр 3,6 п.п. өстү. ЕАЭБдин башка валюталарында эсептешүүлөрдүн үлүшү 0,5 п.п. жогорулады.

3.8-сүрөт. Россия рубли жана АКШ доллары менен өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү (пайыз менен)²⁴.

Жогоруда келтирилген сүрөттөн көрүнүп тургандай, россия рублиндеги өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү 2015-жылга салыштырмалуу өсүү тенденциясын көрсөтүп, рублдеги үлүш 13,2 п.п. жана 2021-жылга салыштырмалуу 3,6 п.п. жогорулады. Ал эми АКШ долларындагы өз ара эсептешүүлөрдүн үлүшү тескерисинче төмөндөө динамикасын көрсөтүп турат, мисалы 2022-жылы ал 16,9 % деңгээлге жетип, мурунку жылдан 2,6 п.п. жана 2018-жылга салыштырмалуу 13,4 п.п. га төмөндөгөн, бул ЕАЭБ экономикасын доллардан ажыратуу саясатына толук ылайык келет.

²⁴ Сүрөт тартуу автор булакка таянып жараткан

3.3-таблица. – 2022-жылы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө товарларын жана кызмат көрсөтүүлөрүн экспорттоодон түшүүлөрдүн валюталык түзүмү (пайыз менен)²⁵

	ЕАЭБ	Беларусь	Казакстан	Кыргызстан	Россия
Белорусь рубли менен	2,4	4,8	-	-	-
Тенге менен	0,1	0,0	0,0	2,0	-
Россия рубли менен	36,5	60,4	13,4	43,3	-
АКШ доллары менен	48,1	15,0	79,7	43,9	-
Евро менен	10,7	15,7	6,2	9,2	-
Башка валюталарда	2,3	4,2	0,5	1,7	-

Эгерде 2022-жылы ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарларын жана кызмат көрсөтүүлөрүн дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө экспорттоо үчүн түшүүлөрдүн валюталык түзүмүн карасак, бул жерде Россия рублинин үстөмдүгү даана байкалат, анткени Россиянын экспорттук операциялары тиешелүү түрдө ЕАЭБге катышуучу бардык башка өлкөлөрдөн жогору. Кыргызстан ЕАЭБге катышуу учурунда Казакстанга биринчи жолу экспорттук операцияларды жүргүзүп, экспорттон түшкөн жалпы валюталык түзүмүнүн 2 пайызын ээлейт.

3.4-таблица. – 2022-жылы дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнөн ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарларынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн импорту үчүн төлөмдөрдүн валюталык түзүмү (пайыз менен)

	ЕАЭС	Беларусь	Казакстан	Кыргызстан	Россия
Беларусь рубли менен	0,2	0,7	-	-	-
Тенге менен	0,2	0,1	0,1	1,6	-
Россия рубли менен	35,6	57,4	26,3	19,2	-

²⁵ Армения валюталар жана өлкөлөр боюнча товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн импорту жана импорту үчүн төлөмдөр боюнча маалыматтарды түзбөйт. 2022-жылга карата өз ара төлөмдөр Казакстан менен Кыргызстандын маалыматтарына негизделген. Дүйнөнүн бардык өлкөлөрү менен төлөмдөр – Беларустун, Казакстандын жана Кыргызстандын маалыматтары боюнча. Армян драмы жана кыргыз сому боюнча экспорттук операциялар болгон эмес

АКШ доллары менен	41,7	16,4	50,5	71,1	-
Евро менен	16,9	21,1	16,4	7,5	-
Башка валюталарда	3,3	4,4	6,8	0,6	-

Дүйнөнүн бардык өлкөлөрү менен төлөмдөрдүн валюталык түзүмүндө, анын ичинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин өз ара эсептешүүлөрүндө АКШ доллары басымдуулук кылган. Экспорт үчүн эсептөөлөрдө алардын үлүшү 41,7 %ды түздү (6,2 пп. төмөндөө, 2021-жылга салыштырмалуу), импорт үчүн – 35,6 % (1,2 пп. төмөндөө, 2021-жылга салыштырмалуу).

Улуттук валюталарды колдонууну кеңейтүү активдүүлүгү капиталдын кыймылына байланыштуу операцияларды либералдаштыруу, макроэкономикалык жөнгө салуу сыяктуу маселелер боюнча тараптардын канчалык тыгыз өз ара аракеттенишине жараша болот. Тышкы соода операциялары боюнча эсептешүүлөр жана акча которууларды жүзөгө ашыруу өлкөнүн ички финансы рыногунун – улуттук валютанын эмитентинин чегинен тышкары, улуттук валютада номинацияланган инструменттерге суроо-талаптын жана сунуштун пайда болушуна алып келди. Өз ара кызыкчылык туудурган жана улуттук валюталарды пайдалануу менен байланышкан бир катар чөйрөлөрдө саясатты кыйла тыгыз координациялоо зарыл. Мында кызыкчылыктардын тең салмактуулугун сактоо маанилүү, анткени улуттук банктар биринчи кезекте өздүк улуттук валюталарды колдонууну кеңейтүүгө жана чет элдик валюталарды пайдаланууну кыскартууга кызыкдар.

Акыркы жылдары Евразия экономикалык бирлигинин (ЕАЭБ) өлкөлөрүнүн ортосундагы соода агымдарынын көбөйүшү өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын ролун күчөтүүгө жана төлөм каражаты катары аларга суроо-талаптын өсүшүнө өбөлгө түзөт. Евразия экономикалык комиссиясынын (ЕЭК) товарларды экспорттоо үчүн төлөмдөр жөнүндө маалыматтары боюнча мүчө мамлекеттердин резиденттеринин

ортосундагы эсептешүүлөрдө улуттук валюталардын үлүшү 2018-жылдын январь-июнь айларынын жыйынтыктары боюнча 76 %дан ашат. Соода операциялары боюнча эсептешүүлөрдө колдонуу үчүн улуттук валюталардын жагымдуулугун жогорулатуу, валюталарды интернационалдаштыруу, улуттук валюта рынокторуна өз ара жеткиликтүүлүктү кеңейтүү, валюталык тобокелдиктерди диверсификациялоо жана камсыздандыруу инструменттери, төлөм механизмдерин өркүндөтүү келечектерине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

Ошол эле учурда улуттук валюталарды пайдаланууну кеңейтүү мүмкүнчүлүктөрү соода байланыштарынын учурдагы өнүгүүсү менен чектелет. ЕАЭБде улуттук валюталардагы эсептешүүлөрдүн эң чоң үлүшү Россия менен соодага туура келет жана россия рубли менен жүзөгө ашырылат. Улуттук валюталарда эсептешүүлөрдү көбөйтүү үчүн бардык мүчө мамлекеттердин ортосундагы соода жана финансылык агымдарды, айрыкча алар азыр анча чоң эмес жерлерди активдештирүү зарыл. Улуттук валюталарды пайдаланууну кеңейтүүдөгү олуттуу потенциал өз ара соодадагы тоскоолдуктарды четтетүү жана жалпы финансылык рынокту түзүү менен байланыштуу. ЕЭК тарабынан тоскоолдуктарды четтетүү боюнча жүргүзүлүп жаткан иштер өз ара товар жүгүртүүнүн өсүшүнө гана эмес, улуттук валютадагы эсептешүүлөрдүн андан ары көбөйүшүнө алып келиши керек. Буга ЕАЭБдин ички рыногунда калган тоскоолдуктарды четтетүүдөн тышкары, макроэкономикалык жана финансылык туруктуулукту камсыз кылуу сыяктуу фундаменталдык факторлор өбөлгө түзөт. Интеграцияланган валюта рыногун түзүү, финансы чөйрөсүндө мыйзамдык жөнгө салууну шайкеш келтирүү, улуттук төлөм системаларын жакындаштыруу боюнча иштерди улантуу маанилүү болуп саналат. Ошол эле учурда ЕАЭБдин финансы рынокторуна өз ара жеткиликтүүлүктү либералдаштыруу, финансы инфраструктурасынын жалпы элементтерин түзүү чөйрөсүндө кызматташтыкты эки тараптуу гана эмес, көп тараптуу негизде да камсыз кылуу маанилүү.

ЕАЭБ мамлекеттеринин валюталарын Бирликтин аймагында трансчек аралык операцияларда колдонуу боюнча ишканаларды жана банктарды сурамжылоонун алкагында жүргүзүлгөн изилдөөлөр²⁶ финансылык жана башка уюмдардын атынан жүргүзүлгөн сурамжылоолордун көпчүлүк катышуучулары улуттук валютада эсептешүүлөрдү жүзөгө ашырууда олуттуу административдик жана жөнгө салуучу тоскоолдуктардын жоктугун белгилегендигин көрсөттү. Эсептөөлөрдө аларды колдонуунун маанилүү мотивдеринин арасында товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы рыногунун маанилүүлүгү жана жагымдуулугу, соода мамилелеринин калыптанып калган түзүмү жана баа түзүү практикасы. Улуттук валюталарды колдонууну кеңейтүү интеграциялык процесстердин динамикасына, баарынан мурда өз ара сооданы өнүктүрүүгө жараша болот. Улуттук валюта рынокторуна өз ара жетүүнү андан ары либералдаштыруу, улуттук жөнгө салуучулардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнү күчөтүү, валюталык тобокелдиктерди камсыздандыруу инструменттерин кеңири колдонуу, улуттук валюталардын өз ара котировкаларын камсыз кылуу зарыл. ЕАЭБдин алкагында жалпы финансы рыногун түзүү ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарын андан ары интернационалдаштыруу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачат.

ЕАЭБ өлкөлөрүн андан ары ийгиликтүү интеграциялоо үчүн белгилүү бир шарттар түзүлүүгө тийиш: айрым өлкөлөрдө инфляциянын темпинин төмөндөшү, ЕАЭБдин айрым өлкөлөрүнүн монетизация деңгээлдери жогорулатылды, СЖП (сатып алуу жөндөмдүүлүгү паритети) менен алмашуу курсунун ортосундагы ажырым кыскартылды, валюталык жана салыктык жөнгө салуу жана контролдоо жаатындагы мыйзамдар шайкеш келтирилди, финансы рынокторун бирдей өнүктүрүүгө жетишилди, экономикалык интеграция процесси аяктады.

²⁶ ЕЭК изилдөөсү

Валюта бирлигин түзүү үчүн, мисалы, валюта бирлигине потенциалдуу катышуучу өлкөлөрдүн паритеттик курстарынын бирдей көрсөткүчтөрү зарыл. Болбосо паритети кыйла төмөн өлкөлөргө (атап айтканда Беларусь жана Кыргызстан) бардык экономикалык көрсөткүчтөрдү, анын ичинде товарларга жана кызмат көрсөтүүлөргө бааларды теңдөө зарылдыгынан улам ревальвация коркунучу жаралат.

СЖП боюнча ИДПнын өсүшүнүн кескин темпи өндүрүштүн өсүшүн гана эмес, жумушчу күчүнүн наркынын, өндүрүштүн чыгымдарынын өсүшүн да билдирет, бул сөзсүз түрдө баа саясатына таасирин тийгизет. Баалардын жогорулашы эл аралык рынокто товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн начарлатышы мүмкүн. Баалардын айырмачылыгы арзан товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн баалары жогору болгон аймактардын миграциясына алып келет.

Салыктык башкарууну шайкеш келтирүүгө өзгөчө көңүл буруу максатка ылайыктуу. Бул үчүн төмөнкүлөр сунушталат:

- уюштуруучулук түзүмдөрүн бирдейлештирүү;
- салык органдарынын функцияларын кайра кароо жана оңдоо;
- салык салуунун бардык деңгээлдериндеги мамлекеттик органдардын кызматкерлеринин кызматтык нускамаларынын формаларын бирдейлештирүү;
- салык төлөөчүлөрдү жана салык салуу объекттерин эсепке алуунун бирдиктүү тартибин жана эрежелерин аныктоо жана колдонуу;
- салык декларацияларынын бирдиктүү формаларын иштеп чыгуу (анын ичинде бирдиктүү тилде);
- салык контролун жүзөгө ашыруунун бирдиктүү принциптерин, формаларын жана методдорун киргизүү;
- салыкты эсептөө үчүн база түзүүнүн тартибин аныктоо;
- КНСтин кош салык салуу тобокелдигин болтурбоо максатында экспорттолуучу жана импорттолуучу жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн бирдиктүү тизмесин аныктоо;

– мүлккө салыктарды бирдейлештирүү, бул салык базасын жана салык салуу объекттин аныктоо боюнча бирдиктүү эрежелерди иштеп чыгууда жана киргизүүдө ишке ашырылышы мүмкүн;

– жеке жактардын кирешелерине салык салууну бирдейлештирүү, ал үчүн салык базасын кайра карап чыгуу жана бирдейлештирүү керек (анын ичинде социалдык эсептен чыгарууларды жана кирешенин прогрессивдүү системасын эске алуу менен).

ЕАЭБ өлкөлөрү макулдашылган валюта саясатын жүргүзүү максатында төмөнкү чараларды көрүүгө тийиш:

– мүчө мамлекеттердин резиденттеринин чет өлкө валюталарын мүчө мамлекеттердин банктары аркылуу чектөөсүз сатып алуу жана сатуу мүмкүнчүлүгү үчүн шарттарды түзүү жолу менен чектөөсүз төлөм балансынын учурдагы жана капиталдык беренелери боюнча улуттук валюталардын конвертацияланышын камсыз кылуу;

– мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарынын түздөн-түз өз ара котировкаларын камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү;

– мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосунда мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарында өз ара эсептешүүлөрдү жүргүзүүнү камсыз кылуу;

– мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталарды пайдаланууну кеңейтүүнүн базасында мүчө мамлекеттердин ортосундагы төлөмдүк эсептешүү мамилелеринин механизмин өркүндөтүү;

– мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосунда өз ара соода жүргүзүүгө тоскоол болгон улуттук валюталардын расмий алмашуу курстарынын көптүгүнө жол бербөө;

– мүчө мамлекеттердин интеграцияланган валюта рыногун түзүү;

– ар бир мүчө мамлекеттин өзүнүн ички валюта рыногуна мүчө мамлекеттердин резиденттери болуп саналган жана ушул мүчө мамлекеттин мыйзамдарына ылайык улуттук режим берилген шартта банктар аралык

конверсиялык операцияларды жүргүзүү үчүн валюталык операцияларды жүзөгө ашыруу укугуна ээ банктарга уруксат берүүнү камсыз кылуу;

– мүчө мамлекеттердин валюталык активдерин башка мүчө мамлекеттердин улуттук валюталарына, анын ичинде алардын мамлекеттик баалуу кагаздарына жайгаштыруу үчүн шарттарды түзүү;

мүчө мамлекеттердин уюштурулган рынокторунда улуттук валюталар менен тооруктарды өнүктүрүү жана мүчө мамлекеттердин валюта рыногунун катышуучуларынын аларга жетүүсүн камсыз кылуу жана башкалар.

Ошентип, ЕАЭБ өлкөлөрү үчүн валюталык интеграция өзгөчө мааниге ээ, анткени ал интеграциялануучу өлкөлөрдүн андан ары өнүгүшүнө турукташтыруучу таасирин тийгизет. Валюта бирлиги ошондой эле өлкөлөрдүн дүйнөлүк экономикада атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга салым кошо алат

3.3. Бажы чөйрөсүндө интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү

Эң ири дүйнөлүк экономикалык бирликтердин бири катары ЕАЭБдин андан аркы өнүгүүсү ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн гана эмес, бүткүл постсоветтик мейкиндиктин ийгиликтүү өнүгүшүнүн негизги фактору болуп саналат.

2011–2030-жж. аралыгында интеграциялык байланыштарды өнүктүрүүнүн жалпы натыйжасы Россия үчүн 632 млрд АКШ доллары (2010-жылдын баасында), Казакстан үчүн 106,6 млрд жана Беларусь үчүн 170 млрд АКШ долларына бааланган [61,Б 3-29]. Акыркы 10 жыл аралыгында постсоветтик мейкиндикте соода карым-катнаштарынын динамикасы көп жагынан бирдиктүү бажы аймагынын түзүлүшү менен аныкталды [43, Б. 340–351.].

ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн бажы-тарифтик саясатын түзүүдө иш-аракеттердин жетишсиз координациясы жөнүндө изилдөөчүлөр ал жаралган учурдан тартып иш жүзүндө айтышкан. Ошол эле учурда ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин кызыкчылыктары макулдашылган жана бирдиктүү

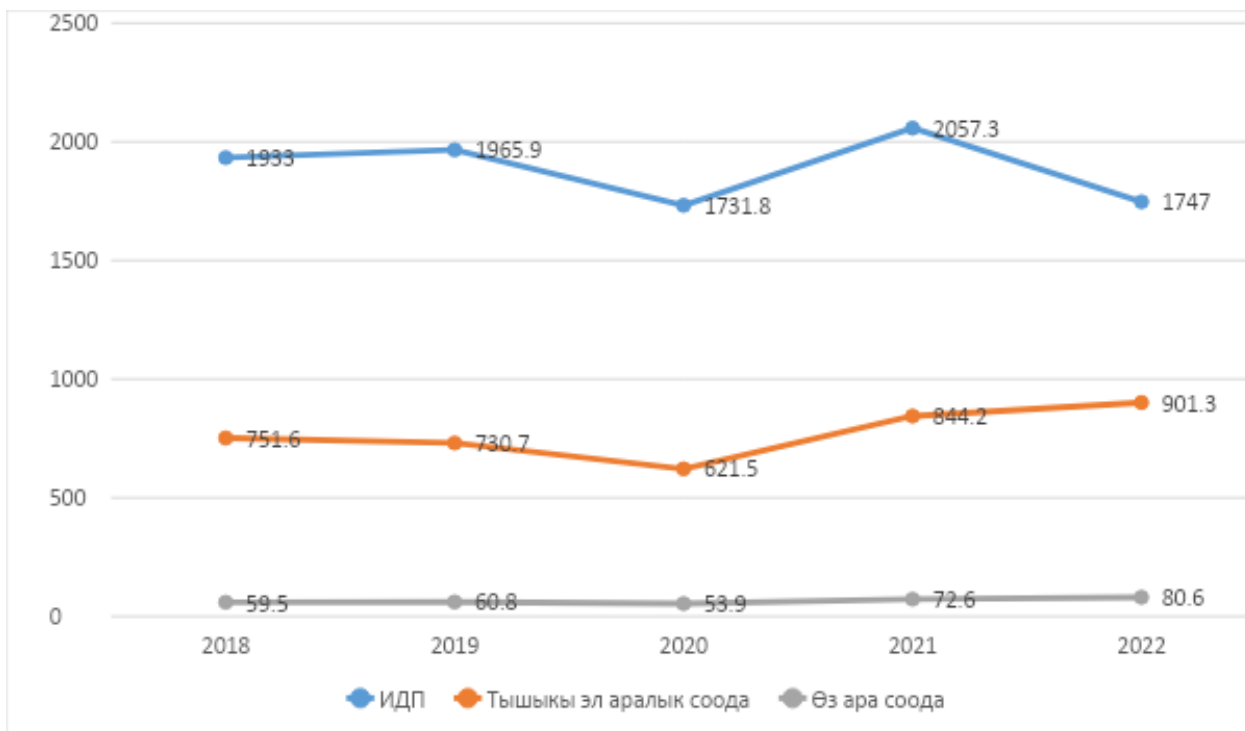
бажы эрежелерин түзүү механизми аркылуу да эске алына турган “позитивдүү интеграция” болгондо гана интеграциялык процесстерди андан ары илгерилетүү мүмкүн экендиги белгиленген [42]. Белгилей кетсек, бажы тоскоолдуктары ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдө натыйжалуу соода саясатын уюштурууда кыйла айкын татаалдыктар катары кабыл алынган, бирок алардан тышкары ЕАЭБ ичиндеги соода саясатына техникалык мүнөздөгү (санитардык, ветеринардык ж.б.) тоскоолдуктар да таасир этет [55, Б 29–43.] (Еликбаев и Андропова, 2021). Бул чектөөлөрдү идентификациялоого дайыма эле боло бербейт, аларды нивелирлөө позитивдүү административдик-башкаруу иши болуп саналат: алар ошондой эле ички улуттук рынокту коргоо каражаты катары да чыга алышат [36].

ЕАЭБ өзүнүн түзүлүшүнүн алгачкы этабында 2010-жылы Россиянын, Белоруссиянын жана Казакстандын Бажы союзу катары түзүлгөн. Бирдиктүү бажы аймагын түзүү ЕАЭБдин экономикалык бирикме катары андан ары өнүгүүсүнүн негизин түздү, ошондой эле ЕАЭБдин негизги экономикалык мазмунун түзгөн төрт фундаменталдык эркиндиктин бирин – товарлардын кыймылынын эркиндигин камсыз кылуу үчүн зарыл шарт болуп калды. ЕАЭБ өлкөлөрү экономиканын ачыктыктын көрсөткүчү боюнча дүйнөлүк лидерлердин катарына кирерин, ал эми ЕАЭБдин тышкы соодасы анын экономикалык өсүшүнүн негизги драйверлеринин ичинен өзгөчөлөнүп турганын эске алуу менен “бажылык тескөө ЕАЭБди экономикалык өнүгүүсүнүн туруктуулугунун маанилүү фактору болуп саналат” [44, Б. 7–35.]

ЕАЭБ азыркы учурда дүйнөлүк экономикада абдан активдүү жана реалдуу иштеп жаткан бажы бирликтеринин бири болуп саналат. Ошол эле учурда ЕАЭБде Бажы бирлигинин түзүлүшү эң кыска мөөнөттөрдө өттү. Биздин пикирибиз боюнча бул жагдайлар ЕАЭБдин ийгиликтүү иштеши жана өнүгүшү үчүн бажылык тескөөнү өркүндөтүүнүн маанилүүлүгүн күбөлөндүрөт.

Бирдиктүү иштөө шарттарын түзүү боюнча иштин натыйжалары

ЕАЭБ биринчи кезекте соода эркиндигин камсыз кылуу бөлүгүндө статистикалык маалыматтарды көрсөтүү менен ырасталат (3.9-сүрөт).

3.9-сүрөт. ИДПнын динамикасы, ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасы, млрд АКШ долл.²⁷

2015–2022-жылдардагы мезгилде ЕАЭБге мүчө мамлекеттеринин товарлары менен тышкы жана өз ара соода көлөмдөрүнүн иш жүзүндө синхрондуу өзгөрүшү ЕАЭБдеги экономикалык өсүш темптери менен корреляциялайт, бул да ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасынын абалынын анын экономикалык өнүгүүсүнүн туруктуулугуна таасиринин жогорку даражасы жөнүндө тезисти ырастайт. Ушундай эле тыянактарга Экономиканын жогорку мектебинин илим-изилдөө институту

“ЕАЭБдин соода чөйрөсүндөгү интеграциялык процесстерин баалоо: 2021” эл аралык баяндамасынын авторлору келип, “ЕАЭБ түзүлгөндөн кийин товарлар менен соода жүргүзүү чөйрөсүндө блок өлкөлөрүнүн ортосунда экономикалык өз ара аракеттенүүнү тереңдетүүдө жана жакшыртууда

²⁷ Автор менен жасалган, булагы: Об основных социально-экономических показателях Евразийского экономического союза [электронный ресурс] http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

прогресс бар” деп ырасташат[45]. Ошону менен бирге изилдөөчүлөр белгилегендей, азырынча кырдаалдын турукташуусу жана жагымсыз тенденциялардын токтошу гана байкалууда, бирок анын принциптүү трансформациясы эмес. Авторлор адистешүүнү жана кооперацияны тереңдетүү сыяктуу анын сапаттуу тараптарын эмес, өз ара соода кызматташтыгынын масштабын жана интенсивдүүлүгүн мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдүн жакшырышына көңүл бурушат. Баяндамада сапаттуу жакшыртуу үчүн шарттарды түзүү багытында мындан аркы кадамдардын зарылдыгы жөнүндө сунуштар айтылып, конкреттүү иш-аракеттер болбогон учурда жагымсыз тенденцияларды кайра баштоо тобокелдиктери белгиленген.

Бажылык жөнгө салуунун акыркы тенденциялары жана улуттук мыйзамдарды изилдөө 2015-2022-жылдар мезгилинде укуктук чөйрөдө көп иштер жасалгандыгын көрсөттү. “Бажылык жөнгө салуу жөнүндө” КР профилдик Мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү жолу менен жетишерлик көп сандагы түзөтүүлөр кабыл алынды. Бул өз кезегинде республиканын өкмөтүнө бажылык төлөмдөрдү төлөө жөнүндө кабарламаларды аткарууда мөөнөтүн жылдыруу, бөлүп төлөө боюнча дагы бир катар чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берди. Мындай чечимдер кабыл алынды, алар жетиштүү болду.

Демек, улуттук бажы мыйзамдарынын андан ары өнүгүү тенденциясы эл аралык мыйзамдардын өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу (дал ушул ЕАЭБ Бажы кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү). Мындай өзгөртүүлөр бир нече этапта жүргүзүлөт.

Биринчи этап – бул 30.05.2023-жылдагы өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн биринчи пакети, ал комиссия тарабынан мамлекет ичиндеги макулдашууга (МИМ) жөнөтүлгөн.

Негизги топтомдун ичинен биринчи топтом бажы мыйзамдарын өркүндөтүүнүн төрт багытын камтыйт:

1) бажы операцияларын автоматтык түрдө жүргүзүүгө мүмкүндүк берүүчү санариптик технологияларды колдонууну кеңейтүү.

2) бажы операцияларын жана бажы контролун жүргүзүүнүн бирдиктүү стандартын киргизүү.

3) электрондук документ жүгүртүүнү андан ары бирдейлештирүү.

4) глобалдык өзгөрүү: интернет-соода жана аны жөнгө салуу сыяктуу сооданын жаңы түрүн киргизүү.

Бажы кодексинин негизги учурларын кыскача карап көрөлү, биринчи пакети.

Өзгөртүүлөр менен чечилген негизги маселелердин бири – бул контейнерлерди мүмкүн болушунча жылдырууну жөнөкөйлөтүү (тема эски, 2013-жылдан бери созулууда). Бул өзгөртүүлөрдүн алкагында контейнерлерди декларациялоосуз чек ара аркылуу жылдырууга болот. Бул жаңы киргизүүлөр ташуучулардын зыяндарын азайтууга, транспорттук чыгымдарга баа жагынан таасир этүүгө жана бажы органдарына жүктөмдү азайтууга мүмкүндүк берет.

Ошондой эле өзгөртүүлөрдүн биринчи пакетине Дүйнөлүк океандан кармалган балыктарды ташып келүү көйгөйүн чечкен маселе киргизилген, ал азыркы убакта айрым учурларда декларациялоону талап кылат. Бул ТЭИ катышуучуларына кандайдыр бир кошумча чыгымдарды жаратат. Казакстан жана Беларусь Республикасы менен узак сүйлөшүүлөр жолу менен ЕЭК өз сунуштарын алдыга жылдырууга жетишти.

Кийинки маселе бул жалган транзитти жокко чыгаруу. Товарлар транзит деп аталып, анан изи жок жерде “эрип” кеткен жагдайлар көп кездешет. Алкоголь жана тамеки боюнча бул жагдай ЕЭК чечими менен жарым-жартылай чечилген, анда экспортко билдирилген товарлар да транзит үчүн билдирилет.

Ошондой эле биринчи пакетте Россия үчүн гана актуалдуу болгон каботаждык ташуу маселеси чечилди. Бул түзөтүүлөр ички каботажды жана анын ичинде жасалма платформа аралдары менен РФнын негизги аймагынын ортосунда ташылган товарлардын келишин/чыгуусун жүзөгө ашыруучу суу

кемелери үчүн келүү/кетүү менен байланышкан операциялар жүргүзүлбөйт деп карайт. Бул категориядагы кемелер жана товарлар декларацияланууга тийиш эмес.

Документ жүгүртүүнү, анын электрондук компонентин өнүктүрүү боюнча түзөтүүлөр киргизилген.

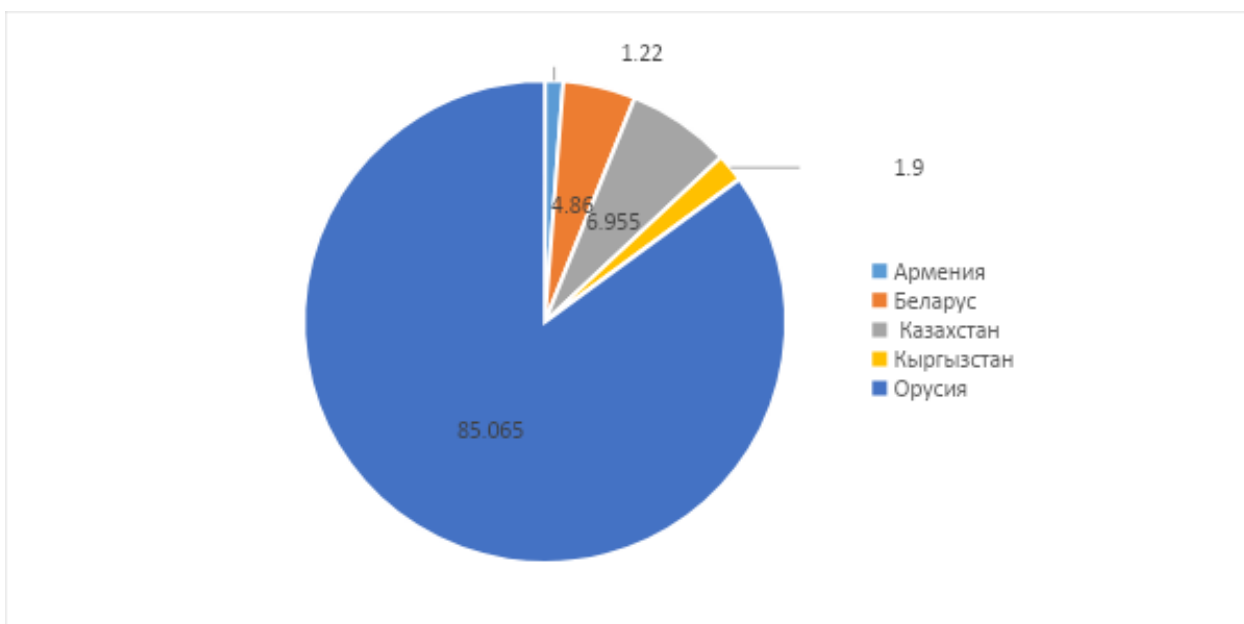
Биринчиси – бул бардык беш өлкөгө ЕЭК тарабынан аныктала турган бажы документтеринин тизмегин, электрондук түргө карата талаптарды көбөйтүүнүн эсебинен бажы органдары менен ТЭИ катышуучуларынын ортосунда электрондук документ жүгүртүүнү андан ары бирдейлештирүү.

Экинчиси – Бирликтин жалпы процесстеринин алкагында маалыматтык өз ара аракеттенүүнү өнүктүрүү, бир катар бажы операцияларын жөнөкөйлөштүрүү, бажы жол-жоболорун аткаруу.

Ошондой эле интернет-соодага тиешелүү масштабдуу өзгөрүү өзүнчө протокол болуп саналат. Интернет-сооданы жөнгө салуу электрондук соода операторунун институту тарабынан киргизилет, ал бул товарларды декларациялоону жана бул товарлардын акыркы алуучулары болгон жеке жактар үчүн төлөмдөрдү төлөөнү жүзөгө ашырат.

ЕАЭБ бажы органдарынын системасында Россиянын Федералдык бажы кызматы (Россиянын ФБК) кыйла маанилүү ролду ойнойт, бул кыйыр түрдө Бирликтин мамлекеттеринин ушул сыяктуу администрацияларына административдик жана техникалык жардам көрсөтүү динамикасы, демилгелүү долбоорлор, ошондой эле ташып кирүү бажы алымдарын бөлүштүрүү ченемдери менен ырасталат.

Алсак, Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге ылайык ташып келүү бажы алымдарын бөлүштүрүү 3.10-сүрөттө келтирилген пропорцияларга ылайык жүзөгө ашырылат[47]. Ташып чыгуу бажы алымдары улуттук максаттарга жараша улуттук өкмөттөр тарабынан белгиленет. Россия Федерациясы, мисалы ташып келүү бажы алымдары чийки зат товарларына карата гана белгиленет.

3.10-сүрөт. Ар бир мүчө мамлекет үчүн ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын бөлүштүрүүнүн ченемдери, %

ЕАЭБ бажы чек арасы аркылуу товарларды ташууда бажы төлөмдөрүн, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды колдонуунун базалык маселелери Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кодекси (мындан ары – ЕАЭБ БК) менен аныкталган.

ЕАЭБ БКнын 46-беренесине ылайык бажы төлөмдөрүнө төмөнкүлөр кирет:

- 1) ташып келүү бажы алымы;
- 2) ташып чыгуу бажы алымы;
- 3) Бирликтин бажы аймагына товарларды ташып кирүүдө алынуучу кошумча нарк салыгы;
- 4) Бирликтин бажы аймагына товарларды ташып кирүүдө алынуучу акциздер (акциздик салык же акциздик жыйым);
- 5) бажы жыйымдары.

Бажы алымдарын, салыктарын колдонууну укуктук жөнгө салуу ЕАЭБге карата белгиленген 6-11 ТК главаларына ылайык жүзөгө ашырылат:

- бажы алымдарын, салыктарды төлөөчүлөр бажы алымдарын, салыктарды төлөө боюнча милдеттер пайда болгондо мындай милдеттерди

аткаруу тартиби токтотулган учурларда жана жагдайларда, эгерде бажы алымдары, салыктар төлөнбөй калган учурларда бажы алымдарын, салыктарды төлөө мөөнөттөрү жана тартиби, анын ичинде ташып кирүү бажы алымдарын төлөөнү кийинкиге жылдырууну/бөлүп төлөөнү берүү мөөнөтү жана негиздери;

- бажы алымдарын, салыктарды төлөө, бажы алымдарын, салыктарын өндүрүү боюнча милдеттерди аткарууну камсыз кылууну колдонуунун жалпы маселелери, бажы алымдарынын, салыктардын ашыкча суммасын кайтаруу учурлары, ашыкча төлөнгөн жана (же) ашыкча өндүрүлгөн бажы алымдарын, салыктарды ж. б. кайтаруу (чегерүү) шарттары.

Атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды колдонуу ЕАЭБ БК 12-главасында регламенттелет.

Бирликтин бажы аймагына товарлардын келиши, алардын Бирликтин бажы аймагынан кетиши, товарларды убактылуу сактоо, аларды бажылык декларациялоо жана чыгаруу, ошондой эле башка бажы операцияларын жүргүзүү менен байланышкан бажы операцияларын жүргүзүүдө бажы алымдарын, салыктарын, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды колдонуунун өзгөчөлүктөрү ЕАЭБ БК тиешелүү беренелеринин алкагында аныкталган, алар менен бажы операцияларын жана бажы жол-жоболорун жүргүзүүнүн тартиби белгиленет.

ЕАЭБ БК ылайык бажы алымдарын, салыктарды, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды колдонуунун айрым аспектерин регламенттөөгө ылайык Евразия экономикалык комиссиясынын компетенциясына жана Бирликтин мүчө мамлекеттеринин (мындан ары – мүчө мамлекеттер) мыйзамдарына киргизилген. Атап айтканда, мүчө мамлекеттердин мыйзамдары менен бажы жыйымдарынын түрлөрү жана ставкалары, бажы төлөмдөрүн кайтаруу, өндүрүү, атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдар, туумдарды колдонуу ж. б. тартиби аныкталат.

Ташып келүү, ташып чыгуу бажы алымдары, салыктар, бажы жыйымдары, демпингге каршы, компенсациялык, атайын алымдар ар кандай

мүнөзгө ээ жана натыйжада укуктук жөнгө салуунун олуттуу өзгөчөлүктөрүнө ээ.

Ташып кирүү бажы алымы, Бирликтин бажы аймагына товарларды ташып кирүүгө байланыштуу мүчө мамлекеттердин бажы органдары тарабынан алынуучу милдеттүү төлөмдү билдирет (Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимдин 25-беренесинин 29-пункту, 2014-жыл), тышкы соода ишин бажы-тарифтик жөнгө салуунун куралы болуп саналат. Бирликтин иштөө шарттарында Бирдиктүү бажы тарифи (мындан ары – ЕАЭБ ББТ) жана үчүнчү өлкөлөр менен тышкы сооданы жөнгө салуунун башка бирдиктүү чаралары (2014-жылдын 29-майындагы Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишим) белгиленет жана колдонулат (мындан ары – Бирлик жөнүндө келишим).

Ташып кирүү бажы алымдарын белгилөөнүн жана эсептөөнүн, ошондой эле тарифтик жеңилдиктерди аныктоонун жана колдонуунун укуктук аспектери Бирлик жөнүндө келишим менен жөнгө салынат, анда ЕАЭБ ББТ түзүү тартиби, ташып кирүү бажы алымдарынын ставкаларынын түрлөрү, тарифтик жеңилдиктерди колдонуу (ставканы бошотуу же төмөндөтүү түрүндө), товарлардын келип чыгышына жараша алымдардын ставкаларын колдонуу тартиби белгиленген.

ЕАЭБ ББТ Евразия экономикалык бирлигинин тышкы экономикалык ишмердүүлүгүнүн бирдиктүү товардык номенклатурасына (мындан ары – ЕАЭБ ТЭИ ТН) ылайык системалаштырылган, Бирликтин бажы аймагына үчүнчү өлкөлөрдөн ташылып келинген (ташылып келинген) товарларга карата колдонулуучу бажы алымдарынын чендеринин жыйындысын билдирет. Ташып кирүү бажы алымдарынын ставкалары комиссия тарабынан белгиленет (Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин чечими, 16-июль, 2012-ж. § 54).

ЕАЭБ ББТ Евразия экономикалык бирлигинин тышкы экономикалык ишинин бирдиктүү товардык номенклатурасына (мындан ары – ЕАЭБ ТЭИ ТН) ылайык системалаштырылган, Бирликтин бажы аймагына үчүнчү

өлкөлөрдөн ташып келинген (алып келинген) товарларга карата колдонулуучу бажы алымдарынын ставкаларынын жыйындысын билдирет. Ташып кирүү бажы алымдарынын ставкалары Комиссия тарабынан белгиленет (Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2012-жылдын 16-июлундагы № 54 чечими).

Бирлик жөнүндө келишимге ылайык каралган учурларды, ошондой эле Бирликтин алкагында эл аралык келишимдерге же Бирликтин үчүнчү тарап менен эл аралык келишимдерге ылайык ташып келүү бажы алымдарын эсептөө үчүн ЕАЭБ ББТ ставкаларынан айырмаланган ставкалар колдонулган учурларды кошпогондо, ЕАЭБ ББТ ташып кирүү бажы алымдарынын ставкалары Бирликтин бажы аймагына ташып келинген жана кайсы болбосун өлкөлөрдөн чыгарылган товарларга карата (анын ичинде келип чыгышы белгисиз) колдонулат.

ЕАЭБ ББТ ташып кирүү бажы алымдарынын ставкаларынын төмөнкүдөй түрлөрү колдонулат:

1) салык салынуучу товарлардын бажы наркынан пайыз менен эсептелүүчү адвалордук;

2) салык салынуучу товарлардын бирдиги үчүн эсептелүүчү спецификалык;

3) адвалордук жана спецификалык курамды айкалыштырган комбинацияланган.

Ташып келүү бажы алымдарынын ставкаларын колдонуу товарлардын чыккан жерине жараша болот.

Бирликте өнүгүп келе жаткан жана (же) анча өнүкпөгөн өлкөлөрдөн чыгарылган товарларга карата тарифтик преференциялардын бирдиктүү системасы колдонулат.

Евразия экономикалык бирлигинин тарифтик преференцияларынын бирдиктүү системасын колдонуу шарттары жана тартиби жөнүндө жобо Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2016-жылдын 6-апрелиндеги № 47 чечими менен бекитилген.

Бирликтин тарифтик преференцияларынын бирдиктүү системасын колдонуучулар – өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн тизмеги жана Бирликтин тарифтик преференцияларынын бирдиктүү системасын колдонуучулар – анча өнүкпөгөн өлкөлөрдүн тизмеги Комиссия тарабынан аныкталат (Бажы бирлигинин Комиссиясынын 2009-жылдын 27-ноябрындагы № 130 “Евразия экономикалык бирлигинин бирдиктүү бажылык-тарифтик жөнгө салуу жөнүндө” чечими).

Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагына ташып кирүүдө тарифтик преференциялар берилүүчү өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн же начар өнүккөн өлкөлөрдөн чыгарылган товарлардын тизмеги Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2017-жылдын 13-январдагы № 8 чечиминде бекитилген.

Бирликтин тарифтик преференцияларынын бирдиктүү системасын колдонуучулар – өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн чыгарылган, Бирликтин бажы аймагына алынып келинүүчү преференциялык товарларга карата ЕАЭБ ББТ ташып кирүү бажы алымдарынын ставкаларынан 75 пайыз өлчөмүндө ташып кирүү бажы алымдарынын ставкалары колдонулат.

Бирликтин тарифтик преференцияларынын бирдиктүү системасынын колдонуучулары – начар өнүккөн өлкөлөрдөн чыгарылган, Бирликтин бажы аймагына ташып келинүүчү преференциялык товарларга карата ЕАЭБ ББТ ташып кирүү бажы алымдарынын нөлдүк ставкалары колдонулат.

Мындан тышкары тарифтик преференциялар соода-экономикалык мамилелерде Бирлик (мүчө мамлекет) менен эркин соода режими колдонулган өлкөлөрдөн ташып келинген товарларга карата берилет (азыркы учурда Бирликте Вьетнам жана Иран менен, ал эми мүчө мамлекеттерде КМШнын алкагында жана Сербия менен макулдашуулар колдонулат).

Бажы алымы бажы алымын эсептөө үчүн базадан жана товарга карата белгиленген бажы алымынын тиешелүү ставкасынан улам эсептелет (ЕАЭБ БК 53-бер.). Ошентип, төлөнүүгө тийиш болгон бажы алымынын өлчөмүн туура аныктоо үчүн товарларды туура классификациялоо, товарлардын келип

чыгышын туура аныктоо жана бажы алымын – бажы наркын жана (же) товардын башка мүнөздөмөсүн эсептөө үчүн базаны туура аныктоо өтө маанилүү болуп саналат.

ЕАЭБ БК 4-беренесинин 49-пунктуна ылайык тарифтик преференциялар Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2019-жылдын 22-февралындагы № 64 чечими менен аныкталган учурларда жана шарттарды сактоо менен калыбына келтирилиши мүмкүн.

Бирликтин бажы аймагына ташып келинген (алып келинген) товарларга карата ташып кирүү бажы алымын төлөөдөн бошотуу же ташып кирүү бажы алымынын ставкасын төмөндөтүү түрүндөгү тарифтик жеңилдиктер колдонулушу мүмкүн. Тарифтик жеңилдиктер жеке мүнөздө болушу мүмкүн эмес жана товарлардын чыккан жерине карабастан колдонулат. Тарифтик жеңилдиктерди берүү Бирлик жөнүндө келишимдин 6-тиркемесине ылайык жүзөгө ашырылат. Ташып келүү (алып келүү) бажы алымдарын төлөөдөн бошотуу түрүндөгү тарифтик жеңилдиктер аталган тиркеменин II бөлүмүндө көрсөтүлгөн үчүнчү өлкөлөрдөн Бирликтин бажы аймагына ташылып кирген (ташылып кирген) товарларга карата берилет. Тарифтик жеңилдиктер Бирлик жөнүндө келишимде, Бирликтин үчүнчү тарап менен эл аралык келишимдеринде, Комиссиянын чечимдеринде белгиленген башка учурларда берилиши мүмкүн. Мындай тарифтик жеңилдиктер Бажы бирлигинин Комиссиясынын 2009-жылдын 27-ноябрындагы № 130 “Евразия экономикалык бирлигинин бирдиктүү бажылык-тарифтик жөнгө салуусу жөнүндө” чечими менен белгиленген. Бирликтин бажы аймагына товарлардын айрым категорияларын ташып кирүүдө бажы алымдарын төлөөдөн бошотууну колдонуу тартиби Бажы бирлигинин Комиссиясынын 2011-жылдын 15-июлундагы № 728 чечими менен аныкталган.

Ташып кирүү бажы алымдарын төлөө тартиби ташып кирүү бажы алымдарынын суммаларын (эквиваленттүү аракетке ээ болгон башка алымдарды, салыктарды жана жыйымдарды) чегерүү жана бөлүштүрүү,

аларды мүчө мамлекеттердин бюджеттеринин кирешесине которуу тартиби жөнүндө протоколдо белгиленген ченемдерди эске алуу менен ЕАЭБ БК 8-главасы менен жөнгө салынат (Бирлик келишимине № 5 тиркемеси).

Ташып чыгуу бажы алымдары. Ташып чыгуу бажы алымдарынын ставкаларын белгилөө мүчө мамлекеттердин улуттук мыйзамдарынын деңгээлине киргизилген. Ташып чыгуу бажы алымдарын эсептөө жана төлөө тартиби ЕАЭБ БК тарабынан, ал эми Бирликтин бажы мыйзамдары менен жөнгө салынбаган бөлүгүндө – мүчө мамлекеттердин мыйзамдары менен жөнгө салынат.

Чийки мунайга жана Беларусь Республикасынын аймагынан ташылып чыгуучу мунайдан иштелип чыккан товарлардын айрым категорияларына карата 2010-жылдын 9-декабрынан баштап (өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) мунайдан иштелип чыккан чийки мунайды жана иштелип чыккан товарлардын айрым категорияларын Беларусь Республикасынын аймагынан Бажы бирлигинин бажы аймагынан тышкары ташып чыгууда ташып чыгуу бажы алымдарын (башка алымдарды, салыктарды жана эквиваленттүү аракетке ээ жыйымдарды) төлөө жана чегерүү тартиби (Бажы алымдарын төлөө жана чегерүү тартиби жөнүндө макулдашуу) белгиленген.

Мүчө мамлекеттердин тиешелүү актылары менен ташып чыгуу бажы алымдарынын ставкалары ЕАЭБ ТЭИ ТН ылайык товарлардын классификациясы боюнча белгиленет. Ташып чыгууга бажы алымдары салынуучу товарларга карата ташып чыгууга бажы алымдарынын адвалордук, спецификалык жана комбинацияланган ставкалары колдонулат. Демек, төлөнүүгө тийиш болгон ташып чыгуу бажы алымынын өлчөмүн туура аныктоо түздөн-түз товарларды туура классификациялоо жана бажы алымын – бажы наркын жана (же) товардын башка мүнөздөмөсүн эсептөө үчүн базаны туура аныктоо менен байланышкан.

Акциздер, кошумча нарк салыгы. Бирликтин бажы аймагына товарларды ташып кирүүдө алынуучу акциздерди жана КНСТИ белгилөө,

киргизүү жана колдонуу Бирликке мүчө мамлекеттердин мыйзамдарынын ченемдери менен жөнгө салынат.

Мүчө мамлекеттердин мыйзам актылары менен салыктардын ставкалары, салыктарды эсептөө үчүн салыктык базаны аныктоо тартиби, салыктык жеңилдиктер, төлөнүүгө тийиш болгон салыктардын суммасын аныктоо тартиби белгиленет.

Ошону менен бирге билдирилген бажы жол-жобосуна ылайык салыктарды колдонуунун өзгөчөлүктөрү ЕАЭБ БК тарабынан жөнгө салынат.

Бажы жыйымдары товарларды чыгарууга, транспорт каражаттарын бажылык коштоого байланыштуу бажы операцияларын бажы органдары жасагандыгы үчүн, ошондой эле ЕАЭБ БК жана (же) мүчө мамлекеттердин бажылык жөнгө салуу жөнүндө мыйзамдарында белгиленген башка аракеттерди жасагандыгы үчүн алынуучу милдеттүү төлөмдөр болуп саналат. Бажы жыйымдарынын түрлөрү жана ставкалары мүчө мамлекеттердин мыйзамдары менен белгиленет.

Бажы жыйымдарынын өлчөмдөрү бажы жыйымдары белгиленген иш-аракеттерди аткарууга бажы органдарынын чыгымдарынын болжолдуу наркынан ашпоого тийиш.

Бажы жыйымдарын төлөөчүлөр, бажы жыйымдары салынган объекттер, бажы жыйымдарын эсептөө үчүн база, бажы жыйымдарын төлөө боюнча милдеттердин пайда болушу жана токтотулушу, бажы жыйымдарын төлөө мөөнөттөрү, аларды эсептөөнүн, төлөөнүн, өндүрүп алуунун жана кайтаруунун (чегерүүнүн) тартиби, ошондой эле бажы жыйымдары төлөнбөй калган учурлар мүчө мамлекеттердин мыйзамдары менен белгиленет.

Бажы төлөмдөрүнөн тышкары бажы органдары Бирлик жөнүндө келишимде белгиленген атайын, демпингге каршы жана компенсациялык алымдарды алууну жүзөгө ашырат (үчүнчү өлкөлөргө карата атайын коргоо, демпингге каршы жана компенсациялык чараларды колдонуу жөнүндө протокол (Бирлик жөнүндө келишимге № 8 тиркеме)).

Мындай алымдарды колдонуу ЕАЭБ БК 12-главасына ылайык жүзөгө ашырылат. Мында атайын, демпингге каршы жана компенсациялык алымдарды чегерүү, бөлүштүрүү тартиби Атайын, демпингге каршы, компенсациялык алымдарды чегерүү жана бөлүштүрүү жөнүндө жобо менен белгиленген (Бирлик жөнүндө келишимге № 8 тиркеменин тиркемеси).

Ташып келинүүчү товарлардын бажы наркы ЕАЭБ БК 5-главасында белгиленген бажы наркын аныктоо методдоруна ылайык аныкталат.

Ташып келинүүчү товарлардын бажы наркын билдирүү товарларды бажы органына декларациялоодо декларант же бажы өкүлү тарабынан жүзөгө ашырылат. Бажы наркынын декларациясын толтуруу учурлары, бажы наркынын декларациясынын формалары, ошондой эле бажы наркынын декларациясын толтуруу тартиби Евразия экономикалык комиссиясынын Коллегиясынын 2018-жылдын 16-октябрындагы № 160 “Бажы наркынын декларациясын толтуруу, бажы наркынын декларациясынын формаларын жана Бажы наркынын декларациясын толтуруу тартибин бекитүү учурлары жөнүндө” чечими менен белгиленген (01.07.2019 күчүнө кирди).

Товарлардын бажы наркын контролдоо бажы органы тарабынан ЕАЭБ БК 325-беренесине ылайык товарлар чыгарылганга чейин башталган бажылык, башка документтерди жана (же) маалыматтарды текшерүүнүн алкагында жүзөгө ашырылат. Товарлардын бажы наркына бажы контролун жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү ЕАЭБ БК 313-беренесинде аныкталган.

Бирликтин бажы аймагына ташып келинген товарлардын бажы наркын контролдоонун башка өзгөчөлүктөрү, анын ичинде товарлардын бажы наркын туура эмес аныктоонун белгилери, товарлардын бажы наркы жөнүндө маалыматтарды анык эмес деп таануу үчүн негиздер, Евразия экономикалык комиссиясынын Коллегиясынын 2018-жылдын 27-мартындагы № 42 “Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагына ташып келинген товарлардын бажы наркына бажы контролун жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө” чечими менен аныкталган

Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагынан ташып чыгарылуучу товарлардын бажы наркы Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттин мыйзамдарына ылайык аныкталат, анын бажы органы товарларды бажылык декларациялоону жүргүзөт.

Товардын келип чыгышы бул товар толугу менен алынган же өндүрүлгөн же жетиштүү түрдө кайра иштетилген (белгилүү критерийлерге ылайык) өлкөгө (өлкөлөрдүн тобуна же өлкөлөрдүн бажы бирлигине же өлкөнүн регионуна же бөлүгүнө) таандык экендиги.

Товарлардын келип чыгышы бажы-тарифтик жөнгө салуу чараларын, ички рынокту коргоо чараларын, тыюу салууларды жана чектөөлөрдү колдонуу, товарлардын чыккан жерин маркалоого талаптарды белгилөө, товарлардын тышкы соодасынын статистикасын жүргүзүү максаттары үчүн аныкталат.

Товарлардын келип чыгышы маселелерин жөнгө салуучу ченемдердин негизги блогу ЕАЭБ Бажы кодексинде “Товарлардын келип чыгышы” деген 4-главасында топтолгон.

Бул учурда 4-главаны шарттуу эки бөлүккө бөлүүгө болот.

Биринчи бөлүк – 28-31-беренелерде жөнгө салынуучу жалпы келип чыгуу маселелери. Аларга товарлардын келип чыгышын аныктоо кандай эрежелер боюнча зарыл экендигин (28-берене), кайсы учурларда товарлардын келип чыгышын ырастоо талап кылынарын (29-берене), товарлардын келип чыгышын кайсы документтер менен ырастоо зарыл экендигин (30-31-беренелер) көрсөтүү менен байланышкан базалык жоболор кирет.

4-главанын экинчи бөлүгү бул товарлардын келип чыгышы жөнүндө алдын ала чечимдердин механизмдин пайдалануу менен байланышкан маселелер – аларды кабыл алуу тартиби, алдын ала чечим кабыл алуу жөнүндө арызга карата талаптар, мөөнөттөрдү регламенттөө ж.б. (32-36-беренелер).

Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагына ташып келинүүчү товардын келип чыгышы жөнүндө алдын ала чечимдин формасы, аны

толтуруу тартиби, ошондой эле бажы органы тарабынан кабыл алынган товардын келип чыгышы жөнүндө алдын ала чечимге өзгөртүүлөрдү (толуктоолорду) киргизүү тартиби Евразия экономикалык комиссиясынын Коллегиясынын 2018-жылдын 6-январындагы № 7 чечими менен бекитилген.

Товарлардын келип чыгышынын бажы контролу бажы органдары тарабынан бажы, башка документтерди жана (же) маалыматтарды ЕАЭБдин Бажы кодексинин 324-беренесине ылайык текшерүүнүн алкагында жүзөгө ашырылат. Мында товарлардын келип чыгышын бажылык контролдоонун өзгөчөлүктөрү ЕАЭБ Бажы кодексинин 314-беренеси менен аныкталган.

ЕАЭБдин бажы аймагына ташып келинүүчү товарлардын келип чыгышын аныктоо ЕАЭБ жөнүндө келишимге ылайык каралган эрежелер боюнча жүзөгө ашырылат (37-берене). Мында эрежелерди тандоо конкреттүү учурда товарлардын келип чыгышы аныктала турган максаттарга жараша болот.

Эгерде товарлардын келип чыгышы ички рынокту коргоо чараларын, тыюу салууларды жана чектөөлөрдү, бажы-тарифтик жөнгө салуу чараларын (тарифтик преференцияларды берүү максаттарынан тышкары), товарлардын келип чыгышын маркалоого талаптарды белгилөө, товарлар менен тышкы соода статистикасын жүргүзүү максаттары үчүн аныкталса, анда Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2018-жылдын 13-июлундагы № 49 чечими менен бекитилген Евразия экономикалык бирлигинин бажы аймагына ташып келинүүчү товарлардын келип чыгышын аныктоонун эрежелери (товарлардын келип чыгышын аныктоонун преференциалдык эмес эрежелери) колдонулат.

Эгерде товарлардын келип чыгышы ЕАЭБдин бажы аймагына өнүгүп келе жаткан же начар өнүккөн өлкөлөрдөн – ЕАЭБдин тарифтик преференцияларынын бирдиктүү системасынын колдонуучуларынан ташып келинүүчү товарларга карата тарифтик преференцияларды берүү максаттары үчүн аныкталса, Евразия экономикалык комиссиясынын Кеңешинин 2018-жылдын 14-июнундагы № 60 чечими менен бекитилген өнүгүп келе

жаткан жана начар өнүккөн өлкөлөрдөн товарлардын келип чыгышын аныктоо эрежелери колдонулат.

Эгерде товарлардын келип чыгышы алар менен соода-экономикалык мамилелерде ЕАЭБ эркин соода режими колдонулган мамлекеттерден ЕАЭБ бажы аймагына ташып келинген товарларга карата тарифтик преференцияларды берүү максаттары үчүн аныкталса, ЕАЭБдин үчүнчү тарап менен эркин соода режимин колдонууну караган тиешелүү эл аралык келишиминде белгиленген товарлардын келип чыгышын аныктоо эрежелери колдонулат.

Бүгүнкү күндө мындай келишимдерге төмөнкүлөр кирет:

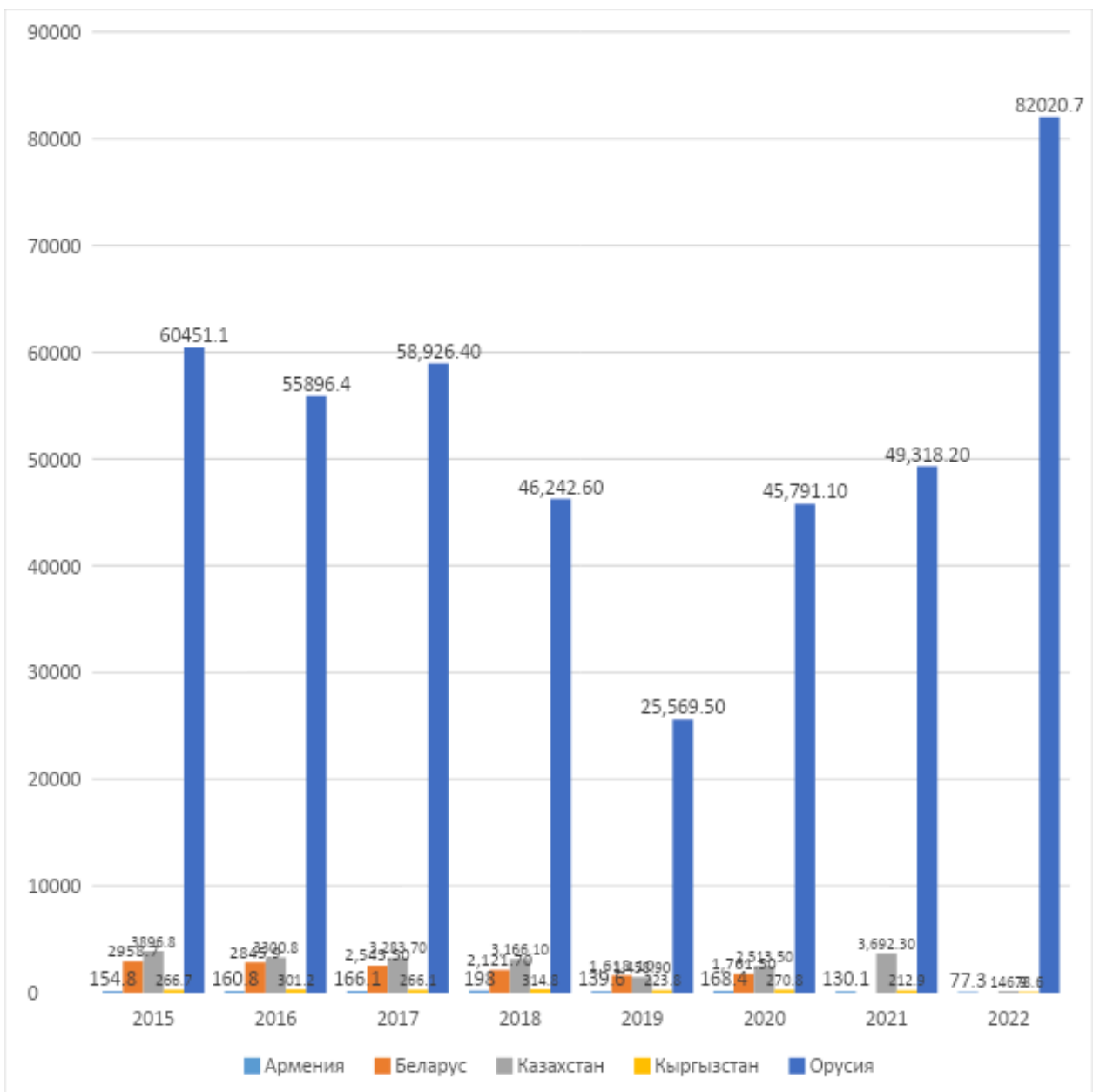
– бир тараптан Евразия экономикалык бирлигинин жана ага мүчө мамлекеттердин жана экинчи тараптан Вьетнам Социалисттик Республикасынын ортосундагы 2015-жылдын 2-майындагы Эркин соода жөнүндө макулдашуу, анын ичинде ушул Макулдашуунун алкагында тарифтик преференцияларды берүү максаттары үчүн пайдаланылуучу товарлардын келип чыгышын аныктоо эрежелери да камтылган (4-глава);

– бир тараптан Евразия экономикалык бирлигинин жана ага мүчө мамлекеттердин жана экинчи тараптан Иран Ислам Республикасынын ортосунда 2018-жылдын 17-майындагы эркин соода зонасын түзүүгө алып баруучу убактылуу макулдашуу, анын ичинде ушул Макулдашуунун алкагында тарифтик преференцияларды берүү максаттары үчүн пайдаланылуучу товарлардын келип чыгышын аныктоо эрежелери да камтылган(6-глава).

Мындан тышкары ЕАЭБ жөнүндө келишимдин 102-беренесинин 1-пунктунда белгиленген өткөөл жоболорго ылайык, ЕАЭБге мүчө мамлекеттин ушундай үчүнчү тарап менен 2015-жылдын 1-январына чейин түзүлгөн эл аралык келишими же ЕАЭБге мүчө-мамлекеттердин бардыгы катышуучу болуп саналган эл аралык келишимдин негизинде ЕАЭБге мүчө мамлекеттер бир тараптуу тартипте үчүнчү тарап менен соода жүргүзүүдө преференцияларды берүүгө укуктуу.

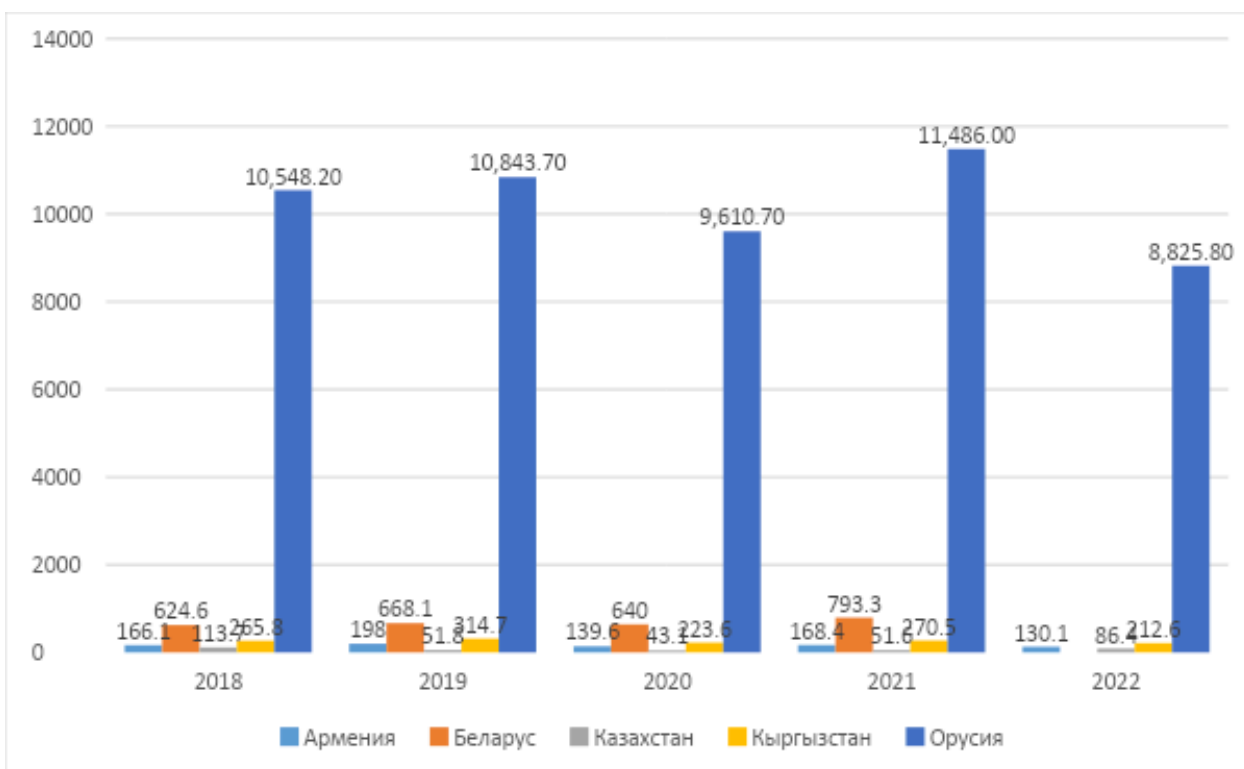
Ушул өткөөл жоболордун негизинде азыркы учурда ЕАЭБге мүчө мамлекеттер Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине катышуучу мамлекеттерге жана Сербия Республикасына тиешелүү эл аралык келишимдердин алкагында тарифтик преференцияларды берет.

Эгерде ЕАЭБдин алкагындагы эл аралык келишимдерде, ЕАЭБдин үчүнчү тарап менен эл аралык келишимдеринде же мүчө мамлекеттердин үчүнчү тарап менен эл аралык келишимдеринде башка эрежелер белгиленбесе, ЕАЭБдин бажы аймагынан ташылып чыгуучу товарлардын келип чыгышын аныктоо ЕЭК тарабынан белгиленген эрежелер боюнча жүзөгө ашырылат.

3.11-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү бажы алымдары (миллион АКШ доллары)²⁸

Жогоруда келтирилген сүрөт Армениядан башка дээрлик бардык өлкөлөр боюнча ковидден кийинки жылдан кийин өсүү тенденциясын көрсөтөт, бирок жалпысынан карасак, беш жылдык мезгилде 2022-жылга карата 2015-жылга салыштырмалуу, атап айтканда Россия, Беларусь жана Армения боюнча төмөндөө тенденциясы байкалууда.

3.12-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү ташып келүү алымдары (миллион АКШ доллары)²⁹

2023-жылдын алгачкы төрт айында Кыргызстандын бюджетине ташып кирүү бажы алымдары түрүндө 11 миллиард 613,5 миллион сом келип түшкөн, анын басымдуу бөлүгү Евразия экономикалык бирлигине мүчө болуу менен камсыздалган.

Маалыматтарга ылайык ЕАЭБге мүчө мамлекеттерден ташып кирүү бажы алымдары 11 млрд 288 млн сомду түзгөн.

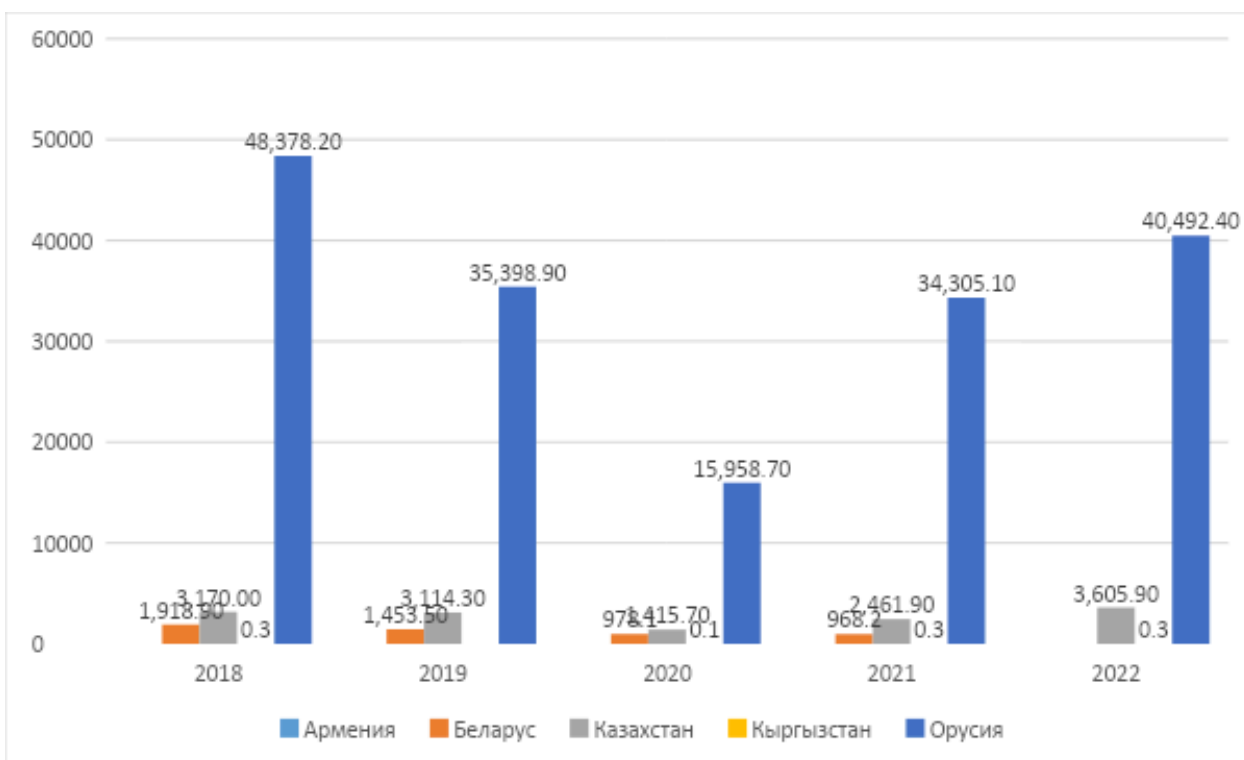
²⁸ Сан автор тарабынан ЕЭКтин маалыматтарынын негизинде түзүлгөн

²⁹ 2015-2017-жылдар үчүн маалымат жок

Бул салымдардын ичинен Россия Кыргызстандын бюджетин 8,9 млрд сомго толтуруунун негизги булагы болуп калды. Андан кийин Казакстан жана Беларусь тиешелүүлүгүнө жараша 1,4 млрд сом жана 554,1 млн сом өлчөмүндө салым кошкон.

Кыргызстан Армениядан эң аз алган – 416,6 млн сом.

Кызыгы, 2022-жылдын ушул мезгилине салыштырмалуу бюджетке түшкөн бажы алымдарынын көлөмү 7,5 миллиард сомдон 51 %га өскөн. 11,6 миллиард сом сумма мүчө мамлекеттердин Кыргызстандын бажылык түшүүлөргө кошкон олуттуу салымы жөнүндө айтып турат жана алар өлкөнүн бюджетин толуктоодо маанилүү роль ойнойт.

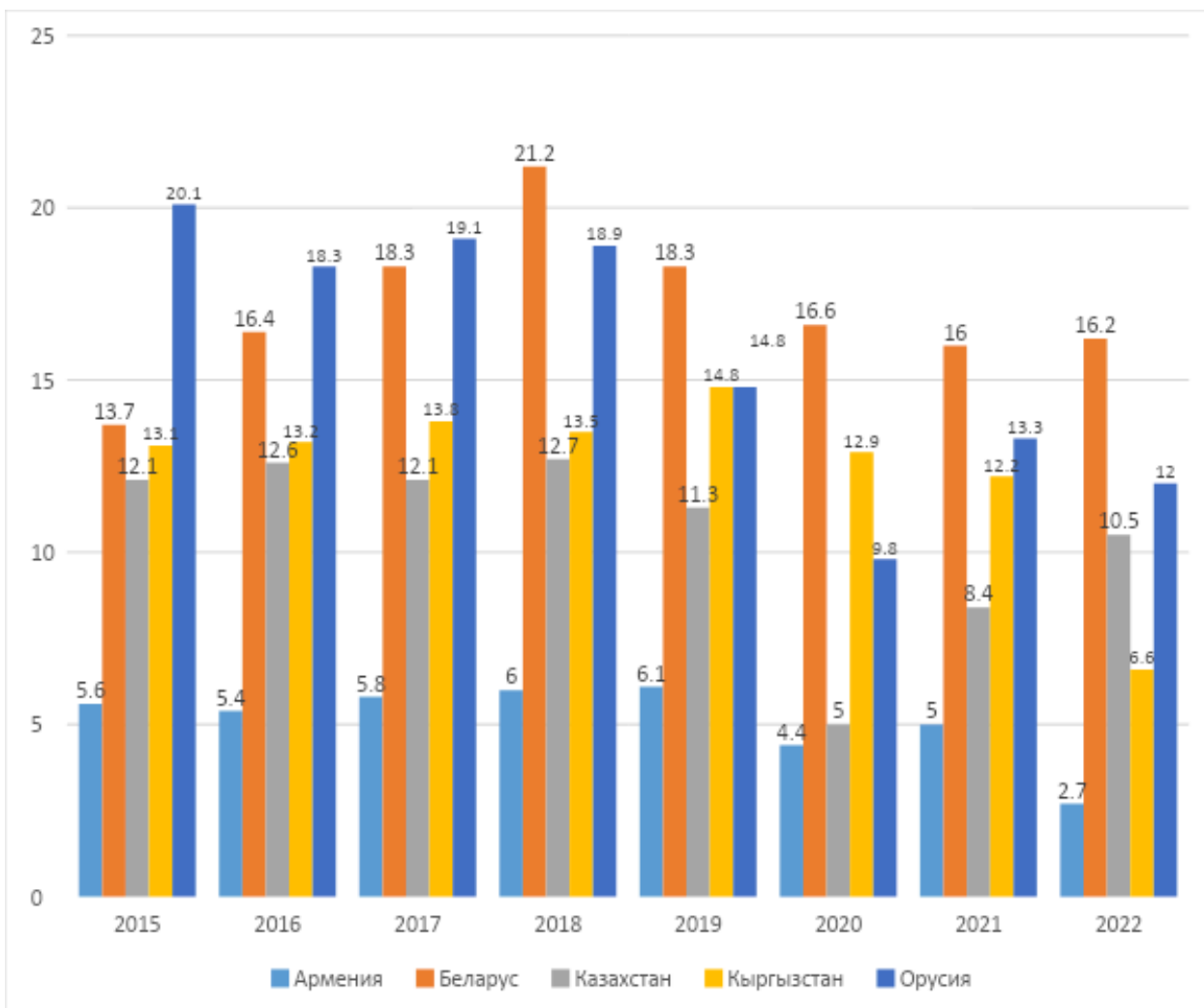

3.13-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүнөн ташып чыгуу алымдары (миллион АКШ доллары) ³⁰

2022-жылы ташып чыгуу алымдары боюнча Армения нөлдүк көрсөткүчтөрүн көрсөткөн, Беларусь боюнча маалыматтар жок экенин белгилейбиз. Бул сүрөт ушул өлкөлөрдөн товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту Россия Федерациясында жана Казакстан

³⁰ 2015-2017-жылдар үчүн маалымат жок

Республикасында кыйла жогору экендигин, Кыргыз Республикасында ташып чыгуу алымдарынын көлөмү колдонулган бардык мезгил үчүн дээрлик бир деңгээлде экендигин күбөлөндүрөт жана бул биздин активдүү эмес экспортубузду мүнөздөйт.

3.14-сүрөт. Бажы алымдары (республикалык бюджеттин кирешелерине карата пайыз менен)³¹

3.14-сүрөттү талдоо республикалык бюджеттин кирешелерине карата пайыздарда бажы алымдары Беларуста, Россияда жана Кыргызстанда эң жогору экендигин көрсөтүп турат.

Изилдөөлөр ошондой эле финансылык интеграциялык процесстерде “Кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого)

³¹ Россия Федерациясында федералдык бюджет

жана терроризмди каржылоого каршы аракеттенүү” компоненти маанилүү түзүүчү болуп саналарын көрсөттү, ал кылмыш жасоонун натыйжасында алынган акча каражаттарына же башка мүлккө ээлик кылууга, пайдаланууга же тескөөгө укук ченемдүү түр берүүгө тоскоолдук кылууга жана террористтик иш үчүн арналган финансылык агымдарга бөгөт коюуга багытталган иш-чаралардын комплексинде көрүнөт.

Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кодексинде (351-берене) бажы органдары өз компетенциясынын чегинде кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) жана ЕАЭБдин бажы чек арасы аркылуу накталай акча каражаттарды жана (же) акча инструменттерин алып өтүүгө бажы контролун жүргүзүүдө терроризмди каржылоого каршы аракеттенүү боюнча функцияларды аткарат деп каралган.

ФАТФ (The Financial Action Task Force) 32 “Накталай курьерлер” сунуштамасынын жоболорун имплементациялоону камсыз кылуу максатында ЕАЭБ укугу менен төмөнкүлөр каралган:

1) ЕАЭБ Бажы кодексинде ЕАЭБ бажы чек арасы аркылуу өткөрүлүүчү суммасы 10 000 АКШ долларынан ашкан накталай акча каражаттарын жана (же) акча инструменттерин декларациялоо милдети аныкталган (260-берененин 1-пунктунун 7-пунктчасы). Мында кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) жана терроризмди каржылоого каршы аракеттенүү максатында 260-берененин 17-пунктунда накталай акча каражаттарын жана (же) акчалай инструменттерди бажы чек арасы аркылуу өткөрүүдө жүргүнчүлөрдү бажы декларациясында толтуруу үчүн зарыл болгон маалыматтардын тизмеги аныкталган;

2) ЕЭК Коллегиясынын 06.08.2019 № 130 чечиминде эгерде ЕАЭБдин бажы аймагына бир жолу ташып кирүүдө же ЕАЭБдин бажы аймагынан бир жолу ташып чыгууда алардын жалпы суммасы 100 миң АКШ долларына эквиваленттүү суммадан ашып кетсе, накталай акча каражаттарынын жана (же) акча инструменттеринин келип чыгышын милдеттүү түрдө ырастоо талабы белгиленген;

3) Бажы бирлигинин 2011-жылдын 29-декабрында Бажы чек арасы аркылуу накталай акча каражаттарын жана (же) акча инструменттерин өткөрүүдө кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) жана терроризмди каржылоого каршы аракеттенүү жөнүндө келишимде финансылык мониторинг органдарынын жана (же) укук коргоо органдарынын суроо-талаптары боюнча накталай акча каражаттарын жана (же) акча инструменттерин ЕАЭБдин бажы чек арасы аркылуу алып өтүүсүн бажы органдары тарабынан токтото туруу тартиби аныкталган.

4) ЕЭК Коллегиясынын 12.03.2013-ж. № 37 чечими менен Бажы бирлигинин бажы чек арасы аркылуу накталай акча каражаттарын жана (же) акча инструменттерин өткөрүүнү токтотуу жөнүндө актынын формасы бекитилген;

5) 2021-жылдын 20-июлунда Евразия экономикалык бирлигинин бажы чек арасы аркылуу накталай акча каражаттарын жана (же) акча инструменттерин өткөрүүдө кылмыш жолу менен алынган кирешелерди легалдаштырууга (адалдоого) жана терроризмди каржылоого каршы аракеттенүү чөйрөсүндө маалымат алмашуу жөнүндө макулдашууда мүчө мамлекеттердин ортосунда жеке жактар тарабынан ЕАЭБдин бажы чек арасы аркылуу өткөрүлүүчү накталай акча каражаттары жана акча каражаттары жөнүндө маалыматтарды алмашуу тартиби регламенттелет.

ЕЭК кылмыштуу кирешелерди легалдаштырууга жана терроризмди каржылоого каршы аракеттенүү боюнча евразиялык топ менен кызматташтыкты жүзөгө ашырат (ЕАГ)³².

ЕЭК ЕАГдын алдында байкоочу статусун 2016-жылдын майында алган, 2021-жылдын 12-февралында Евразия экономикалык комиссиясы менен кылмыштуу кирешелерди легалдаштырууга жана терроризмди

³² ЕАГ ФАТФга окшош аймактык топ жана ФАТФтын ассоциацияланган мүчөсү болуп саналат. ЕАГ тогуз мамлекетти камтыйт: Беларусь, Индия, Казакстан, Кытай, Кыргызстан, Россия, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан. ЕАГта байкоочу статусу 15 мамлекетке жана 19 эл аралык жана аймактык уюмдарга (анын ичинде Армения Республикасы менен ЕЭК) берилген.

каржылоого каршы аракеттенүү боюнча Евразиялык топтун ортосунда Өз ара түшүнүшүү жөнүндө меморандумга кол коюлган.

4-глава. ЕАЭБде каржы саясатын оптималдаштыруунун концептуалдык багыттары

4.1. Чианг-Май демилгесинин тажрыйбасын эске алуу менен Евразия валюта фондун түзүүнүн перспективалары

Белгилүү болгондой, инфляция жана алмашуу курсунун туруксуздугу көйгөйү бүтүндөй өлкөнүн экономикасы үчүн да, ушуга байланыштуу чоң тобокелдиктерге дуушар болгон жеке чарба жүргүзүүчү субъекттер үчүн да эң олуттуу көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Валюта курсунун туруксуздугу, мисалы, өндүрүүчүгө өзүнүн өндүрүшүн нормалдуу пландаштырууга жана ошого жараша инвестицияларды пландаштырууга мүмкүндүк бербейт, бул жалпы экономикадагы инвестициялык процесстерге олуттуу таасирин тийгизет. Өлкө үчүн жалпысынан алганда инфляция көйгөйү өзү менен бирге экономикалык гана эмес, социалдык көйгөйлөрдү да алып келет, бул учурда улуттук валютанын сатып алуу жөндөмдүүлүгү төмөндөп, керектөөнүн жана чогуу алгандагы суроо-талаптын кыскарышына алып келет.

Covid-19 пандемиясынын курч баскычында 2020-жылдын башынан 2021-жылдын аягына чейин АКШ, ЕС, Япония жана башка бир катар өлкөлөрдүн борбордук банктары өз экономикасын сактап калуу үчүн тездик менен кошумча ликвиддүүлүктүн эбегейсиз көлөмүн түзүштү, ал АКШ долларында 11-12 триллионду түздү. Ошол эле учурда, Украинанын айланасында 2022-жылдагы окуялар ар кандай товарлардын глобалдык тартыштыгын күчөтүп, алардын бааларын олуттуу жогорулатты, бул дүйнөлүк инфляциянын өсүшүнө түрткү берди, тактап айтканда сандар акыркы 40 жылда 1980-жылдардын башында «Волкердин дезинфляциясынан» бери рекорддук өлчөмгө жетти.

ЕАЭБде, өзгөчө Кыргызстанда да инфляция маселеси өтө олуттуу турат, мында чет өлкөлүк валютанын тынымсыз агылып келүүсү сомго басым жасап, Кыргыз Республикасынын Улуттук банкын (КРУБ) валюталык интервенциялар менен мезгил-мезгили менен рынокко чыгууга мажбур

кылууда. Расмий жарыяланган маалыматтар боюнча, акыркы жылы Улуттук банк интервенцияга өзүнүн алтын-валюта резервинен (АВР) 700 миллион АКШ долларынан ашык каражатты сомдун улуттук валюта курсун кармап турууга жумшады[7]. Маселе өлкөнүн алтын-валюта резервинин жалпы көлөмү 2,5-3 миллиард АКШ долларын гана түзгөнүндө, башкача айтканда, өлкөнүн алтын-валюта резерви мындай 3-4 циклге гана жетет. Бул 1997-жылдагы Азия кризиси менен салыштырууга боло турган глобалдык финансылык тобокелдиктердин жана кризистердин кесепетинен валютанын кескин төмөндөшү учурунда резервдин жетишсиздигинин жана улуттук валютанын курсун кармай албай калуу тобокелдиктерин билдирет.

1997-жылдагы Азия кризиси жана Чианг-Май демилгеси.

1997-жылы Таиланддан, Түштүк Кореядан, Малайзиядан жана башка Азия өлкөлөрүнөн капиталдын кескин агылып чыгуусунун натыйжасында алардын улуттук валюталарынын олуттуу төмөндөшү болгонун эстен чыгарбоо керек. Өз валюталарын эркин түшүп кетүүдөн сактап калуу аракетинде бул өлкөлөрдүн борбордук банктары алтын-валюта резервдеринин олуттуу бөлүгүн жумшашкан жана кошумча резервдер үчүн эл аралык финансы институттарына, атап айтканда эл аралык Валюта Фондуна (ЭВФ) кайрылууга аргасыз болушкан, бирок ЭВФ биринчиден, ыкчам жооп кайтара албай жана суроо-талаптарды канааттандыра албай, экинчиден, бул өлкөлөрдүн рынокторун жөнгө салуу менен байланышкан өзүнүн шарттарын, башкача айтканда, дээрлик саясий шарттарды койгон.

ЭВФтин мындай саясаты ар кандай эл аралык эксперт-экономисттердин, ошондой эле мамлекеттердин лидерлеринин, атап айтканда Малайзиянын Премьер-министри Махатхирдин сынына биринчи жолу кабылган жок. Ошол эле 1997-жылдын сентябрында Япония ири региондук финансылык донор катары Азия регионунда валюталык-финансылык кырдаалды турукташтыруунун кошумча механизмдерин түзүү демилгесин көтөргөн. Азияда 100 миллиард АКШ доллары өлчөмүндө аймактык монетардык кызматташтык боюнча атайын

фонд түзүү сунушталды, анын жарымын Япония өзү жабууга, калганын КЭР, Тайвань, Гонконг жана Сингапурдун ортосунда бөлүштүрүүгө даяр болчу. Мындай фонд демилгечилер тарабынан расмий негизделгендей, жергиликтүү валюталарга ири алып-сатарлык чабуулдар болгон учурда, каражаттарды тез арада мобилизациялоо жана регионалдык финансы системасын турукташтыруу үчүн жетиштүү ликвиддүүлүктү камсыз кылышы керек болчу. Бирок демилге Маниладагы бешинчи Тынч океан экономикалык форумунда ЭВФтин функцияларын кайталаган жана кандайдыр бир «моралдык зыянга» (moralhazard) алып келген, бул учурдагы бирдиктүү дүйнөлүк финансылык координацияны бузуу коркунучун билдирген.

Ошого карабастан, аракеттер токтогон жок (АСЕАН Своп-келишими 5 өлкөнүн ортосунда түзүлө баштады) жана 2000-жылдын май айында Таиланддын Чианг-Май шаарында Азия Өнүктүрүү Банкынын (АӨБ) жылдык чогулушунда АСЕАН+3 тобунун финансы министрлери кеңейтүү жана АСЕАН өлкөлөрү менен «+3» (Япония, КЭР жана Түштүк Корея) өз ара эки тараптуу своп-келишимдердин комплекси (Япония, КЭР жана Түштүк Корея) аркылуу валюталык кризистердин тобокелдиктерин азайтуунун кошумча механизмдерин түзүү сунушу менен чыгышты, ал Чианг-Май демилгеси деп белгилүү.

Эки тараптуу своп-келишимдер (валюталык своптор) АСЕАН өлкөлөрүн кыска мөөнөттүү ликвиддүүлүк менен камсыз кылуу инструменти болуп калды, ал валюта алмашуу түрүндө: "+3" өлкөлөрүнөн АКШ долларында, ал эми АСЕАН өлкөлөрүнөн улуттук валютада берилген. Мөөнөт 90 күнгө чейин белгиленип, жети эсеге чейин узартылышы мүмкүн. Пайыздык чен биринчи жолу жана биринчи жолу узартуу үчүн LIBOR плюс 150 базистик пункт менен белгиленген[142].

4.1-таблица. Чианг-Май демилгеси боюнча эки тараптуу алмашуу келишимдердин мисалдары, миллиард АКШ долларында [138].

	Япония	Түштүк Корея	Индонезия	Таиланд
Япония	--	13,0	12,0	6,0
Түштүк Корея	8,0	--	2,0	1,0
Индонезия		2,0	--	
Таиланд	3,0	1,0		--

2009-жылдын апрелине карата эки тараптуу своп келишимдеринин саны он алтыга жетип, своп жабуунун жалпы суммасы 90 миллиард АКШ долларын түздү. Ошол эле учурда кээ бир эки тараптуу келишимдерде АКШ доллары менен да, улуттук валюталар менен да эки эселенген своптар каралган. Мисалы, Япония менен Түштүк Кореянын ортосундагы келишим (1) АКШ долларында түзүлүп, Япония Түштүк Кореяга 10 миллиард доллар, Түштүк Корея Японияга 5 миллиард доллар берген; жана (2) өз улуттук валюталарында, мында эки өлкө тең йенди алмаштырып, адегенде 3 миллиард АКШ долларына утуп алышкан, андан кийин 2009-жылдын апрелине чейин бул көрсөткүчтү 20 миллиардга чейин көтөрүшкөн.

Жалпысынан, Чианг-Май демилгеси 1997-жылдагы кризистен кийин Азия чөлкөмүндө валюта рыногунун туруктуулугун күчөтүүдө оң роль ойногон. Бирок, белгилей кетүүчү нерсе, бул демилге кандайдыр бир деңгээлде компромисстик гана чечим болуп калды жана Япониянын жана башка Азия өлкөлөрүнүн аракеттерине карабастан, Азия регионунда валюталык контролдун жана жөнгө салуунун толук кандуу институттук механизмдин түзүүгө – ЭВФтен айырмаланып региондо кыйла натыйжалуу иштей ала турган толук кандуу Азиялык валюталык Фондду (АВФ) түзүүгө андан ары ишке ашырыла алган жок, ал бара-бара дүйнөлүк экономиканын негизги кыймылдаткычына айланды. Албетте, мындай демилге ЭВФтин өзүн да, анын ишмердүүлүгүнүн негизги бенефициары – Америка Кошмо Штаттарын да ыраазы кыла албайт, ал акырындык менен Азиянын финансылык инфратүзүмүндө өзүнүн таасиринин олуттуу бөлүгүн жоготуп алышы мүмкүн. Натыйжада, ЭВФтин идеясы, жогоруда айтылгандай,

ЭВФтин ролун кайталоонун зарылдыгы жок деген шылтоо менен эч качан ишке ашкан эмес, ошондой эле “моралдык жактан да зыян”...

Евразия валюта фондун түзүү мүмкүнчүлүктөрү. Ошого карабастан, Чианг-Май демилгесинен тартып 2022-жылдын бүгүнкү аягына чейин дүйнөлүк геосаясий кырдаал ушунчалык өзгөргөндүктөн, глобалдашуу процесстеринин акырындык менен кыскарышынан жана Америка Кошмо Штаттары менен ЭВФ акырындык менен глобалдык таасирин жоготуп алгандыктан, жакынкы убакта АВФ түзүү маселеси бир аз башкача форматта болсо дагы кайрадан актуалдуулукка ээ болушу мүмкүн.

Кандай болгон учурда да ушундай эле демилге Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭБ, Бирлик) мейкиндигинде актуалдуу болуп калышы толук мүмкүн, ал барган сайын өзүнүн валюталык-финансылык системасы менен жаңы саясий-экономикалык панрегиондун контурларына ээ болууда. ЕАЭБди мындай толук кандуу панрегионго айландыруу үчүн бирликке чындыгында кризистик көрүнүштөр өсүп жаткан учурда ички валюта курстарын турукташтыруу үчүн эки тараптуу своп-макулдашуулар системасы эле эмес, негизинен валюталык милдеттердин бүтүндөй комплексин чечүү үчүн өзүнүн институционалдык механизми жетишпейт жана Евразия валюталык фонду (ЕАВФ) чыга алмак. Бирок, жөнөкөй тыгыз эки тараптуу своп-келишимдерден, мисалы, 1-2 миллиард АКШ долларына бааланган Россия-Кыргыз макулдашуусунан (биринчи кезекте Кыргызстандын валюталык тобокелдиктерин эске алуу менен) баштоого толук мүмкүн.

Бүгүнкү күндө ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин ортосунда чоң соода-экономикалык өнүгүү потенциалына ээ эмес. Бүгүнкү күндө ЕАЭБ Россиянын потенциалынын эсебинен бүтүндөй Евразия регионунун экономикалык өнүгүүсүнүн кубаттуу кыймылдаткычына айлануусунун бардык өбөлгөлөрүнө ээ, эгерде Батыш менен учурдагы тирешүүнүн натыйжалары боюнча Россия өз максаттарына жетип жана экономикасы чыңалып, балким жаңыланат. Бул шарттарда ЕАЭБдин өзүнүн каржы-валюта системасын өнүктүрүү үчүн өзүнүн институционалдык механизми зарыл

жана сөзсүз болот. ЭВФ сыяктуу эле мындай механизм Бирликтин катышуучу-мамлекеттеринин борбордук банктарынын иш-аракеттерин координациялоо мүмкүнчүлүгү менен улуттуктун үстүндөгү жогорку деңгээлде болжолдонот.

Европа валюта жыланынын тажрыйбасы. Жогоруда белгиленгендей, толук кандуу ЕАЭБ валюта институтун түзүүнүн алдында Бирликтин катышуучу-мамлекеттеринин валюта курстарын турукташтыруу механизмдерин тестирлөөнү баштоого толук мүмкүн болмок, жана мындай механизмдердин бири катары Чанг-Май демилгесинин тажрыйбасын, ошондой эле башка ушул сыяктуу мисалдарды эске алуу менен эки тараптуу валюталык своп чыга алмак. Кыргызстан үчүн эки тараптуу валюталык своптордун практикасы, өзгөчө Россия менен өз ара аракеттенүүдө, инфляциялык тобокелдиктерди минималдаштыруу көз карашынан алганда да, дүйнөлүк доллар системасынан ажыратуу (бул барган сайын актуалдуу болуп баратат) жана Батыш санкцияларынын шарттарында да, иш жүзүндө өлкөнүн аскердик абалынын шартында да көбүрөөк туруктуулукту көрсөткөн орус рублине байлоо көз карашынан алганда да өзгөчө актуалдуу жана кызыктуу көрүнөт.

Кыргызстанды жана жалпы эле ЕАЭБди доллардан ажыратуу дагы бир аз убакытты талап кылса да, Кыргызстанга пилоттук катары валюталык инфляцияны минималдаштыруу максатында өзүнүн улуттук валютасынын курсун орус рублине байланыштыруу менен эксперимент баштоого толук мүмкүн. Сомдун рублга байлануусу эмне үчүн Кыргызстандын кызыкчылыгында болот деген жүйөөлөр болушу мүмкүн.

Валюта курсун фиксациялоо бүтүндөй өлкөнүн экономикасын турукташтыруунун маанилүү фактору болуп саналат, анткени бул учурда гана соода-финансылык мамилелер кадимкидей иштей алат жана бизнес инвестицияларды жана өнүгүүнү кошо алганда пландаштыра алат.

Доллардан акырындык менен ажыратылган учурда, Кыргызстанга кандай болгон күндө да «казык» валютасынын болушу байлоо үчүн пайдалуу, бул эң жакшы жана эки өлкөнүн ортосундагы соода-экономикалык өз ара аракеттешүүнүн көлөмүн эске алуу менен орус рубли болушу мүмкүн.

Рубль, жогоруда белгиленгендей, тышкы санкцияларга каршы да, учурдагы 2022-жылдын ичинде дүйнөлүк инфляциялык өсүштөр учурундагы эң жогорку туруктуулукту да көрсөттү. Экономикалык оор кырдаалга карабастан, Россияда соода балансынын профицити, мамлекеттик карыздын критикалык эмес көрсөткүчтөрү, ошондой эле жалпысынан жакшы макроэкономикалык көрсөткүчтөр бар, бул рублдин туруктуулугун гана сактабастан, ал тургай орус бизнесинин экспорттук көрсөткүчтөрүнө терс таасирин тийгизет.

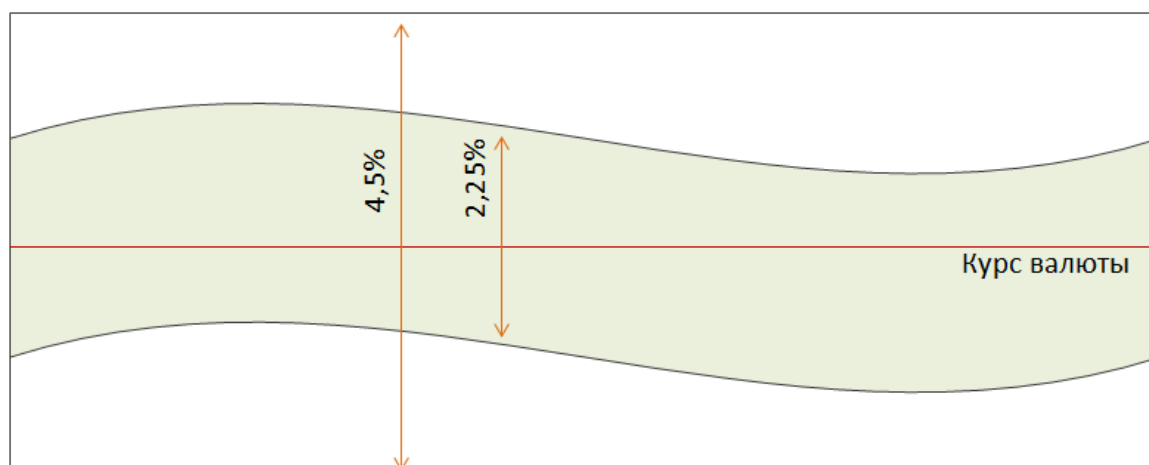
Ушул жана башка факторлор өлкөнүн экономикасынын жакшы иштешин камсыз кылуу үчүн кыргыз сомун орус рублине байлоону Кыргызстанда сомго туруктуулукту берүү жана инфляцияны минималдаштыруу жолу катары эксперименттөөнү максатка ылайыктуу.

Көрсөтүлгөн сомдун рублга карата байлануусун сатуу эки өлкөнүн ортосундагы валюталык своптун корутундусу менен туюндурулушу мүмкүн, ага ылайык Кыргызстан Россияга сом, ал эми Россия Кыргызстанга АКШ долларын (биринчи этапта), ошондой эле орус рублин, мисалы, бир миллиард АКШ долларына бере алмак. Ошол эле учурда АКШ доллары Кыргызстан тарабынан сомдун курсун турукташтыруу үчүн пайдаланыла турган болсо, Россия рубли да өз ара сооданы жана инвестицияны өнүктүрүү максатында пайдаланылат. Чындыгында, мындай эки тараптуу валюталык своп зарыл болгон учурларда Кыргызстанда валюталык ресурстардын тартыштыгын азайтууга, ошондой эле эки тараптуу эсептешүүлөрдө эл аралык валюталардан акырындык менен чыгып кетүүгө олуттуу деңгээлде өбөлгө түзө алмак.

Сомдун рублга карата валюта курсун түздөн-түз бекитүүгө келсек, бул контекстте Европа өлкөлөрү 1970-жылдары валюта курсун турукташтыруу

үчүн иштеп чыккан «валюта жыланынын» европалык тажрыйбасы кызыктуу болушу мүмкүн.

1972-жылы апрелде кол коюлган Базель келишимине ылайык, Европанын бир нече өлкөсү өз валюталарын белгилүү бир коридордо кармоо максатында, курстун мүмкүн болгон өзгөрүүлөрүн эске алуу менен, туннелдеги жыланга окшош иш-аракеттерди координациялоону макулдашкан [135].

4.1-сүрөт. «Европа валюта жыланы» / Diagram: European Currency Snake.

Бекитилген валютанын курсу кош коридордун ичинде – туурасы 4,5% болгон тышкы тоннелдин ичинде жана туурасы 2,25% болгон “жыландын” ичинде кармалып тургандай болду. Тар коридор Европа мамлекеттеринин – келишимдин катышуучуларынын ортосундагы валюта жуптары үчүн арналган, башкача айтканда, эки борбордук банк бири-бирине карата алмашуу курсун 2,25% чегинде кармап турууга макул болушкан. АКШ долларынын курсуна карата кеңири коридор түзүлүп, 4,5% менен чектелди. [135]. Ал эми бул система бирдиктүү Европа валютасын киргизүүгө чейин Европа зонасында акча-кредиттик туруктуулукту сактоого тийиш болчу, бул кандайдыр бир натыйжаларды берди, бирок система институттук жана күчтүү координацияга муктаж экенин көрсөттү.

Ошого карабастан, азыркы учурда Европа “валюта жыланынын” механизмдин Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы пилоттук долбоор

катары ЕАЭБтин жаңы валюта-каржы саясатын тестирилөө катары ишке киргизүүгө толук мүмкүн экени көрүнүп турат, мында мындай системаны Евразия валюта фонду түрүндө институтташтыруу боюнча мындан аркы мүмкүнчүлүктөр эске алынат.

Мындай тесттик механизмди ишке ашыруу үчүн кыргыз сомун четтөөлөр диапазонундагы рублдин курсуна катгаса болот, мисалы, 2,5-3% – тар коридор (“жылан”), ошол эле учурда Россиянын Борбордук банкынын саясатына ылайык рубль АКШ долларына карата белгилүү бир коридордо – кенен коридордо, балким 5-10% чегинде кармалышы болжолдонууда.

Мындай механизмди киргизүү Кыргызстандын кызыкчылыгында болмок, анткени бул Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы соода-финансылык өз ара байланыштын жогорку деңгээлин эске алуу менен өлкөдө инфляциялык тобокелдиктерди олуттуу минималдаштырууга мүмкүндүк бермек. Кыргызстанга импорттун олуттуу бөлүгү Россиядан келет (азык-түлүк, мунайзат ж.б.) жана Россияда мындай продукцияга баанын жогорулашы сөзсүз түрдө Кыргызстандагы инфляциянын деңгээлине таасирин тийгизет. Мындан тышкары жыл сайын Россиядан келген кыргыз мигранттары мекенине 2 миллиард АКШ долларынан ашуун каражатты (анын ичинде рублдин олуттуу бөлүгүн) которушат. Мунун баары кыргыз сомунун орус рублине байланышынын мыйзам ченемдүү актуалдуулугун көрсөтүп турат, бирок Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы учурда ЭВФ менен Батыш өлкөлөрүнүн нааразылыгынан коркуп, саясий себептер менен мындай риторикадан качууда. Бирок, жогоруда айтылгандай, дүйнөлүк геосаясий өзгөрүүлөр жана өз алдынча Евразиялык панрегионду түзүү тенденциялары Кыргызстандын кызыкчылыгында прагматикалык валюталык-финансылык саясатты тайманбастык менен карманууга мүмкүндүк берет.

Мындай механизмди сыноо жана бул максаттар үчүн 1 миллиард АКШ долларынын тегерегиндеги каражаттарды бөлүү Россиянын кызыкчылыгында да болмок. Биринчиден, ушундай жол менен Россия жана

Россия рубли үстөмдүк кылган учурда ЕАЭБде жаңы валюта-каржы системасын түзүүгө карай кийинки маанилүү кадам жасалышы мүмкүн. Экинчиден, Россиядагы соода профицити акыркы жылдары жакшы валюта «жаздыгын» калыптандырды, ошондой эле рублдин ашыкча бекемделишине басымды жеңилдетүү үчүн чет элдик валютаны активдүү колдонуу зарылчылыгы келип чыкты. Мындан тышкары, балким, ЕАЭБдин негизги (резервдик) валютасы баары бир орус рубли болуп кала берет жана бул үчүн Россия тарабынан негизги демилге зарыл, ал 1997-жылдагы Азия кризисиндеги Япония сыяктуу эле жаңы аймактык валюта-каржы системасынын негизги донору боло алмак.

Эмне үчүн мындай модель Россиянын кызыкчылыгында болушу керек деген суроо жаралат. АКШ долларын дүйнөлүк резервдик валютага айландыруу боюнча тажрыйбасы көрсөткөндөй, резервдик валютанын статусу ошол валютанын жигердүү тышкы «жүрүшү» менен жетишилет, ал АКШнын терс төлөм балансынын өсүшү аркылуу ишке ашырылган. «Триффин парадоксу» же «Триффин дилеммасы» деп аталган бул кызыкчылыктардын кагылышуусу (аны түзгөн бельгиялык америкалык экономист Роберт Триффиндин урматына) [143], өлкөнүн кыска мөөнөттүү ички кызыкчылыктарынын ортосундагы карама-каршылыкты болжолдойт. анын валютасынын резервдик статусунан чоң саясий жана башка пайда ала турган өлкөнүн узак мөөнөттүү стратегиялык кызыкчылыктары. Ал эми Россия азыркы учурда Евразия экономикалык биримдигинин алкагында өзүнүн валюталык зонасын (өзүнүн макрорегионун) активдүү түрдө калыптандырып жаткандыгын эске алып, узак мөөнөттүү саясий максаттарды көздөп, рублдин активдүү «экспорту» Россия валютасынын зонасынын жаңы парадигмасынын маанилүү элементи катары болжолдонууга тийиш.

Бул жерде рублдин «экспорту» кандайча ишке ашырылышы мүмкүн экендиги жөнүндө көптөгөн кошумча суроолор пайда болушу мүмкүн. Соода дисбалансынын өсүшү менен АКШнын тажрыйбасы, албетте, жагымдуу эмес. Мындан тышкары, бүгүнкү күндө Россия ЕАЭБде тескерисинче,

Кыргызстан сыяктуу өлкөлөргө товарларды негизги өндүрүүчү жана экспорттоочу болуп саналат. Ошондуктан, аталган схеманы ишке ашыруу үчүн Россия товарлардын импортун жана өз валютасынын экспортун көбөйтүү үчүн ЕАЭБ өлкөлөрү менен өндүрүштүк кооперацияны өнүктүрүшү керек, же болбосо саясий жана башка узак мөөнөттүү пайдалардын ордуна ЕАЭБ өлкөлөрүнүн кредитин өстүрүшү керек.

Бул көптөгөн башка суроолорду жаратат жана башка көптөгөн изилдөөлөр үчүн негиз болуп берет, бирок, ушул макаланын алкагында биз дагы бир жолу негизги аргументти баса белгилеп коюушубуз керек, Россия үчүн, эгерде рублди резервдик валютага айлантууга аракет кылса. жок дегенде, ЕАЭБ алкагында макалада көрсөтүлгөн своптордун, мисалы, кыргыз сомун рублга байланган Кыргызстанга берүү модели узак мөөнөттүү стратегиялык пайдаларды бериши керек.

Кандай болбосун, ЕАЭБдеги андан аркы валюта саясаты кандай аныкталбасын, жогоруда көрсөтүлгөн механизмдерди валюталык своптор менен иштеп чыгуу жана тестирилөө, албетте, максатка ылайыктуулукка ээ болот, анткени ушундай жол менен гана биздин өлкөлөр издөөдө жүргөн ЕАЭБге толук кандуу региондук интеграцияга карата таасирдүү жана натыйжалуу кадамдарды сатып алууга болот.

4.2. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн салык саясатын оптималдаштыруу маселелери

ЕАЭБ өлкөлөрү атаандаштык шарттарын бузбоо жана ЕАЭБ аймагынын товарларынын, жумуштарынын жана кызмат көрсөтүүлөрүнүн эркин жүрүүсүнө тоскоолдук кылбоо үчүн өз ара соодага таасир тийгизүүчү салыктарга карата мыйзамдарды шайкеш келтирүүнү жүзөгө ашырышы керек.

Ошону менен бирге, бирдиктүү бажы аймагын түзүү, бажы чектөөлөрүн алып салуу жана өзүнүн экономикалык мейкиндигин ачуу

жагымсыз кесепеттерге алып келиши мүмкүн экономикасы начар өлкөлөр үчүн. Экономикалык потенциалы жогору өлкөлөр Бажы тоскоолдуктарына туш болбостон, коңшу өлкөлөрдүн рынокторуна товарларды жеткирүүнү кеңейтүү менен өздөрүнүн атаандаштык артыкчылыктарын пайдалана алышат. Товарларды жеткирүүнү кеңейтүүнүн өбөлгөлөрүнүн бири болуп саналат бир өлкөдөн экинчи өлкөгө артыкчылыктар жарашар өлкөлөргө салыштырмалуу төмөнкү салык жүктөмүнөн турган салык системасында, бул өндүрүштүн чыгымдарын жана экспорттолуучу товарлардын баасын төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет, бул ата мекендик товарларды арзан, окшош импорттук товарлар менен сүрүп чыгарууга алып келет. Башка өлкөлөр менен атаандашууга негизделген мамлекеттин салык саясаты, салык жүгүн азайтуу жана салык системасынын башка мүнөздөмөлөрүн жакшыртуу аркылуу ишкердүүлүктү жүргүзүүнүн жагымсыз шарттарынын эсебинен салык төлөөчүлөрдүн аймагы аркылуу салык атаандаштыгын билдирет. Буга байланыштуу бажы чектөөлөрү жок шарттарда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосундагы салыктык атаандаштык бул өлкөлөрдүн экономикалык коопсуздугуна зыян келтириши мүмкүн.

Изилдөөнүн гипотезасы катары ЕАЭБ түзүлгөндөн кийин ЕАЭБге кошулуучу өлкөлөрдүн салык системаларынын негизги мүнөздөмөлөрү теңдештириле баштады деген божомол коюлган, бул биздин көз карашыбызда бул өлкөлөрдүн экономикасынын өнүгүшүнө өбөлгө түзүшү керек. Өз кезегинде, ЕАЭБ өлкөлөрүндө салык ставкаларын теңдештирүүгө жана салыктарды эсептөө жана төлөө эрежелерин унификациялоого алып келген салыктык шайкеш келтирүү ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салык атаандаштыгынын пайда болушуна тоскоолдук кылышы керек. Бул гипотезаны текшерүү үчүн ЕАЭБге кирген өлкөлөрдүн салык системаларын мүнөздөгөн негизги көрсөткүчтөргө талдоо жүргүзүлгөн. Ошол эле учурда ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салыктык атаандаштыктын пайда болушу үчүн өбөлгөлөр каралган.

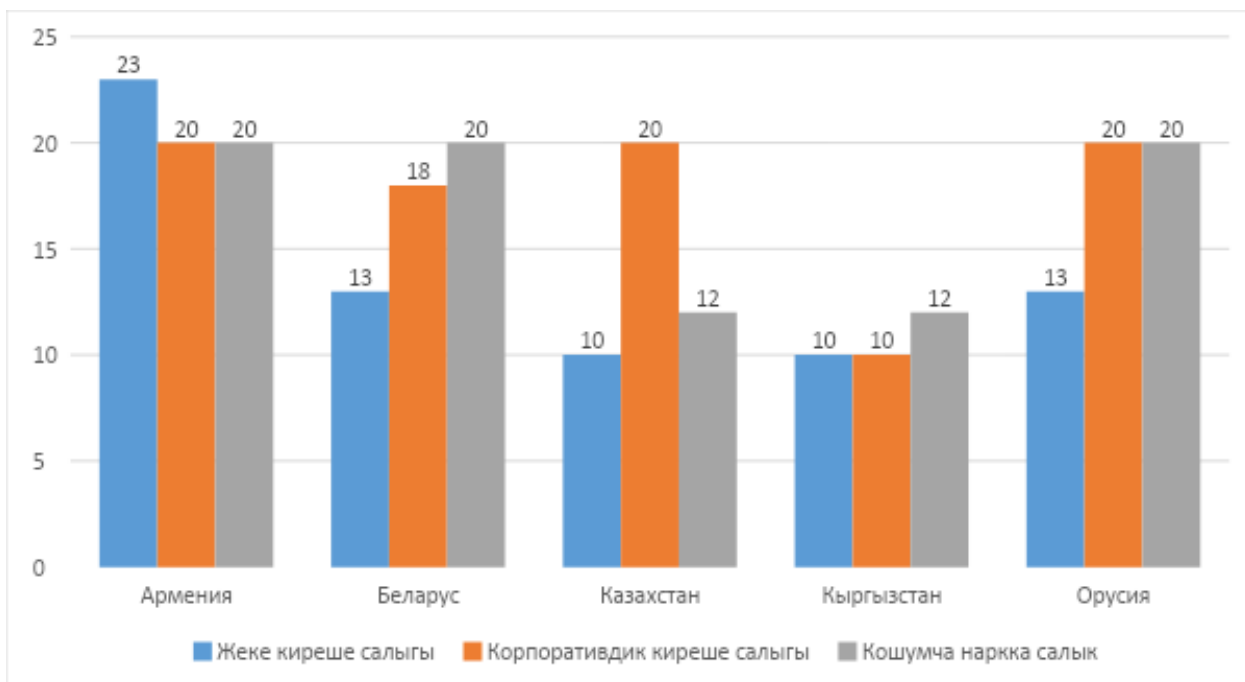
Салык салуу маселелери көбүнчө интеграциялык бирикмелердин ийгилигин же ийгиликсиздигин аныктаган экономикалык бирликтердин ишинин негизги аспектилеринин бири болуп саналат. ЕАЭБ алкагында салык саясатын түзүү келечекте капиталдардын, каржы ресурстарынын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана жумушчу күчүнүн эркин кыймылы үчүн чектөөлөрдү четтетүүгө өбөлгө түзүшү керек.

Бирок иш жүзүндө салык салуунун кыйла олуттуу маселелери боюнча жакындашууга жетишүү ЕАЭБге кирген мамлекеттердин салык системаларын өнүктүрүү вектору алардын учурдагы экономикалык абалына жана экономикалык өнүгүү перспективаларына бекем байлангандыгына байланыштуу кыйла татаал. Катышуучу өлкөлөрдүн улуттук салык системалары олуттуу айырмачылыктарга ээ, мисалы, башкы индикаторлордун бири - Казакстандагы салык жүгү ИДПдан 13,2% ды түзөт, бул Россиянын экономикасындагыдан дээрлик 3 эсе аз (35,3%). Кыргызстан үчүн салык жүктөмүнүн деңгээли 20% га жакынды түзөт, бул ЕАЭБ өлкөлөрү үчүн орточо көрсөткүч болуп саналат.

ЕАЭБ өлкөлөрүндө салыктык эриш-аркак келтирүү деңгээлин баалоо үчүн эконометрикалык ыкмалар менен ЕАЭБге кирген өлкөлөрдүн салык системаларынын абалын мүнөздөгөн айрым макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн динамикасына талдоо жүргүзүлгөн. Талдоо ЕАЭБ өлкөлөрүнүн статистикалык комитеттеринин маалыматтарынын негизинде жүргүзүлдү.

ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү салыктык эриш-аркак келтирүү даражасын мүнөздөй турган салыктын маанилүү элементи болуп салык ставкасы саналат. Эгерде ЕАЭБге кирген өлкөлөрдө негизги салыктардын чоңдугу боюнча бирдей же жакын ставкалар белгиленсе, анда бул өлкөлөрдө салыктык шайкештөөнүн жогорку деңгээли жөнүндө айтууга болот. 4.1-сүрөттө. негизги салыктардын ставкалары берилген, алардын үлүшүнө 2022-жылга карата ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү өлкөнүн мамлекеттик бюджетинин

кирешелеринин жарымынан көбү туура келет (жеке жактардын кирешесине салык, уюмдардын пайдасына салык, КНС).

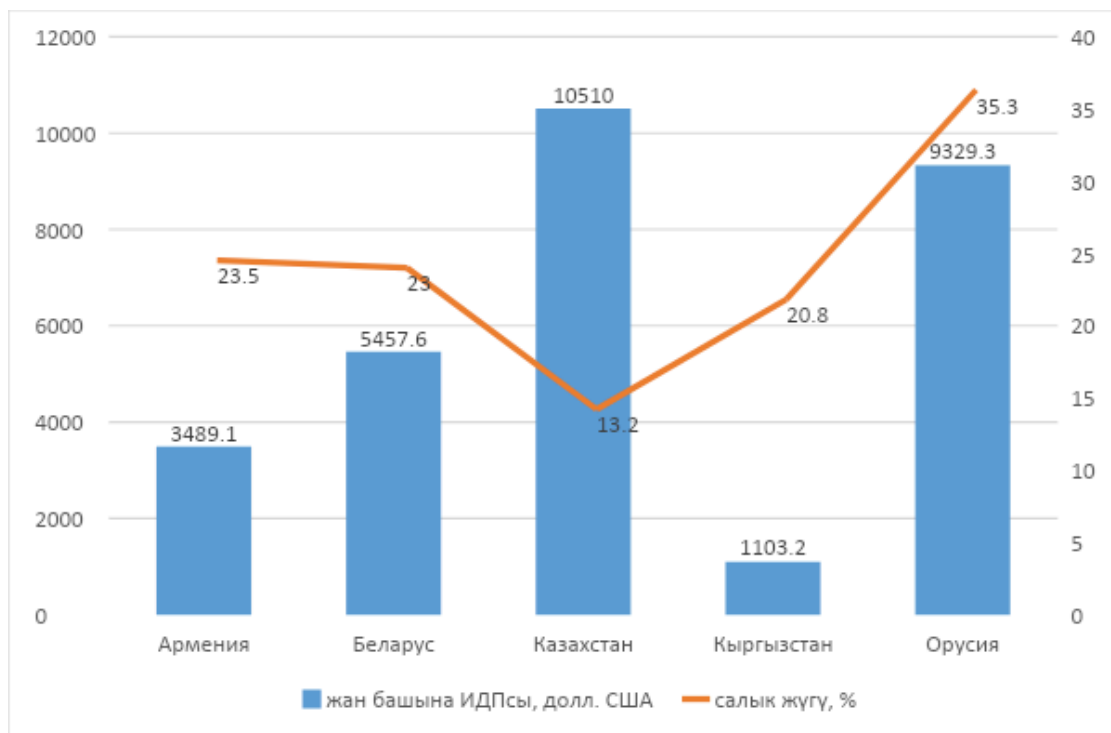

4.2-сүрөт. ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү негизги салыктардын ставкалары 2022-жылга карата, %

Ошону менен бирге ЕАЭБ алкагында Салык атаандаштыгын тереңдетүүдө кошумча нарк салыгынын чендеринин чондугундагы айырмачылыктар олуттуу роль ойнобойт. Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө келишимдин 72-беренесине ылайык, ЕАЭБ өлкөлөрү аралык өз ара соодада чабылган салыктарды алуу КНСтин нөлдүк ставкасын колдонууну жана товарларды экспорттоодо акциздерди төлөөдөн бошотууну, ошондой эле импортто аларга кыйыр салыктар менен салык салууну караган баруучу өлкөнүн принциби боюнча жүзөгө ашырылат.

Ошону менен бирге КНСтин ставкаларынын өлчөмүндөгү айырмачылыктар белгилүү бир деңгээлде жокко чыгарылууда, анткени товарды өндүрүү процессине кандай ставка боюнча кошумча нарк салыгы салынгандыгына карабастан, аны ЕАЭБ өлкөсүнө экспорттоодо бул товар өндүрүлүп жаткан өлкөдө КНСтен бошотулат жана керектөө өлкөсүндө КНС салынат.

Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү салык системаларынын негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири өлкөнүн ИДПсындагы салыктардын үлүшү менен өлчөнгөн салык жүгүнүн деңгээли болуп саналат. 4.2 жана 4.3-сүрөттөрдө келтирилген маалыматтардан Арменияда бардык өлкөлөрдүн ичинен салык жүгүнүн эң чоң чоңдугу түзүлгөнү көрүнүп турат, 2022-жылы ал ИДПдан 22,2%га жеткен. Бул жагдай Арменияда негизги салыктардын эң жогорку ставкалары белгиленгендигине байланыштуу деп айтууга болот.

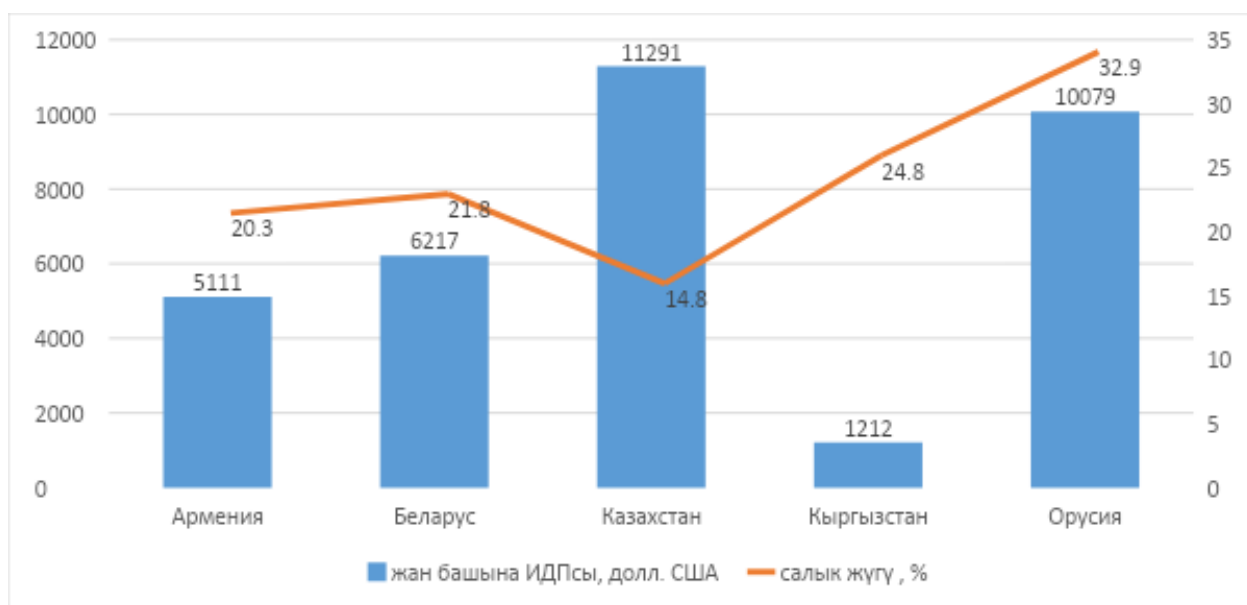

4.3-сүрөт. 2015-жыл үчүн салык жүгү жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн калкынын жан башына ИДП

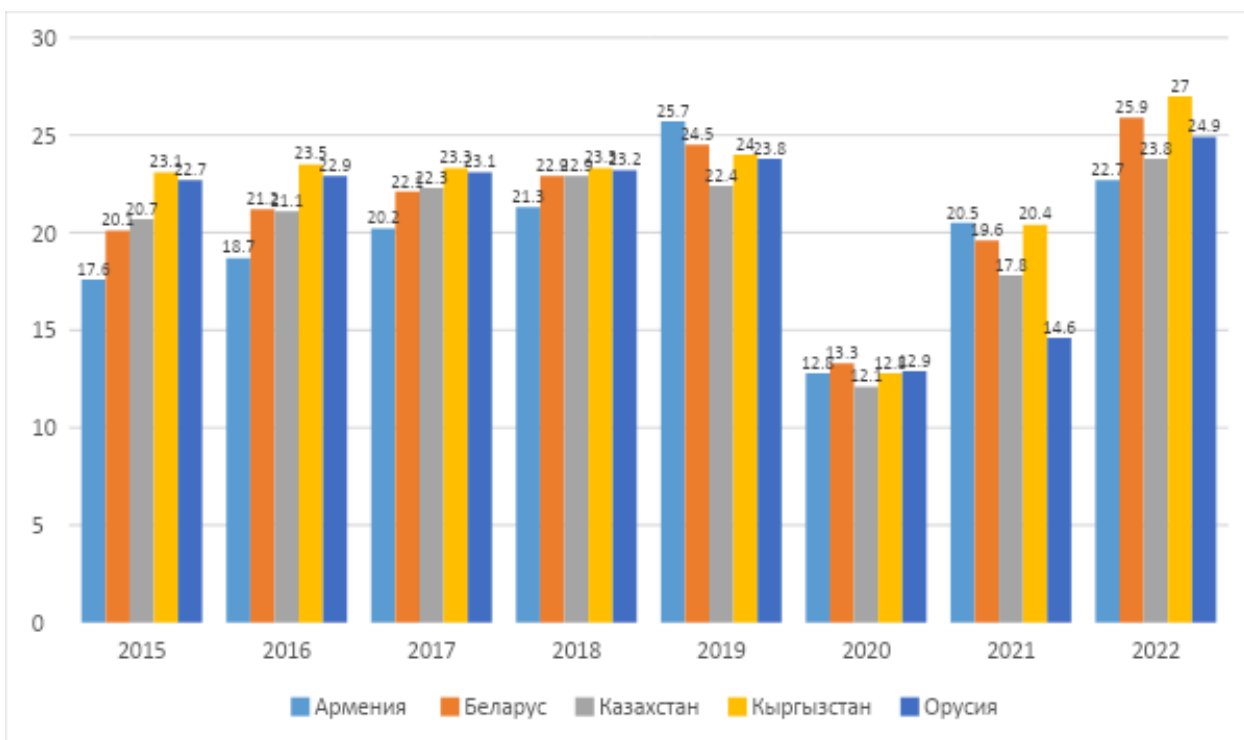
Ошол эле учурда эң төмөнкү салык ставкаларына ээ болгон Кыргыз Республикасында салык жүгү ЕАЭБ үчүн салыштырмалуу жогору 24,8% чоңдукка жеткен. 2022-жылы бул жагдай Кыргызстандын ИДПсынын төмөнкү маанисинен келип чыккан. 2022-жылы сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн паритети боюнча анын жан башына орточо чоңдугу 5,2 миң АКШ долларын түзгөн, бул Россияга караганда 6 эсе аз жана Казакстанга караганда 5 эсе аз. Ошондуктан, салыштырмалуу анча-мынча салыктык алып салуулар өлкөдө жетишерлик жогорку салык жүгүн түзүүгө жөндөмдүү.

Дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча, ЕАЭБ өлкөлөрүндө салыктык жүктүн деңгээли бир топ айырмаланат – Орусияда Арменияга караганда 2

эсеге төмөн. Россия менен Казакстанды камтыган жан башына ИДП менен өлчөнгөн эмгек өндүрүмдүүлүгү эң жогору болгон өлкөлөрдө салык жүгү эң төмөн. Берилген маалыматтар ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосунда салыктык жүктөмдүн деңгээли боюнча салыктык шайкештиктин жоктугун көрсөтүп турат. ЕАЭБ (2015-жылдан тартып) иштөөсүнүн бардык мезгилинде Арменияда жана Кыргыз Республикасында салык жүгү ЕАЭБ боюнча ортодон ашкан деңгээлде болгон, ошол эле учурда Беларус, Казакстанда жана Россияда салык жүгү бирликтин орточо деңгээлинен төмөн болгон. ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнөн өзүнүн экономикалык ишмердүүлүгүн бизнес жүргүзүүнүн салыктык чыгымдары кыйла төмөн болгон аймакка которууга төмөн салыктык жүк ишкананы тартуучу салыктык атаандаштыктын элементи катары каралышы мүмкүн.

4.4-сүрөт. 2022-жылга карата салык жүгү жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн калкынын жан башына ИДП

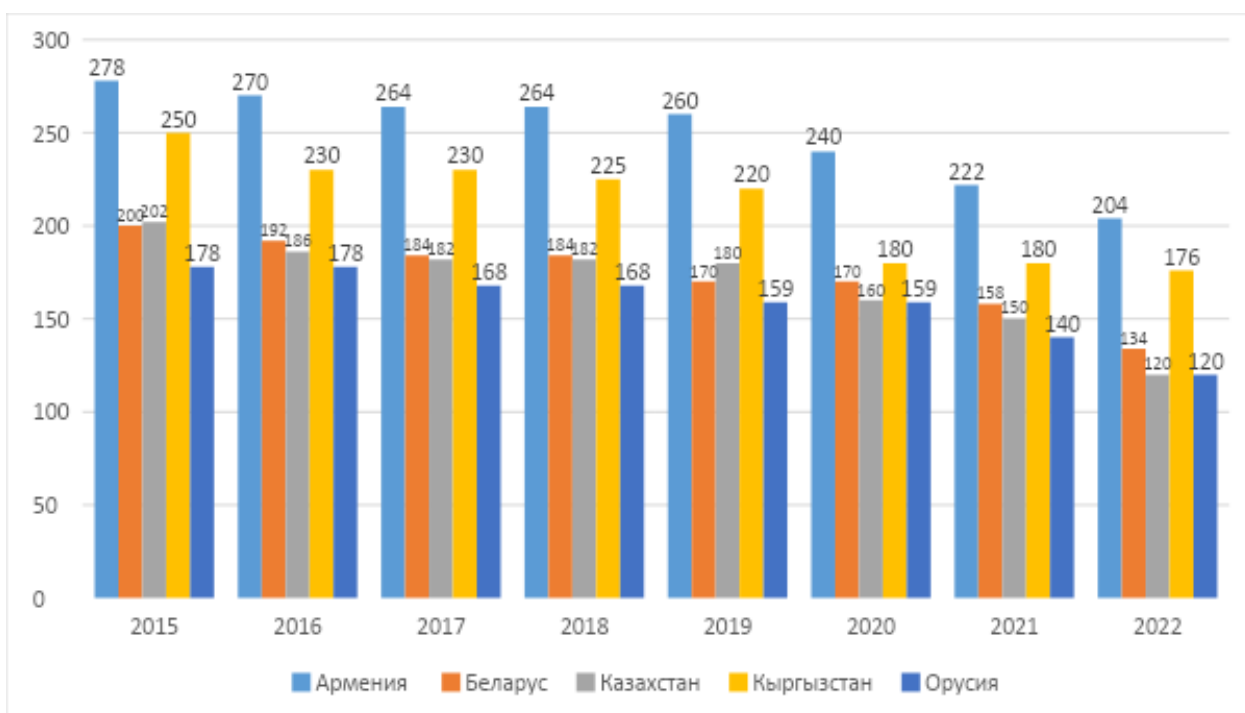
4.5-сүрөт. Консолидацияланган бюджеттин салыктык кирешелеринин ИДПга карата катышы (пайыз менен)³³

4.2-таблица. - ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү кошумча нарк салыгы (миллион АКШ доллары)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022-ж. 2021-ж. карата %
Армения	886,9	814,5	842,3	907,3	1054,1	964,4	1103,7	1559,7	141,3
Беларусь	4 573,3	4 158,4	4 783,3	5180,9	5383,5	5131,8	5877,7	6435,9	109,5
Казакстан	4 155,7	4 381,4	5 097,4	5901,6	7036,3	6132,7	6590,4	9178,1	139,3
Кыргыз Республикасы	513,9	564,9	655,3	766,8	729,5	510,2	751,8	1279,4	170,2
Россия	69 894,9	68 452,7	88 046,2	96208,8	109619,8	100112,5	125092,9	141617,8	113,2

³³ ЕЭЖтин расмий маалыматтары боюнча

Белгилүү бир деңгээлде салык системаларындагы айырмачылыктар салык төлөөчүлөргө салыктарды даярдоо, эсептөө жана төлөө үчүн талап кылынган убакыттын көлөмү менен мүнөздөлөт. 4.5-сүрөттөгү маалыматтарга ылайык. Армениянын салык төлөөчүлөрү салыктарды эсептөөгө жана төлөөгө көп убакыт коротушат, тактап айтканда жылына 204 саат (2022-жылга карата), эң азы – Россиянын салык төлөөчүлөрү, жылына 120 саат. Салыктык башкарууну жөнөкөйлөтүү жана милдеттүү жол-жоболорду ишке ашырууга убакытты үнөмдөө, салык чөйрөсүндөгү мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдү санариптештирүү оң салыктык атаандаштыктын элементи катары каралышы мүмкүн. Эгерде кайсы бир өлкөнүн салык органдары салык төлөөчү үчүн жагымдуу бизнес шарттарын түзө алса, анда ал өлкө экономикалык субъекттер үчүн жагымдуу болуп калат жана алар технологиялык параметрлер боюнча мүмкүн болсо, бизнесин анча жагымдуу эмес өлкөдөн алып кетиши мүмкүн.

4.6-сүрөт. 2015–2022-жылдарда ЕАЭБ өлкөлөрүндө салыктарды даярдоого жана төлөөгө зарыл болгон убакыт, жылына саат ³⁴

³⁴ Автор ЕАЭБ өлкөлөрүнүн мамлекеттик салык кызматтарынын маалыматтарынын негизинде эсептеген

2015–2022-жылдар мезгилинде ЕАЭБдин дээрлик бардык аймактарында салыктарды даярдоого жана төлөөгө убакыт кыскаргандыгы байкалган, бирок бул учурда бул көрсөткүчтүн чоңдугу теңдештирилген. Арменияда салыктарды даярдоо жана төлөө үчүн эң жогорку убакыт сакталат, ал эми Россияда бул иш-аракеттерди жасоого эң аз убакыт талап кылынат. Буга байланыштуу ЕАЭБ өлкөлөрүндө салыктык тескөө-башкаруу бөлүгүндө салыктык шайкештөөнүн жоктугун белгилей кетүү керек.

Салык жүгүнүн олуттуулугунун белгилүү бир мүнөздөмөсү ЕАЭБ өлкөлөрү үчүн 2018–2022-жылдар үчүн мааниси компаниянын жалпы пайдасында төлөнгөн киреше салыгынын үлүшүнүн көрсөткүчү менен берилет. Бул көрсөткүч чарба жүргүзүүчү субъектилер алган пайданын кайсы бөлүгүн пайда салыгы түрүндө бюджетке төлөөгө аргасыз экенин көрсөтүп турат.

Бул көрсөткүчтүн эң төмөнкү мааниси Кыргыз Республикасында 2022-жылы 6,7% болгон, анткени Кыргыз Республикасы ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ичинен корпоративдик киреше салыгынын эң төмөнкү ставкасына ээ. Армения, Казакстан жана Россиянын киреше салыгынын ставкасы бирдей болгонуна карабастан, киреше салыгы түрүндө бюджетке алынган пайданын үлүшү бул өлкөлөрдө бир топ айырмаланат. Арменияда Россияга караганда дээрлик 3 эсе көп. Пайдадан салыктык чегерүүлөрдүн деңгээлиндеги айырмачылыктар негизинен салык жеңилдиктерин берүүнүн тизмегиндеги жана шарттарындагы айырмачылыктарга байланыштуу. Айрым өлкөлөрдө салык төлөөчүлөрдүн салык салынуучу кирешесинин көлөмүн башкаларга караганда мыйзамдуу түрдө азайтууга көбүрөөк мүмкүнчүлүгү бар. Компаниялардын кирешесине салык жүгү азыраак болгон өлкөлөр салык төлөөчүлөр үчүн жагымдуу болуп саналат, бул ЕАЭБде салык атаандаштыгын күчөтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Ички бажы чек аралары жок шарттарда Бирлик мамлекеттеринин өз ара соодасында салыктык тоскоолдуктардын болушу сөзсүз болгон, анткени

экономикаларды интеграциялоо процесси мыйзам чыгаруучулардан кызыкчылыктардын балансы сакталган укуктук базаны түзүүнү талап кылган.

ЕАЭБ жөнүндө келишим күчүнө киргенге чейин Евразия экономикалык комиссиясы тарабынан салыктык тоскоолдуктарды четтетүү боюнча чоң иштер жүргүзүлгөн. Өз ара соодадагы салыктык тоскоолдуктардын көбү административдик болгон.

Буга мисал катары Казакстандан чыгарылган балдар тамак-ашы үчүн Россияга ташылып келе жаткан ширелердин жагдайын келтирсек болот. Бул ширелер Россиянын аймагында (атап айтканда Алтай Республикасында, Новосибирск жана Омск облустарында) 18% КНС ставкасы боюнча салык салынган, ал эми ушул сыяктуу россиялык продукцияларга 10% жеңилдетилген салык ставкасы боюнча КНС салынат. Казакстандык өндүрүүчүлөр бул дискриминациялык тоскоолдукту жоюу өтүнүчү менен ЕЭКке кайрылышкан. Маселе салык саясаты жана администрациялоо боюнча Консультативдик комитеттин аянтчасында Россия Федерациясынын каржы органдарынын өкүлдөрү менен түздөн-түз чечилди.

Кыргыз Республикасынын Федералдык салык кызматынын тиешелүү түшүндүрүү аймактык инспекторлоруна жөнөтүлгөн. Мындан тышкары, тараптардын мыйзамдары менен шартталган салыктык тоскоолдуктарды четтетүү үчүн ЕАЭБ жөнүндө келишимдин "Салыктар жана салык салуу" бөлүмү алардын пайда болушун жокко чыгарган жоболорду аныктады.

Алсак, ЕАЭБ жөнүндө келишим күчүнө киргенге чейин Казакстан Республикасынын аймагына Россия Федерациясынан жеке пайдалануу үчүн сатып алынган транспорт каражаттарын ташып келүүчү жактар тарабынан, атап айтканда, аларды эсепке алууда КНСтин кош салынышында көйгөй болгон.

ЕАЭБ жөнүндө келишимдин күчүнө кириши менен 2015-жылдын 1-январында ЕАЭБ жөнүндө келишимдин 72-беренесинин 6-пунктунун 2-пунктчасына ылайык, жеке жактар тарабынан ЕАЭБ мамлекетинин

аймагына транспорт каражаттарын ташып келүү Союздун башка мамлекеттеринин аймагы ишкердик жүргүзүү максатында эмес, кыйыр салыктардан бошотулат.

Мындан тышкары, Казакстан Республикасында бул маселени аймактык салык органдары тарабынан администрациялоо боюнча Казакстан Республикасынын Финансы министрлигинин Мамлекеттик кирешелер комитетинин 2014-жылдын 25-декабрындагы 06-3/3755 түшүндүрмөсү колдонулат жана Казакстан Республикасынын Салык кодексинин 5-беренесинин 2-пунктуна ылайык Казакстан Республикасы ратификациялаган эл аралык келишимде белгиленген эрежелер улуттук мыйзамдардан артыкчылыкка ээ. Демек, 2015-жылдын 1-январынан тартып жеке жактардын ЕАЭБ мамлекеттеринин аймагынан Казакстан Республикасынын аймагына өздөрүнүн керектөөлөрү үчүн транспорт каражаттарын ташып келүүсү кыйыр салыктарга салынбайт.

Алкохолдук жана тамеки продукцияларына салык салуунун шарттары, ЕАЭБде орун которуштурууну жөнгө салуу.

Акциздик товарлардын өз ара соодасында акциздер менен салык салуунун шарттары ЕАЭБ жөнүндө келишим жана ага тиркемелер менен жөнгө салынат. Акциздерди алуу бүтүмдүн мүнөзүн эске алуу менен баруучу өлкөнүн принциби боюнча жүргүзүлөт.

Мисалы, Казакстандан Россияга тамеки продукциясын экспорттоодо казакстандык салык төлөөчү акциздерди төлөөдөн бошотулат (салык органына тиешелүү документтерди бергенде).

Мисалы, Беларустан Россияга шарап-арак продукциясын импорттоодо акциз россиялык салык төлөөчү тарабынан Россия Федерациясынын Салык кодексинде белгиленген ставкалар боюнча төлөнүүгө тийиш.

Беларуста жана Россияда акциздик товарлар(алкоголь, тамеки) боюнча акциздер бажы органдары тарабынан,Арменияда жана Казакстанда салык органдары тарабынан алынат.

Бирлик мамлекеттеринин жарандарына келсек, алкогольдук же тамеки продукцияларын бир мамлекеттин аймагынан экинчи мамлекеттин аймагына ишкердик ишмердүүлүк максатында алып кирүүдө кандай продукцияга акциз салынбайт.

Бажы бирлигине жана Бирдиктүү экономикалык мейкиндикке мүчө мамлекеттердин салык резиденттери жана резидент эместери үчүн эмгек келишими менен алынган жеке жактардын –мүчө мамлекеттердин жарандарынын кирешелерине салык салуу ар түрдүү болгон. Алсак, ББ жана БЭМге мүчө мамлекеттердин резиденттери үчүн жеке киреше салыгынын чендери 10-13% интервалда болгон. Мында резидент эместер үчүн жеке киреше салыгынын чендеринин диапозону 10-30% түзгөн.

Салык резиденттери жана резидент эместер үчүн эмгек келишими боюнча алынган жеке жактардын кирешелерине салыктын ставкаларынын айырмачылыгы Бирдиктүү экономикалык мейкиндикте жумушчу күчүнүн бирдиктүү рыногун калыптандырууга тоскоолдук болуп саналат.

2015-жылдын 1-январынан тартып ЕАЭБ жөнүндө келишимдин «Жеке жактардын кирешелерине салык салуу» 73-беренесинде жеке жактарды ЕАЭБ жөнүндө Келишимге катышкан кайсы болбосун мамлекетте жумушка алууда алардын кирешелерине салык салуунун басмырлоосуз принциби каралган.

Алсак, эмгек келишимдери боюнча алынган ЕАЭБдеги жеке жактардын кирешелерине эмгек келишими жүзөгө ашырылып жаткан аймактагы Мамлекеттин резиденттери үчүн жеке киреше салыгы боюнча салык салынат. Арменияда – 24,4 – 36% диапозонунда; Беларуста – 13%; Казакстанда -10%; Россия Федерациясында-13%. Ошентип, бул берене менен жеке жактардын кирешесине салык салууда резиденттик белгиси боюнча басмырлоо жокко чыгарылат, бул жумушчу күчүнүн бирдиктүү рыногун түзүүгө жана анын эркин жылышына өбөлгө түзөт.

Мында жеке жактар тарабынан жарандык-укуктук келишимдерде (МИП) алынган кирешелер кирешеге жана капиталга салык төлөөдөн

четтөөнү болтурбоо жана болтурбоо жөнүндө эки тараптуу конвенциялардын алкагында жөнгө салынат жана резиденттик принциби боюнча салык салынат.

Кыргыз Республикасында салыктарды жеңилдетүү чөйрөсүндө жүргүзүлүп жаткан иштерди белгилебей коюуга болбойт.

2014-жылдын 29-майында Кыргыз Республикасынын Евразия экономикалык бирлиги жөнүндө келишимге кошулушуна байланыштуу, Улуттук салык мыйзамдарынын ченемдери ЕАЭБ эл аралык ченемдик-укуктук актыларына ылайык келтирилген (анын ичинде товарларды алып келүүдө/алып чыгууда, иштерди аткарууда, кызматтарды көрсөтүүдө кыйыр салыктарды администрациялоо бөлүгүндө).

Кыргыз Республикасынын Салык кодексине негизги өзгөртүүлөр 2018-жылдын экинчи жарымында киргизилген, тактап айтканда, КНСтин ордун толтуруу жана кайтарып берүү тартиби кирген. Эми КНС ашып кеткен сумманы которуу жана кайтарып берүү чечимин аймактык салык органдары – 500 миң сомго чейинки сумманы жана ыйгарым укуктуу салык органы – 500 миң сомго чейинки сумманы кабыл алат.

Мындан тышкары, болуп өткөн өзгөрүүлөр салык процедураларын фискалдаштыруунун электрондук системасын киргизүүдө контролдук-кассалык машиналарды колдонуунун жана пайдалануунун практикалык маселелерин, ошондой эле айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөргө, машина-трактордук станцияларга жана соода-логистикалык борборлорго мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн тартибин чечүүгө багытталган. Ошондой эле өзгөртүүлөрдүн максаттарынын бири айыл чарба кооперативдерин бириктирүү жана түзүү, алардын экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу болуп саналат.

Аталган субъекттер тарабынан жүзөгө ашырылуучу беримдер КНСтен бошотулат. Негизги каражаттардын айрым түрлөрүнүн өздүк өндүрүштүк максаттары үчүн ишке ашырылуучу импорту да КНС төлөөдөн бошотулат (чарба жүргүзүүчү субъекттин төлөөчү катары каттоо фактысына

карабастан). Мындан тышкары, айыл чарба кооперативдери, машина-трактордук станциялар, Айыл чарба багытындагы соода-логистикалык борборлор киреше салыгынан жана сатуудан алынуучу салыктан бошотулат.

2019-жылдын 1-январынан тарта Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсү үчүн социалдык-экономикалык мааниси бар стратегиялык объектилерге жеңилдиктер берилди.

Кыргыз Республикасында салыктык башкарууну жакшыртуу боюнча чараларга тиешелүү бир катар жаңы ченемдик актылар кабыл алынган.

2018-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 22-апрелиндеги №234 «Кыйыр салыктар боюнча салык отчеттуулугунун формаларын, товарларды ташып кирүү жана кыйыр салыктарды төлөө жөнүндө арыздарды, акциздик товарларды алдыда ала тургандыгы, товарларды ташып кирүү(ташып чыгуу) жөнүндө кабарлоону жана аларды толтуруунун тартибин бекитүү тууралуу» токтому менен бекитилген Кыйыр салыктар боюнча отчеттун формасын толтуруу жана берүү тартибине Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 14-июлундагы №491 «Кошумча нарк салыгы жана акциздик салык боюнча салыктык отчеттуулуктун формаларын, аларды толтуруунун жана берүүнүн тартибин бекитүү жөнүндө» токтому менен бекитилген Кошумча нарк салыгы боюнча отчетту толтуруунун жана берүүнүн тартибине тийиштүү өзгөртүүлөр киргизилген.

Кыргыз Республикасына ташып кирүүдө(импорттоодо) ЕАЭБде сооданын алкагында товарларды эсепке алууну транспорттук контролдоону камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 23-августундагы №396 «Кыргыз Республикасына ташып киргизүүдө (импорттоодо) Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттер менен соода жүргүзүүнүн алкагында транспорттук контролду жана товарларды эсепке алууну камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө» токтому кабыл алынган, ага ылайык транспорттук контролдоо тартиби жана Кыргыз Республикасына жеке пайдалануу үчүн ташып келүүдө

(импорттоодо) ЕАЭБге мүчө мамлекеттер менен сооданын алкагында транспорттук контролдоонун жана товарларды эсепке алуунун убактылуу/стационардык пункттары аркылуу жеке жактар тарабынан өткөрүлүүчү коштомо кагазды милдеттүү түрдө тариздөө талап кылынбаган товарларды ташып келүү боюнча сунуш кылынган минималдуу ченемдер бекитилген. Аталган документтерди иштеп чыгууда 2018-жылдын 1-октябрынан тартып Казакстан Республикасы менен мамлекеттик чек ара тилкесиндеги 4 өткөрүү пунктунун жанында убактылуу транспорттук көзөмөл жана жүктөрдү каттоо пункттары иштей баштады.

Коштомо кагаздарды эсепке алуу боюнча автоматташтырылган система орнотулган. Бул система аймактык салык органдарына ЕАЭБге мүчө мамлекеттерден ташылып келинген жүктөр жөнүндө маалыматты онлайн режиминде жөнөтүүгө мүмкүндүк берет. Көрсөтүлгөн чаралар кыйыр салыктарды жыйноого оң таасирин тийгизди.

Буга чейин айрым юридикалык жана жеке жактар тарабынан кыргыз-казак мамлекеттик чек ара участогунда жайгашкан өткөрмө пункттары аркылуу товарларды ташып келүүдө жүк салынуучу товарлардын салмактык (сандык) көрсөткүчтөрүн олуттуу төмөндөтүү менен таризделген коштоочу документтер берилген. Салык органдарынын маалыматы боюнча, транспорттук контролдоонун жана товарларды эсепке алуунун убактылуу пункттарынын иштөөсүнөн тартып таризделген жана берилген коштомо документтердин санынын көбөйүшү байкалат.

Салык төлөөчүлөр үчүн плюс бирлик мамлекеттеринен импорт максатында салыктык каттоо жөнүндө малым каттардын колдонуу мөөнөтүн узартуу боюнча өзгөртүүлөр болду. Ошентип, импортерлор салык органынан бир жолу малым кат алуу менен ЕАЭБге мүчө мамлекеттерден товарларды ташып келүүнү жүзөгө ашыра алышат жогорку төлөөчүлөр үчүн алты айдын ичинде жана калган импортерлор үчүн 2 айдын ичинде жарактуу. Мурда малым кат берилген күндөн тартып 30 күндүн ичинде жарактуу болчу.

Салык мыйзамдарындагы маанилүү учурларга 2018-жылдын март айында салык процедураларын фискалдаштыруунун электрондук системасын киргизүү жөнүндө мыйзамга кол коюу кирет.

Бул мыйзам товарларды маркалоону, электрондук патентти киргизүү жана ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин товарларынын Кыргызстандын аймагында кыймылын көзөмөлдөө үчүн шарттарды камсыз кылуу үчүн укуктук негиздерди түзүүгө багытталган.

Ошондой эле Мыйзамдын максаттарынын бири-өлкөнүн экономикасынын «көмүскө» секторуна жана «көмүскө» бизнести мыйзамдаштырууга каршы күрөшүү: фискалдаштырууну киргизүү салык кызматы процесстерди (онлайн режиминде) кыйла натыйжалуу контролдой тургандыгын билдирет, бул көчмө жана камералдык текшерүүлөрдүн санын кыскартууга мүмкүндүк берет.

Буга катар эле, маалыматтарды онлайн режиминде берүү функциясы менен ККМди колдонуу механизмдин киргизүү улантылууда, бул жүргүзүлгөн эсептөөлөрдүн жана салыктарды төлөөнүн тууралыгын жана толуктугун натыйжалуу контролдоого, «көмүскө» экономиканын деңгээлин кыскартууга жана ак ниеттүү салык төлөөчүлөргө карата контролду төмөндөтүүгө мүмкүндүк берет

Салык милдеттенмелерин аткаруу жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана ыңгайлуу шарттарды түзүү максатында ишкердик субъекттерине патенттин, ал эми 2018-жылдан баштап электрондук патенттин негизинде иш жүргүзүү укугу берилген.

2019-жылдан тартып мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге педагогикалык, илимий же башка чыгармачылык ишти патенттик негизде жүргүзүүгө уруксат берилген.

Патентти «салык төлөөчүнүн кабинети» электрондук сервисин жана ID-карта аркылуу Кыргыз Республикасынын бүткүл аймагында онлайн түрүндө сатып алууга болот.

Электрондук патентти сатып алуу салыктык башкаруу жол-жобосун кыйла жөнөкөйлөтөт, салык төлөөчүлөр үчүн жагымдуу шарттарды түзөт, ошондой эле жол-жобонун жеткиликтүүлүгүнүн жагымдуулугунун эсебинен ишкерлерди камтууну кеңейтет. Эң негизгиси, бул кызмат салыкчылар менен салык төлөөчүлөрдүн ортосундагы түз байланышты азайтат, демек, коррупция коркунучун азайтат.

Патент үчүн төлөмдү терминалдар, банкоматтар, автоматташтырылган өзүн-өзү тейлөө терминалдары, техникалык инфратүзүмдү түзгөн жана банктык төлөм карталарын тейлеген башка түзүлүштөр аркылуу жүргүзүүгө болот.

Товарларга баалардын контролдук деңгээлин (контролдук баалардын минималдуу деңгээли, КБМК) колдонуу механизмин өзгөртүүгө карата Кыргыз Республикасынын Экономика министрлиги тарабынан Өкмөттүн токтомунун долбоору даярдалды, ал Кыргыз Республикасынын айрым мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү киргизүү сунушталууда. Көрсөтүлгөн токтом долбоору менен минималдуу белгиленген баа ЕАЭБ өлкөлөрүнөн импорттук товарларга, ошондой эле Кыргызстандын ичинде чыгарылган продукцияга таркатыла тургандыгы каралууда. Баалардын контролдук деңгээлинин баштапкы механизми төлөнүүгө тийиш болгон салыктын суммасын минималдаштыруу үчүн төмөндөтүлгөн баалар боюнча республиканын аймагына товарларды ташып келүүнү жоюу үчүн киргизилди.

2019-жылдагы айыл чарба кооперативинин иш берүүчүлөрү жана айыл чарба соода-логистикалык борборлору үчүн жаңылык, алар салык агенттери катары ар бир жалданма кызматкерге минималдуу эсептик кирешенин негизинде эсептелген киреше салыгынын белгиленген суммасын кармап кала алышат жана төлөй алышат.

Салык төлөөчүлөр жалданган кызматкерлердин эмгек акысынан киреше салыгын эсептөөнүн жана төлөөнүн ордуна Салык кодексинин 163-беренесине ылайык аныкталуучу минималдуу эсептик кирешеге жараша

эсептелген салыкты төлөө менен ар бир жалданма жумушчуга ыктыярдуу патент сатып алуу укугуна ээ.

Акциз салыгынын(акциздердин) ставкалары Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн сунушу боюнча базалык ставкалардын негизинде жыл сайын Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан бекитилет жана жыл ичинде өзгөртүлбөйт.

Салык кодексине киргизилип жаткан өзгөртүүлөр жыл сайын (2017-жылдан 2022-жылга чейин) акциздердин базалык ставкаларын 10-20% га жогорулатууну карайт.

Салыктарды төлөөнүн жаңы ыкмаларын киргизүү накталай эмес төлөмдөрдү көбөйтүү жана өлкөдө салыктарды төлөө жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү, ошондой эле салык органдарынын ишинин максималдуу ачык-айкындуулугун камсыз кылуу максатында, анын ичинде «Интернет-банкинг», «Мобилдик банкинг», WEB-кассалар, банкоматтар, POS-терминалдар (төлөм банктык карталарын колдонуу менен) системалары аркылуу ишке ашырылат.

Ошондой эле Кыргыз Республикасында салык төлөөчүлөрдүн электрондук түрдө отчет берүүсү, накталай эмес эсептешүү системасын кеңейтүү, ошондой эле электрондук кызмат көрсөтүүлөргө өтүү үчүн стимулдарды киргизүү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлүүдө. Салык органдарынын маалыматы боюнча, азыр 100 миңден ашык салык төлөөчү «салык төлөөчүнүн кабинети» электрондук сервис аркылуу салык отчетторун электрондук түрдө тапшырууда.

Бул кызматты ишке ашыруу убакытты кыскартат жана отчеттуулукту электрондук түрдө жөнөтүүгө мүмкүндүк берет.

Мындан тышкары, аталган кызматтар салык төлөөчүлөргө өздөрүнүн ИЖНин жана каттоосун текшерүүгө, мүлк салыгын, ошондой эле камсыздандыруу төгүмдөрүн издөө үчүн электрондук жардамчыны жана калькуляторду колдонууга, текшерүүгө жазма буйрукту текшерүүгө жана патент алууга мүмкүнчүлүк берет.

Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 14-апрелиндеги №221 «Кыргыз Республикасына ташып келүүдө (импорттоодо) Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттер менен сооданын алкагында товарларды эсепке алууну камсыз кылуу боюнча чаралар жөнүндө» токтомун ишке ашыруу максатында, кыргыз-казак мамлекеттик чек ара участогундагы "Чалдыбар автожолу", "Ак-Тилек автожолу", "Ак-Жол автожолу", "Чон-Капка автожолу" көзөмөл өткөрүү пункттарына жакын жайгашкан товарларды эсепке алуунун 4 пункту, ошондой эле темир жол станцияларында жайгашкан товарларды эсепке алуунун 21 пункту жана аэропорттордо товарларды эсепке алуунун 2 пункту иштейт, анын ичинде 2022-жылы темир жол станцияларында жайгашкан товарларды эсепке алуунун 17 пункту ачылган. 2022-жылы импортерлор ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдөн товарларды ташып келүүдө товарларды эсепке алуу пункттарында ташылып келген товарга 186 935 коштомо кагазды электрондук түрдө тапшырышкан. Алардын ичинен 164 915 автомобиль транспорту менен ташылып келинген товарлар боюнча, 18 184 темир жол транспорту менен ташылып келген товарлар боюнча жана 3 836 аба транспорту менен ташылып келген товарлар боюнча коштомо кагаз. 2022-жылы ЕАЭБге мүчө мамлекеттерден импорттолгон товарлардын көлөмү 308 млрд 986,3 млн сомду түздү, 2021-жылга салыштырмалуу көлөмү 40 млрд 739,5 млн сомго көбөйдү, өсүү темпи 115,2 %, анын ичинде салык салынуучу импорт 244 млрд 576,6 млн сомду түздү, 2021-жылга салыштырмалуу өсүү темпи 116,6% түздү. 2021-жылдын январынан тартып товарларды эсепке алуу пункттарында ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдөн Кыргыз Республикасынын аймагына ташылып келинген товарларды эсепке алууда «топтомо пост» маалымат системасын колдонулаарын белгилей кетүү керек.

«Топтомо пост» системасынын ишинин аркасында ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдөн товарларды алып келген импортерлор коштомо кагаздарды кайда жайгашкандыгына карабастан онлайн форматта тариздешет, ошондой эле

МСКнын сайтында «Жеке кабинет» аркылуу товарды алып келүүгө салык органынан маалымкат алышат.

Аналогдук процедураларды санариптештирүү. Көмүскө экономиканы кыскартуу жана салыктык башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча таасирдүү чараларды көрүү максатында, ошондой эле салыктык башкаруу системасында «СМАРТ Салым» салыктык жол-жоболорду санариптештирүүнүн алкагында өз ишин жүргүзүү боюнча бизнес үчүн жагымдуу шарттарды түзүү киргизилген жана бир катар масштабдуу долбоорлор иштеп жатат.

Анын ичинде электрондук эсеп-фактуралар, электрондук товардык-транспорттук коштомо кагаз, «топтомо пост» системасы товарларды маркалоо, ККМ-онлайн, электрондук патент жана камсыздандыруу полиси, ишкердик субъекттерин жайгаштыруу, отчетту онлайн форматта берүү жана башкалар сыяктуу компоненттер. 2022-жылы Мамлекеттик салык кызматы мурда ишке киргизилген санариптештирүү долбоорлорун өркүндөттү, ошондой эле электрондук рейддик салык көзөмөлү, электрондук накладной, “Салык төлөөчүнүн паспорту”, салыктык башкаруу үчүн ачык маалымат порталы Stat.salyk.kg, бир катар товарларды маркировкалоо, навигациялык пломбаларды колдонуу боюнча пилоттук долбоор, КНСти көзөмөлдөөнүн автоматташтырылган системасы, контролдук-кассалык машиналарды модернизациялоо (фискалдык модуль), чет өлкөлүк уюмдар тарабынан салыктык каттоодон алыскы vat.salyk.kg электрондук кызматы жана башкалар сыяктуу жаңы компоненттерди ишке киргизди. Мындан тышкары, таксопарктер менен интеграцияланган система тесттик режимде иштеп жатат, тамактануу түйүндөрү (ресторандар жана кафелер) менен интеграцияланган системаны автоматташтыруу боюнча иштер жүргүзүлүүдө.

Электрондук эсеп-фактура. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2020-жылдын 19-июнундагы №343 токтомуна ылайык бардык КНС төлөөчүлөр жана товарларды импорттоону жана/же экспорттоону жүзөгө

ашыруучу субъекттер, 2020-жылдын 1-июлунан тартып электрондук эсеп-фактураларды (мындан ары-ЭСФ) милдеттүү түрдө колдонууга өтүштү, ал эми 2022-жылдын 1-апрелинен тартып жылдык жүгүртүүсү 8 млн сомдон ашкан салык төлөөчүлөр ЭЭФ колдоно башташты. ЭСФны 30 712 ишкер колдонот, алар тарабынан 20,4 млн электрондук эсеп-фактуралар 3 трлн. 383,9 млрд. сом, 2022-жылы ишкердик субъекттери тарабынан 10,5 трлн электрондук эсеп-фактуралар 1 млн. 744,7 млрд сомго өткөрүлгөн. ЭСФ киргизүү менен КНС боюнча түшүүлөр бара-бара көбөйө баштады, система инструмент болуп калды, аны максималдуу натыйжа менен туура пайдалануу көмүскө экономиканын көлөмүн олуттуу кыскартууга, демек, республикалык бюджетке түшүүлөрдүн олуттуу өсүшүнө таасирин тийгизет.

2022 – жылы товарларды маркалоонун улуттук оператору тарабынан 297,4 миллион маркировка коду берилген, алардын ичинен 261,4 миллион код тамеки продукциясы үчүн, 35,9 миллион код алкогольдук продукция үчүн жана 103,3 миң код текстиль продукциясы үчүн берилген. «Товарларды маркалоо» системасында тамеки продукциясынын 9 импорттоочусу, 9 өндүрүүчү жана 27 алкогольдук продукциянын импортчусу катталган жана маркалоо кодун алышат. «Текшер» мобилдик тиркемеси иштейт, ал аркылуу маркировкаланган товарлардын чыккан жеринин аныктыгын аныктоого болот. «Электрондук товардык-транспорттук коштомо кагаз» маалыматтык системасы киргизилген, анда салык төлөөчүлөр катышуучу катары катталууга милдеттүү. Салык төлөөчүлөр үчүн «электрондук товардык-транспорттук коштомо кагаз» модулуна кирүү cabinet.salyk.kg. дарек боюнча салык төлөөчүнүн жаңыланган кабинетинде ишке ашырылды.

“Контролдоо-контрабанда” АМТ киргизүүнүн алкагында Кыргыз Республикасынын аймагына жүксүз жана жүксүз кирген автотранспорт каражаттары (мындан ары - АТС) боюнча маалыматтарды чагылдыруу үчүн дашборд иштелип чыккан.

ККМди пайдаланууну модернизациялоо. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 8-апрелиндеги №193

«Контролдук-кассалык машиналарды киргизүү боюнча чаралар жөнүндө» токтомуна ылайык жаңы техникалык талаптарга жооп берген контролдук-кассалык машиналарды (мындан ары – ККМ) колдонуунун жаңы тартибин жөнгө салуучу бир катар мыйзам алдындагы документтер бекитилди жана аларды этап-этабы менен киргизүү каралды. 2022-жылдын 1-майынан тартып күчүнө кирген Кыргыз Республикасында контролдук-кассалык машиналарды колдонуу жаңы стандарттар боюнча ишке ашырылат. 2022-жылы кассалык аппараттарды колдонгон ишкерлердин саны дээрлик үч эсеге өсүп, бүгүнкү күндө 65 миң 422 субъектти түздү. ККМди колдонгон субъекттердин мындай көбөйүшү салык органдары тарабынан жүргүзүлгөн түшүндүрүү иш-чараларынын, ошондой эле ишкерлерге 10 миңден ашык гибридик ККМ акысыз берүүнүн натыйжасы болду. ККМди колдонуу системасын өнүктүрүүгө өзүнүн оң салымын салык кызматынын кызыктыруучу «Чек талап кылып, байге утуп ал!» лотереясы өз салымын кошту. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2022-жылдын 14-февралындагы № 59 буйругун ишке ашыруу жана жарандардан накталай төлөмдөрдү жүргүзүүдө контролдук-кассалык машинанын квитанциясын талап кылууга шыктандыруу максатында, 2022-жылдын 10-майынан тартып «Чек талап кылып, байге утуп ал!» лотереясы ойнотулган. "Лотерея" маалыматтык системасы иштелип чыгып, баалуу белектер менен 3 лотерея ойнотулду: квартира, автоунаа жана башка техника. Лотереяга катышуу "Салык чек" атайын мобилдик тиркемеси аркылуу ишке ашырылды, ал смартфондордун бардык моделдеринин колдонуучуларына жеткиликтүү болду. 2022-жылдын 31-декабрына карата колдонуучулардын саны 179 466 катышуучуга жетти. Автомай куюучу станцияларды башкаруунун автоматташтырылган системасы (АЗС АЭУ) республиканын бардык иштеп жаткан 1021 АЗСтерде орнотулган. Салык мыйзамдарын сактоого багытталган инструменттердин бири болуп салык төлөөчүлөрдүн сапаттуу түзүлгөн дислокациясы эсептелет. Ишкердик субъекттеринин жана объекттердин жайгашуусунун санариптик картасына 26

986 объект жана 76 142 субъект боюнча маалыматтар киргизилген. Система ошондой эле рынокто жана соода борборлорунун башкаруу модулу камсыз кылат, анда системада 84 базар, 36 соода борбору бар. «Элдик көзөмөл» модулу иштейт. «Электрондук рейдик салык контролу» тобокелдиктерди эсептөө, актыларды толтуруу жана маалыматтарды иштеп чыгуу максатында МСКнын ишине киргизилген. 2022-жылдын 1-ноябрынан тартып атайын салык режимине карата бардык контролдоо чаралары «Э-рейд» системасы аркылуу жүргүзүлүүдө. Бүгүнкү күндө 1080ден ашык буйрук түзүлүп, берилген.

Ошондой эле «Салык төлөөчүнүн кабинети» маалымат системасы аркылуу бекитилген форма боюнча жер казынасын пайдалануучулардын отчетторун берүү мүмкүнчүлүгү иштелип чыккан жана ишке киргизилген. Ишкерлер арасында «Электрондук патент» электрондук кызматы абдан популярдуу, анда патентти жана камсыздандыруу полисин бир документ менен онлайн сатып алууга болот, бул убакытты жана эмгекти кыйла кыскартат. Мында төлөмдү ар кандай электрондук капчыктардын, терминалдардын же онлайн-банкингдин жардамы менен накталай эмес түрдө төлөөгө болот. 2022-жылдын ичинде 987,4 миң электрондук патент 2 млрд 141,6 млн сомго; 728,2 миң полис 717,4 млн сомго берилген.

«Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жүрүшүндө Бирликтин өзүнүн ишинин алкагында ЕАЭБ өлкөлөрүнүн салык саясатында көп айырмачылыктар жана кемчиликтер бар экендиги айкын болууда. Биздин көз карашыбызда, бирдиктүү рынок шарттарында экономикалык интеграциянын салыктык аспектилерин өнүктүрүүгө концептуалдык мамилени колдонуу талап кылынат, атап айтканда, салыктык эгемендүүлүк, юрисдикциялардын атаандаштыгы, экономикаларды стимулдаштыруу, салык саясаттарынын ырааттуулугу, оффшордук аймактарга капиталды чыгарууну төмөндөтүү.

Салык саясатын оптималдаштыруунун мындай концептуалдуу ыкмасынын максаты салыктык эгемендүүлүктү жана юрисдикциялардын атаандаштыгын эске алуу менен салык мыйзамдарын өркүндөтүү аркылуу

салык саясатынын багыттарын аныктоо, жеңилдетилген салык режими бар мамлекеттерде катталган компаниялардын кирешелерине салык салуу боюнча макулдашылган салык саясаты, трансчек аралык инвестициялар жана ишкердик иш үчүн тоскоолдуктарды жеңүү ж. б. у. с. болушу керек.

Бул максатка жетүү үчүн архив маселелерин чечүү зарыл:

Кыйыр салыктар боюнча (НДС, акциздер)

- ЕАЭБ жөнүндө келишимдин ченемдерин жана новеллаларын, Жогорку Евразия экономикалык кеңешинин 2014-жылдын 15-апрелиндеги отурумунда берилген тапшырмаларды эске алуу менен, салык саясатынын актуалдуу маселелерин, атап айтканда, алкоголь жана тамеки боюнча акциздердин чендерин шайкеш келтирүү маселелерин аныктоо;

- акциздердин ставкаларын: мамлекеттердин экономикасынын өнүгүү деңгээлин жана түзүмүн, жүргүзүлгөн экономикалык реформалардын натыйжалуулугун, салыктык башкаруунун таасирдүүлүгүн, мамлекеттердин экономикалык өнүгүү деңгээлине таасир эткен башка факторлорду эске алуу менен шайкеш келтирүүнүн экономикалык зарылдыгын жана максатка ылайыктуулугун талдоо;

- бирдиктүү рынокту түзүүгө, өз ара сооданын деңгээлине, бизнести жоготууга жана башкаларга таасир этүүчү бизнеске ар кандай салык жүктөмдөрүнүн экспорттук-импорттук алмаштыруучу тармактарды стимулдаштыруу жаатындагы таасирин баалоо;

- орто мөөнөттүү келечекте бюджетке ренталык түшүүлөрдүн азайышы мүмкүн болгондугуна байланыштуу экономикага салыктык жүктү оптималдаштыруу;

- бирдиктүү рыноктун натыйжалуу иштешине таасирин тийгизүүчү зыяндуу преференциалдык салык режимдерин аныктоо;

- соода агымдарынын түзүмүнүн жана багыттарынын өзгөрүшүнө таасир этүүчү салыктардын баага тийгизген таасирин талдоо;

- бирликтин мүчө мамлекеттеринде продукциянын (коньяк, арак, шарап, пиво, сигареттер ж. б.) түрлөрү боюнча акциздик товарларды өндүрүүнүн жана сатуунун көлөмдөрүн талдоо;

- товарлардын дал келген топтору жагынан акциздердин чендеринин деңгээли азыраак Кошулган мамлекеттерди эске алуу менен бирдиктүү бажы аймагында акциздердин чендерин шайкеш келтирүүнү ишке ашыруунун бир нече сценарийдик шарттарын сунуштоо;

– акциздик товарлар (алкоголь, тамеки, КММ) боюнча калк үчүн баанын жеткиликтүүлүгүн жана алардын бирликке мүчө мамлекеттерде акциздердин чендеринин өсүшүнө таасирин аныктоо;

– бирликке мүчө мамлекеттердин акциздик продукциялардын контрабандасы жана контрафактысы үчүн юридикалык жоопкерчилик предметине карата мыйзамдарын талдоо;

Түздөн-түз салыктар боюнча

Натыйжалуу чараларды иштеп чыгуу:

- салык салуудан качууга каршы аракеттенүү, контролдоуучу чет өлкөлүк компаниялардын эрежелери, капиталдаштыруунун жетишсиздиги, ошондой эле кош салык салуудан качуу жөнүндө келишимдерди мыйзамсыз колдонууга каршы аракеттенүү боюнча чаралар;

- санариптик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү берүү бөлүгүндө кош салык салуудан качуу жөнүндө келишимдерди колдонуу боюнча;

- электрондук сооданы ишке ашырууда кош салык салуудан качуу жөнүндө келишимдерди колдонуу боюнча;

администрация боюнча:

– ББ жана БЭМ мүчө-мамлекеттеринин башка мамлекеттеринде эмгек ишмердүүлүгүн жүргүзгөн жеке жактардын-бирликтин мүчө мамлекеттеринин резиденттеринин кирешелери;

- ББ жана БЭМ мүчө мамлекеттеринин ишканаларынын (уюмдарынын) уставдык фонддорунда (капиталдарында) инвестициялары бар юридикалык жана жеке жактардын кирешелери;

- автордук укуктардан жана лицензиялардан (интеллектуалдык менчик)түшкөн кирешелер;

- Бирликтин башка мүчө мамлекеттеринде жайгашкан мүлккө, анын ичинде жеке жактардын – бирликтин мүчө мамлекеттеринин резиденттеринин мурастары жана белекке салыктары;

- салыктык пландоонун гибриддик инструменттерин улуттук жөнгө салуунун макулдашылбагандыгынын натыйжаларын нейтралдаштыруу;

- пайыздарды эсептен чыгаруу жана башка финансылык төлөмдөр аркылуу пайдага салыктын (корпоративдик салыктын) базасын суюлтууну чектеген жаңы шарттарды түзүү;

- транспаренттүүлүктү жогорулатууда жана натыйжалуу болушун же реалдуу экономикалык маңызын түзүүдө зыяндуу же зыяндуу салык практикасына кыйла натыйжалуу каршы туруу;

- кош салык салуудан качуу жөнүндө макулдашууну ак ниетсиз ("максатсыз") пайдаланууну болтурбоо;

- туруктуу өкүлчүлүк статусунан жасалма жол менен качууга жол бербөө;

- Бирлик өлкөлөрүнүн экономикалык субъекттери тарабынан түзүлгөн эл аралык холдингдик түзүмдөргө карата макулдашылган салык саясатын түзүүнүн эсебинен чек ара аралык инвестициялар жана ишкердик иш үчүн фискалдык тоскоолдуктарды жеңип чыгуу;

- трансферттик баа түзүүгө контролдун координацияланган чараларын киргизүү жана трансулуттук компаниялардын, вертикалдуу интеграцияланган түзүмдөрдүн ишинде салыктык жөнгө салуунун бирдей типтүү механизмдерин колдонуу, анын ичинде тобокелдиктерди жана материалдык эмес активдерди бөлүштүрүү, компаниялардын тобунун ичиндеги активдерге укуктарды жасалма бөлүштүрүү бөлүгүндө трансферттик баа түзүү чөйрөсүндө, көз карандысыз компаниялардын ортосунда сейрек жүргүзүлүүчү компаниялар тобунун ичиндеги операцияларга каршы аракеттенүү;

- бирликтин бир нече мамлекеттеринде, ошондой эле жеңилдетилген салык режими бар үчүнчү мамлекеттерде катталган компаниялардын кирешелеринен салыктарды алуунун жана дивиденддерге салык салуунун макулдашылган салык саясаты;

- жеке жактар тарабынан жеке пайдалануу үчүн товарларды алып келүүдө КНСтен бошотуу боюнча салык мыйзамдарын өркүндөтүү.

4.3. ЕАЭБдин бажылык жөнгө салуусун өркүндөтүү

Евразия экономикалык бирлигинин Бажы кызматташтыгы өнүгүүнүн жаңы этабына кирүүдө, анын башкы артыкчылыгы болуп өзгөрүп жаткан шарттарга тез жооп берүүгө жөндөмдүү, бажынын принципалдуу жаңы операциялык моделин түзүү болуп калат.

Бажы чөйрөсүндөгү мамилелерди жакындатуу, чек аралар Бирликтин бажы кызматтарынын өз ара аракеттенүүсүндө бирликтин коопсуздугун, туруктуулугун жогорулатууга, бизнестин жана мамлекеттердин коромжуларын төмөндөтүүгө, ошондой эле дүйнөлүк бажы коомчулугунда лидерлик позицияны ээлөөгө мүмкүндүк берген ишеним бажы мейкиндигин түзүү мүмкүнчүлүгү бар.

Белгилей кетсек, Жогорку Евразиялык экономикалык кеңештин 2020-жылдын 11-декабрындагы №121 чечими менен Евразия экономикалык биримдигинин стратегиялык пландоочу негизги документи «Евразиялык экономикалык интеграцияны өнүктүрүүнүн 2025-жылга чейинки стратегиялык багыттары» (мындан ары - Стратегия 2025) кабыл алынган.

Аны даярдоо үчүн ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин президенттеринин Евразия экономикалык биримдиги жөнүндө 2015-жылдын 29-майындагы келишимди жана Евразия экономикалык биримдигинин алкагында 2018-жылдын 6-декабрындагы интеграциялык процесстерди андан ары өнүктүрүү жөнүндө декларацияны ишке ашыруу максатында тапшыруусу негиз болду. Декларацияда ЕАЭБ кыска мөөнөттүн ичинде дүйнөлүк

экономиканын толук укуктуу субъектинин позициясын ээлегени, ал эми анын иштешин андан ары өркүндөтүү жана интеграциялык потенциалды ачуу интеграцияны өнүктүрүү, экономикалык кызматташтык чөйрөлөрүн кеңейтүү жана ЕАЭБ институттарын өркүндөтүү боюнча амбициялуу чечимдерди кабыл алууну талап кылаары белгиленген.

Ушуга байланыштуу Стратегия-2025 биргелешкен программаларды жана долбоорлорду иштеп чыгууну жана аткарууну кошкондо, мүчө мамлекеттердин экономикаларынын алдыга озуп өнүгүшү үчүн шарттарды түзүүнү карайт.

Белгиленген максатка жетүү төмөнкү багыттар боюнча улуттук жана интеграциялык чараларды ишке ашырууну болжолдойт:

- макроэкономикалык туруктуулукту сактоо;
- ЕАЭБдин илимий-технологиялык жана өндүрүштүк потенциалын өнүктүрүү, инвестицияларды колдоо жана өстүрүү үчүн чараларды көрүү;
- туруктуу суроо-талапты колдоо, экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү жана өз ара сооданы активдештирүү үчүн шарттарды түзүү.

Стратегия-2025 комплекстүү мүнөзгө ээ, мурда ЕАЭБ жөнүндө келишимде аныкталбаган иштин жаңы багыттарын козгойт, ал эми анын бөлүмдөрү өз ара байланышкан жана ЕАЭБти өнүктүрүүнүн жалпы максаттарына жетишүүгө багытталган.

Стратегияны толук ишке ашыруу-2025 ЕАЭБ органдарынын, анын ичинде ЕЭКтин ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин улуттук өкмөттөрү менен биргелешкен ишинин жаңы формаларын түзүүнү карайт. Алсак, стратегиялык пландоо системасын жайылтуу, интеграциянын жаңы чөйрөлөрүн өнүктүрүү, техникалык жана бажылык жөнгө салуунун натыйжалуулугун жогорулатуу ЕЭКтин жана ыйгарым укуктуу Улуттук ведомстволордун интенсивдүү өз ара аракеттенүүсүн жана ЕАЭБ интеграцияланган маалыматтык системасынын толук масштабдуу иштешин талап кылат.

ЕЭК Кеңешинин 2021-жылдын 4-майындагы № 46 буйругу менен Стратегия-2025 ишке ашыруу боюнча иш-чаралардын планы бекитилди, анда

конкреттүү иш-чаралар мөөнөттөрү жана жооптуу аткаруучулар менен деталдар көрсөтүлгөн. Стратегияны толук ишке ашыруу-2025 ЕАЭБ органдарынын, анын ичинде ЕЭКтин ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин улуттук өкмөттөрү менен биргелешкен ишинин жаңы формаларын түзүүнү карайт. Алсак, стратегиялык пландоо системасын жайылтуу, интеграциянын жаңы чөйрөлөрүн өнүктүрүү, техникалык жана бажылык жөнгө салуунун натыйжалуулугун жогорулатуу ЕЭКтин жана ыйгарым укуктуу Улуттук ведомстволордун интенсивдүү өз ара аракеттенүүсүн жана ЕАЭБ интеграцияланган маалыматтык системасынын толук масштабдуу иштешин талап кылат. Бул изилдөөнүн алкагында биз бажылык жөнгө салууну өркүндөтүү багыты боюнча Стратегия-2025 ишке ашырууну талдоого токтолобуз (Стратегия-2025 3-багыты). Бул багыт 2025-жылдын стратегиясын жалпысынан төмөнкү негиздер боюнча ишке ашыруу үчүн эң актуалдуу багыттардын бири болуп саналат.

Биринчиден, бажылык жөнгө салуу жана башкаруу маселелери Стратегия-2025 киргизилген 11 багыттын ичинен 7 багытынын максаттарына жетүүсүнө түз же кыйыр түрдө таасир этет:

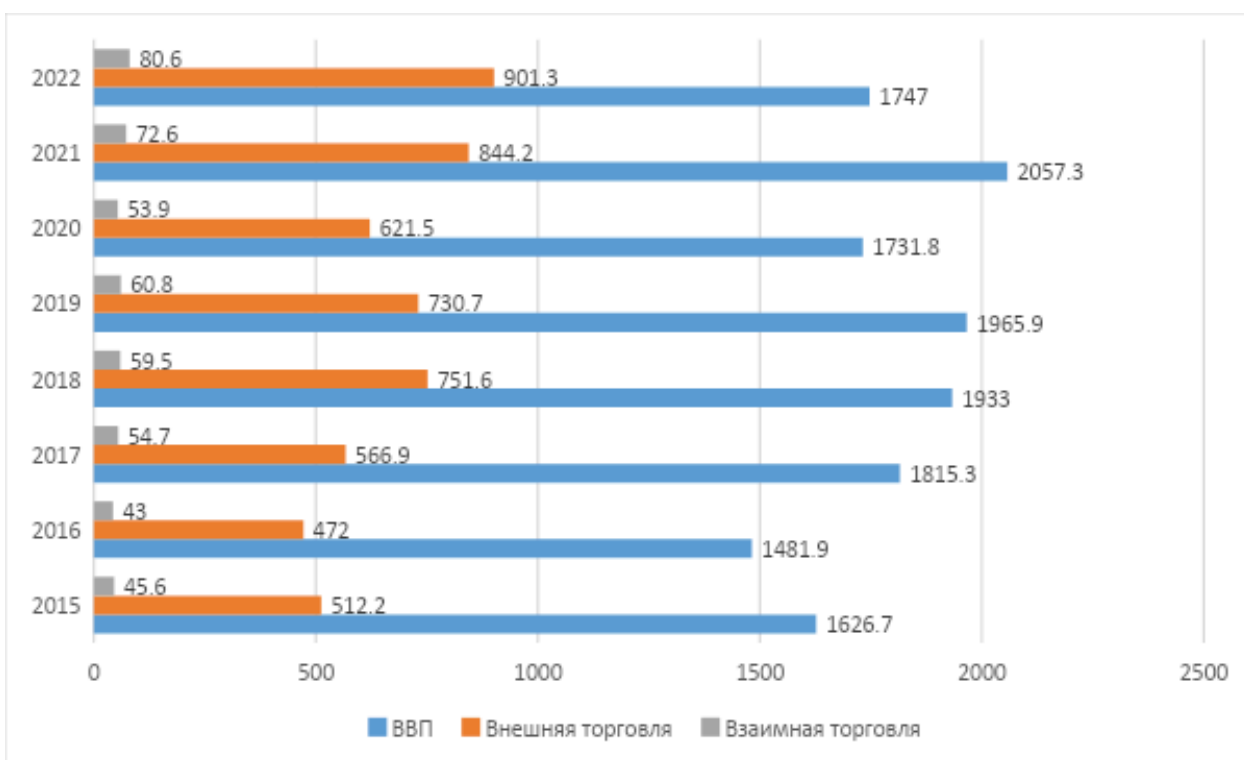
- 1) 1-багыт: ЕАЭБдин ички рыногунда товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, капиталдын жана жумушчу күчүнүн эркин кыймылы үчүн тоскоолдуктарды толук четтетүү жана алып коюуларды жана чектөөлөрдү максималдуу кыскартуу;
- 2) 2-багыт: товарлар рыногунун ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу;
- 3) 4-багыт: сапат кепилдигин, жүгүртүлүүчү товарлардын коопсуздугун жана керектөөчүлөрдүн укуктарын талаптагыдай коргоону камсыз кылуу;
- 4) 5-багыт: ЕАЭБ санариптик мейкиндигин, санариптик инфратүзүмдөрдү жана экосистемаларды түзүү;
- 5) 6-багыт: экономикалык өнүгүүгө максаттуу көмөк көрсөтүүнүн ийкемдүү механизмдерин иштеп чыгуу;
- 6) 7-багыт: биргелешкен кооперациялык долбоорлорду башкаруунун жана аларды каржылоонун натыйжалуу системасын түзүү, экономиканын жогорку

өндүрүмдүү, анын ичинде экспортко багытталган секторлорун түзүү жана өнүктүрүү;

7) 11-багыт: заманбап дүйнөнүн эң маанилүү өнүгүү борборлорунун бири катары ЕАЭБди түзүү.

Экинчиден, ЕАЭБ түзүлүшүнүн алгачкы этабында 2010-жылы Россия, Белоруссия жана Казакстандын Бажы союзу катары түзүлгөн. Бирдиктүү бажы аймагын түзүү ЕАЭБтин экономикалык бирикме катары андан ары өнүгүшүнүн негизин түздү, ошондой эле ЕАЭБдин негизги экономикалык мазмунун түзгөн төрт фундаменталдык эркиндиктин бири – товарлардын кыймылынын эркиндигин камсыз кылуу үчүн зарыл шарт болуп калды. ЕАЭБ өлкөлөрү экономиканын ачыктык көрсөткүчү боюнча дүйнөлүк лидерлердин катарына кирерин, ал эми ЕАЭБ тышкы соодасы анын экономикалык өсүшүнүн негизги драйверлеринин ичинен өзгөчөлөнүп турганын эске алуу менен, «бажылык тескөө-башкаруу ЕАЭБ экономикалык өнүгүүсүнүн туруктуулугунун маанилүү фактору болуп саналат» (Давыдов, 2021, с. 9).

ЕАЭБ азыркы учурда дүйнөлүк экономикада абдан активдүү жана реалдуу иштеп жаткан бажы бирликтеринин бири болуп саналат. Ошол эле учурда ЕАЭБте Бажы биримдигинин түзүлүшү эң кыска мөөнөттөрдө өттү. Биздин пикирибиз боюнча, бул жагдайлар ЕАЭБдин ийгиликтүү иштеши жана өнүгүшү үчүн бажылык тескөөнү өркүндөтүүнүн маанилүүлүгүн күбөлөндүрөт. ЕАЭБдин иштешинин бирдиктүү шарттарын түзүү боюнча иштин жыйынтыктары, биринчи кезекте соода эркиндигин камсыз кылуу жагында статистикалык маалыматтар менен тастыкталат (4.7-сүрөт).

4.7-сүрөт. ИДПнын динамикасы, ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасы, млрд АКШ доллары ³⁵

2015-2020-жылдардагы мезгилде ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин тышкы жана өз ара соода көлөмдөрүнүн иш жүзүндө синхрондуу өзгөрүшү ЕАЭБдеги экономикалык өсүш темптери менен байланыштуу, бул да ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасынын абалынын анын экономикалык өнүгүүсүнүн туруктуулугуна таасиринин жогорку деңгээли жөнүндө тезисти тастыктайт.

Ушундай эле тыянактарга «ЕАЭБдин соода чөйрөсүндөгү интеграциялык процесстерин баалоо: 2021» эл аралык баяндамасынын авторлору келип, «ЕАЭБ түзүлгөндөн кийин товарлар менен соода жүргүзүү чөйрөсүндө блок өлкөлөрүнүн ортосунда экономикалык өз ара иштешүүнү тереңдетүүдө жана жакшыртууда прогресс бар» деп ырасташат[45]. Ошону менен бирге изилдөөчүлөр белгилешкендей, азырынча кырдаалдын турукташуусу жана жагымсыз тенденциялардын токтошу гана байкалууда,

³⁵ Булактын негизинде автор тарабынан түзүлгөн: Об основных социально-экономических показателях Евразийского экономического союза [электронный ресурс] http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

бирок анын принципиалдуу трансформациясы эмес. Авторлор өз ара соода кызматташтыгынын масштабын жана интенсивдүүлүгүн мүнөздөгөн көрсөткүчтөрдүн жакшырышына көңүл бурушат, бирок адистешүүнү жана кооперацияны тереңдетүү сыяктуу анын сапаттуу тараптары эмес. Баяндамада сапаттуу жакшыртуу үчүн шарттарды түзүү багытында мындан аркы кадамдардын зарылдыгы жөнүндө сунуштар айтылып, конкреттүү иш-аракеттер жок болгон учурда жагымсыз тенденцияларды кайра баштоо тобокелдиктери белгиленген.

Үчүнчүдөн, мүчө өлкөлөрдүн пикири боюнча тоскоолдуктарды четтетүү тематикасы азыркы учурда эң актуалдуу болуп саналат. Чындыгында, 2010-жылдын 1-июлунан баштап ички чек араларда бажы жагынан жол-жоболоштурууну алып салуу көпчүлүк тарабынан Өкмөттөр аралык келишимдердин эң көрүнүктүү бөлүгү катары кабыл алынган [37]. Акыркы жылдары тоскоолдуктарды четтетүү темасына ЕАЭБдин жогорку органдары байма-бай кайрылып жатканы бекеринен эмес. 2021-жылдын 21-майында болуп өткөн Жогорку Евразия экономикалык кеңешинин отурумунда ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин башчылары өз сөздөрүндө тоскоолдуктарды, анын ичинде товарларды сатуу чөйрөсүндөгү тоскоолдуктарды алып салуу зарылдыгын белгилешти [105]. ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдө ыңгайлуу жана натыйжалуу бизнес-чөйрөнү уюштурууда бажы органдарынын ролун изилдөөчүлөр да белгилешет [48].

Ошону менен бирге, көпчүлүк учурларда товарларды өз ара соодалашуудагы тоскоолдуктар ЕАЭБ мүчө өлкөлөрүнүн ыйгарым укуктуу органдары чет өлкөлүк товарларды коңшу мамлекеттердин аймактары аркылуу алып келүүдө бажы жана мамлекеттик контролдун башка түрлөрү боюнча иш-чаралардын жетишсиздиги же натыйжасыздыгы жөнүндө маалыматтарга ээ болгондо жана кийин өз ара соодада мындай товарлардын экономикалык жактан негизсиз ташуулары болгондо келип чыгат. Чындыгында, Бажы бирлигинин тышкы контурунда натыйжалуу жана бирдиктүү бажылык жөнгө салууну камсыз кылбастан, ички

тоскоолдуктарды четтетүүнү камсыз кылуу жана рыноктун биримдигине жетишүү (бул учурда товарлар) мүмкүн эмес – бул техникалык маселе эмес, рынокту интеграциялоонун маанилүү шарттарынын бири.

2022-жылдын 11-январында Мажилисте Казакстан Республикасынын Президенти Касым-Жомарт Токаевдин сүйлөгөн сөзү акыркы жылдардагы бул көйгөйдүн эң көрүнүктүү далили болуп саналат: «бюджетке кирешени жогорулатуудагы олуттуу потенциал бажыда, өзгөчө Кытай менен чек арада тартипти орнотууда жатат... ал жерде болуп жаткан башаламандык жалпыга белгилүү. Машиналар текшерилбейт, салыктар жана пошлиналар төлөнбөйт. Кытай менен күзгү статистикасынын айырмасы миллиарддаган долларды түзөт"[104].

Чындыгында, бажылык администрациялоодогу мындай бурмалоолор ЕАЭБдин өз ара соодасында олуттуу бурмалоолорго жана диспропорцияларга алып келүүдө, иштин маңызы боюнча интеграциялык процесстерди жайлатууда жана девальвациялоодо жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн өнөр жайынын көптөгөн келечектүү тармактарын сектордук өнүктүрүүгө карата кооперациялык потенциалды төмөндөтүүдө. ЕАЭБге мүчө өлкөлөрдүн бажы органдары алардын улуттук кызыкчылыктарынын сакталышын гана эмес, ошондой эле бүтүндөй бирикменин экономикалык туруктуулугун да камсыз кылаарын түшүнүү маанилүү.

Стратегияны-2025 ишке ашыруу үчүн белгиленген теманын маанилүүлүгү, ошондой эле ЕЭКтин отчеттук материалдары менен тастыкталат, алар иликтөөчүлөрдүн негизги багыттарына кирет:

- ЕАЭБдин ички рыногунда товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, капиталдын жана жумушчу күчтүн эркин кыймылы үчүн тоскоолдуктарды толук жоюу жана алып коюуларды жана чектөөлөрдү максималдуу кыскартуу;

- товарлар рыногунун ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу;

- ЕАЭБ алкагында бажылык жөнгө салууну өркүндөтүү [56].

ЕЭК Кеңеши тарабынан 2021-жылдын 12-декабрындагы Стратегия-2025 3.3-пунктун аткаруу үчүн ЕАЭБдин электрондук навигациялык пломбаларын колдонуу менен ташууларды контролдоону эске алуу менен ЕАЭБ товарларын үчүнчү мамлекеттердин аймактары аркылуу тоскоолдуксуз өткөрүүнү камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү боюнча иш-чаралар планы («жол картасы») бекитилди[109]; Евразия Өкмөттөр аралык кеңешинин 2021-жылдын 19-ноябрындагы №10 чечиминде ЕАЭБ алкагында электрондук сооданы өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүү боюнча иш-чаралар планы («жол картасы») бекитилген.

Көп иштер аткарылганына карабастан, жогоруда белгиленген пункттар боюнча конкреттүү жыйынтыктарды дагы бир топ убакыт күтүүгө туура келерин белгилей кетүү керек: Евразия экономикалык биримдигинде ташууларды көзөмөлдөө үчүн навигациялык пломбаларды колдонуу боюнча макулдашууну ишке ашырууга, эгер өлкөлөр ички мамлекеттик процедураларды ыкчам өткөрүшсө жана аны 2022-жылдын биринчи жарымында ратификациялашса дагы, акыркы ратификациядан кеминде дагы бир жарым жыл талап кылынат. Ар кандай түрдөгү «жол карталарына», же маңызы боюнча тигил же бул пунктту аткаруу боюнча иш-аракеттердин пландарына кол коюуну Олуттуу акыркы жыйынтык деп эсептөөгө болбойт.

Мындан тышкары, ЕЭКтин жана ЕАЭБ мүчө өлкөлөрүнүн Стратегия-2025 бажылык тескөөнү өркүндөтүү багытынын бир катар негизги пункттарын ишке ашыруу боюнча иштеринин темптери кооптонууну жаратпай койбойт.

Мисалы, эки жылдан ашуун убакыттан бери ЕАЭБ Бажы кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча талкуу уланууда (Стратегия-2025 3.1.1-пункту).

Алсак, 2020-жылдан 2022-жылдын башына чейин ЕЭК тарабынан түзүлгөн бажылык жөнгө салууну өркүндөтүү боюнча атайын жумушчу топ (ЕЭКтин жана мүчө мамлекеттердин ыйгарым укуктуу өкүлдөрүнөн турат)

ЕЭК жана мүчө өлкөлөр сунуш кылган 309 түзөтүүнүн ичинен редакциялык жана тактоочу мүнөздөгү 16 түзөтүүнү гана макулдашкан.

ЕАЭБ Бажы кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча иштин натыйжалуулугун жогорулатуу жана кайра жүктөө максатында ЕАЭБ Бажы кодексине жыл сайын өзгөртүүлөрдүн бир пакетин даярдоо жана иштеги артыкчылыктарды бөлүп берүү жөнүндө чечим кабыл алынган.

ЕАЭБ Бажы кодексине кыйла актуалдуу өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча убакыттын өтүшү менен созулуп кеткен иштер бажылык башкаруунун абалына терс таасирин тийгизе баштады. Мисалы, трансчек аралык интернет-сооданы администрациялоо маселелеринин жөнгө салынбагандыгы товар агымынын олуттуу далилдерине жана натыйжада ЕАЭБ өлкөлөрүнүн бюджеттеринин жоготууларына алып келет.

3. Бажы операцияларын аткаруу стандарты бул багыттагы дагы бир негизги милдеттердин бири болуп бажы операцияларын жүргүзүүнүн, бажы контролун жүргүзүүнүн, маалымат алмашуунун, ЕАЭБде тобокелдиктерди башкаруу системаларын унификациялоонун жана имплементациялоонун бирдиктүү стандартын камсыз кылуу саналат (мындан ары — Стандарт) — Стратегия-2025 3.2-пункту.

Бул пунктту талкуулоодо өлкөлөр жана ЕЭК стандарттын мазмунун ачып берген конкреттүү формулировкаларды макулдаша алышкан жок жана өткөн 2021-жыл бул маселеге тактык киргизген жок.

Ошону менен бирге мүчө мамлекеттердеги иштердин абалын объективдүү мүнөздөй ала турган бажылык тескөөнүн (бажы операцияларын жүргүзүү жана бажы контролун жүргүзүү) стандартын жана көрсөткүчтөрүн аныктоо боюнча милдеттердин чечилбегендиги ЕАЭБ мамлекеттеринде тышкы жана өз ара сооданы жүргүзүү шарттарын теңдөө боюнча ишти практикалык тегиздикке которууга мүмкүндүк бербейт.

Стандартты түзүүнүн предмети боюнча, биздин оюбузча, Стандартты ЕАЭБде колдонуу төмөнкүлөрдү түшүндүрүүсү зарыл: «... бажы контролун жүргүзүүдө бажы органдары улутуна карабастан бирдиктүү чаралар

комплексин ишке ашырууга тийиш. жана тобокелдиктерди башкаруу системасына ылайык жөнгө салынган иш-аракеттер... бирдей тобокелдик деңгээлиндеги продукциянын лотторун текшерүүдө бирдей “контролдук жүктү” камсыз кылгандай. Өткөрүлүп жаткан товарларды анык декларациялоону камсыз кылган тышкы экономикалык иштин ак ниет катышуучулары үчүн бул убакыттын жана финансылык чыгымдардын минималдашуусуна, товарлардын кыймылынын мөөнөттөрүнүн жана контролдоочу органдардын аракеттеринин алдын ала айтууга алып келиши керек".

Мындан тышкары, стандартка жетүүнү баалоо көрсөткүчтөрүнүн системасын киргизүү зарыл:

- өткөрүү пунктунда бажы операцияларын аткаруу мөөнөтү жана өткөрүү пунктунда бардык контролдук иш-чараларды өткөрүүнүн жалпы убактысында бажы операцияларын аткаруу үлүшү;

- товарларды ички керектөө жана экспорт үчүн чыгаруу бажы жол-жобосуна жайгаштырууда бажы операцияларын аткаруу мөөнөттөрү, бажы операцияларын толугу менен автоматтык режимде жүргүзүүгө убакыт бөлүү менен;

- аларга карата иш жүзүндөгү товардык партиялар мамлекеттик контролдун түрлөрү жана мындай контролдун колдонулган формалары боюнча бөлүштүрүү менен товардык партиялардын жалпы көлөмүндө мамлекеттик контроль;

- бизнес-бирикмелер жана ишкердик коомдоштуктун айрым өкүлдөрү менен өз ара аракеттенүүдө аныкталган бажы жол-жоболорунан өтүүгө тышкы экономикалык иштин катышуучуларынын финансылык чыгымдарынын көлөмү;

- бажы жол-жоболору боюнча бөлүштүрүү менен бажы декларациясынын жалпы көлөмүндө бажы декларациясын текшерүүнүн алкагында бажы органдары тарабынан документтерди жана маалыматтарды суроо учурларынын үлүшү;

- төрт сааттын ичинде чыгарылган бажы декларацияларынын бажы декларацияларынын жалпы көлөмүндөгү үлүшү;

- каталар менен түзүлгөн бажылык текшерип кароо актыларынын түзүлгөн бажылык текшерип кароо актыларынын жалпы санындагы үлүшү.

Сунушталган көрсөткүчтөрдүн системасынын көрүнүп тургандай, алар бажылык тескөө-башкаруу процессинде чечүүнү талап кылган өз ара байланышкан негизги милдеттерди чечүүгө багытталган: бул бир жагынан бажы мыйзамдарынын Олуттуу тобокелдиктери аныкталбаган жөнөтүүлөр үчүн уюштуруучулук жана контролдук жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү жана тездетүү, ал эми экинчи жагынан-укук бузууларды эффективдүү жана натыйжалуу табуу жана бөгөт коюу.

Аныктаманы, стандартка жетишүүнү мүнөздөгөн конкреттүү мазмунун жана көрсөткүчтөрүн андан ары кароодо аларды ЕАЭБ бажы администрацияларынын ишмердигинин бажы администрациясынын абалын жана сапатын мүнөздөгөн көрсөткүчтөр системасы менен байланыштыруу зарылчылыгына таянуу максатка ылайык көрүнөт.

Ошондой эле, дүйнөлүк бажы уюмунун максаттуу орнотууларына таянып, төрт негизги багыт боюнча бажылык башкаруунун натыйжалуулугун жана сапатын баалоонун негизги көрсөткүчтөрүн топтоо зарыл:

1) легитимдүү жана адилеттүү эл аралык сооданы өнүктүрүүгө көмөктөшүүгө багытталган бажы жол-жоболорун жөнөкөйлөтүү жана шайкеш келтирүү;

2) мамлекеттин фискалдык функцияларын камсыз кылуу (бажы төлөмдөрүн мамлекеттин бюджетине толук, өз убагында жана укук ченемдүү өндүрүү);

3) коомду жана жарандарды коргоо, айлана-чөйрөнү коргоо (рынокко жарандардын ден соолугуна, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн жыргалчылыгына зыян келтирүүгө жөндөмдүү кооптуу товарлардын түшүүсүн болтурбоодо бажы органдарынын ролу абдан маанилүү);

4) бажы системасынын өздүк (институттук) өнүгүүсү.

Ошол эле учурда бажылык башкарууну андан ары өркүндөтүү принциптүү орнотуунун — ЕАЭБдин тышкы жана өз ара соодасында товарларды алып өтүүнү жөнгө салуучу Бажы жана башка эрежелерди сактаган тышкы экономикалык иштин ак ниет катышуучуларына карата бажы операцияларын жүргүзүүнү максималдуу жөнөкөйлөтүүнүн жана тездетүүнүн алкагында ишке ашырылууга тийиш. Бул максаттарга жетүү үчүн салыктык, бажылык администрациялоонун жана валюталык контролдун бирдиктүү механизми зарыл, ал инновациялык технологияларды пайдаланууга негизделет, бул товарларды чыгаргандан кийин ташып кирүү бажы алымдарын жана салыктарды төлөөгө өтүү мүмкүнчүлүгү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт.

Мындан тышкары, бажылык тариздөө процесстерин тездетүү жана мамлекет менен бизнестин өз ара аракеттешүүсүнүн ыңгайлуу чөйрөсүн түзүү бөлүгүндө жогорку натыйжалуулукту "бирдиктүү терезе"механизмин колдонуу тажрыйбасы көрсөтүп турат. Башкаруу процесстерин жана бажылык башкарууну санариптештирүү бажы органдарынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгө түзөт, мисалы, 2018-жылдан бери РФ бажы органдарынын түзүмүндө 16 электрондук декларациялоо борбору жана 8 электрондук бажы пайда болду, бул акыр аягында электрондук декларацияга толук өтүүгө алып келиши керек.

2018-жылдын 1-январынан тартып күчүнө кирген Бирликтин Бажы кодексинде электрондук декларациянын формасы артыкчылыктуу катары аныкталган. Акыркы 2 жылда Комиссия бардык электрондук бажы декларацияларынын түзүмдөрүн бекитти, ага ылайык бардык маалыматтык процесстер бажынын маалыматтык системаларында ишке ашырылат.

Ушул эле мезгилде Жогорку Евразиялык экономикалык кеңештин чечими менен (2017-жылдын 11-октябры, № 12) Евразия экономикалык биримдигинин 2025-жылга чейин санариптик күн тартибин ишке ашыруунун негизги багыттары бекитилген.

Бирликтин бул эки ченемдик актысы улуттук санариптик бажы платформаларынын базасында бажы маалымат системаларынын маалыматтык өз ара иштешүүсүн уюштурууга жаңы мамилелерди жана талаптарды иштеп чыгуу үчүн негиз болуп калды.

Маалыматтык бажы системаларын интеграциялоонун жаңы деңгээлине өтүү Бирликтин санариптик күн тартибин өнүктүрүүгө жаңы түшүнүк аппаратын киргизүүнү талап кылат.

2025-жылга чейин Бажы кызматташтыгы боюнча блоктун ишмердүүлүгүнүн артыкчылыктуу багыттарын бирдиктүү түшүнүү максатында эки термин сунушталат:

Санариптик бажы платформасы-бул санариптик бажы экосистемаларынын иштешин камсыз кылган материалдык, виртуалдык жана юридикалык ресурстардын комплекси.

Санариптик бажы платформасынын элементтери:

Материалдык – эсептөө техникасы, сервердик жабдуулар, телекоммуникациялык жана тармактык жабдуулар, коргоо каражаттары жана жабдуулардын иштешин камсыз кылуу.

Виртуалдык – операциялык системалар, Маалыматтык ресурстар (маалыматтар базасын башкаруу системасы жана маалыматтар базасы), колдонмо программалык камсыздоо (анын ичинде кызматтар, жасалма интеллект).

Юридикалык – Бирликтин укугун жана улуттук мыйзамдарды түзгөн, бажы операцияларын жүзөгө ашырууну жана бажы контролун жүргүзүүнү регламенттеген актылар.

Санариптик бажы экосистемасы-бул бажы органдарын, тышкы экономикалык иштин катышуучуларын, мамлекеттик контролдоо органдарын, жеке жактарды камтыган, санариптик бажы платформаларынын сервистеринин негизинде Бирликтин бажы чек арасы аркылуу өткөрүлүүчү товарларга жана транспорт каражаттарына карата бажы органдары тарабынан

чечим кабыл алууну камсыз кылуу максатында алардын маалыматтык өз ара аракеттенүүсүн ишке ашыруучу ачык туруктуу система.

Сунушталган стратегиялык багыттар Бирликтин мүчө мамлекеттеринин улуттук экономикаларынын жаңы технологиялык тартипке өтүүсүнүн алкагында бажы маалымат технологияларынын эволюциялык өнүгүүсү катары каралууга тийиш.

Мамлекет тарабынан тышкы экономикалык ишти жүргүзүүнүн уюштуруу-укуктук шарттарынын динамикалуу өзгөрүшү, экономикадагы интеграциялык процесстердин күч алышы бүгүнкү күндө бизнес-коомчулук санариптик (инновациялык) технологияларды колдонуу деңгээли боюнча мамлекеттик органдардан алда канча озуп кетишине алып келди, мисалы: реалдуу убакыт режиминде жеткирүү чынжырынын ар кандай катышуучуларын логикалык жактан бириктирүү үчүн жасалма интеллектти, "интернет-буюмдарды", блокчейнди жана башкаларды пайдалануу менен машиналык окутуу жана божомолдоочу аналитика.

Бүгүнкү күндүн реалдуулугу ири компаниялар тарабынан колдонулган санариптик технологиялар товарларды жеткирүү чынжырынын жашоо циклинин бардык этаптарында катышуучулар колдонгон маалыматтардын бирдиктүү топтомунан улам операциялык чыгымдарды жана тобокелдиктерди олуттуу азайтып, туруктуулукту жана алардын дүйнөлүк коомчулукта олуттуу атаандаштык артыкчылыгын камсыз кылаарын көрсөтүп турат.

Буга байланыштуу бажы кызматтары санариптик технологияларды колдонуунун жана айрым функцияларды маалыматтык системаларга өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгү менен бирдиктүү санариптик мейкиндикте маалыматтарды биргелешип пайдалануунун негизинде өз ара аракеттенүүнү куруу менен бизнес-коомчулуктун жетишкендиктеринен артта калбоосу керек, бул өз кезегинде коопсуздукту жогорулатууга, чыгымдарды азайтууга мүмкүндүк берет, ошону менен экономикалык өсүшкө дем берет.

Ошентип, ЕЭЖтин бажы блогунун алдында маанилүү милдет турат – бажынын жаңы операциялык моделин түзүү, ошондой эле товарлардын эркин кыймылын жана экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн учурдагы чакырыктарды чечүүнүн жалпы жана стратегиялык көз карашын түзүү.

Бажынын колдонуудагы операциялык моделин өзгөртүү 3 негизги принципке негизделет:

– маалыматтарды башкаруу- «бирдиктүү терезе» механизми аркылуу реалдуу убакыт режиминде берилүүчү жана үчүнчү өлкөлөр менен трансчек аралык алмашууну кошкондо, ар кандай булактардан (товарларды сатып алуу-сатуу келишимдери, жүктөп жөнөтүү жөнүндө документтер, эсеп-фактуралар (инвойстор), уруксат берүүчү документтер, акыркы керектөөчүгө жеткирүү процессинде маршрут боюнча кыймыл) интеграцияланган маалыматтарды камтыган маалыматтардын негизинде автоматташтырылган чечимдерди максималдуу пайдалануу;

– процесстерди башкаруу-бизнес-процесстерди андан ары ченемдик бекитүү үчүн алдын ала алгоритмдик моделдөө, бажылык башкарууда санариптик технологияларды кеңири колдонуу: товарлардын кыймылын онлайн режиминде көзөмөлдөө боюнча технологиялардан жана «Интернет-буюмдар» (санариптик пломбалар, белгилер), товарлардын агымына мониторинг жүргүзүү, товарлардын бажы чек арасынан өтүүсүн жөнөкөйлөтүү максатында аларды өтмө идентификациялоону камсыз кылуу;

– өзгөрүүлөрдү башкаруу-болжолдуу аналитикага, жасалма интеллекттин элементтерин колдонуу менен чоң маалыматтарды иштетүүгө негизделген тобокелдиктерди башкаруу системасын колдонуу аркылуу келип чыккан чакырыктарга ыкчам жооп кайтаруу механизми.

Бул контролдоочу мамлекеттик органдардын ТЭИнин катышуучулары менен өтмө горизонталдык байланыштарын түзүүнүн жана товарларды жеткирүү тизмегинин бардык катышуучуларынын бирдиктүү виртуалдык маалымат мейкиндигинде маалыматтарды биргелешип пайдалануунун аркасында мүмкүн болот.

Биздин оюбузча, ЕАЭБ бажылык жөнгө салуудагы мындай өзгөртүүлөр төмөнкү натыйжаларды берет:

1) бажынын жаңы операциялык моделин куруу (моделдөө):

- маалыматтарды биргелешип пайдалануу принциби боюнча контролдоочу мамлекеттик органдар үчүн коммерциялык жана башка булактардан «бирдиктүү терезе» платформасына чогултуунун эсебинен товарларды жеткирүү тизмегиндеги маалыматтарды интеграциялоо;

- мындай маалыматтардын трансчек аралык алмашуусун камсыз кылуу үчүн маалыматтардын бирдиктүү виртуалдык маалымат мейкиндигине (маалыматтардын конвейери);

- бажы операцияларын жүргүзүүнүн жана бажы контролун жүргүзүүнүн оптимизацияланган жана жаңы бизнес-процесстери;

2) бажынын жаңы операциялык моделинин сүрөттөлүшүн даярдоо жана аны Жогорку Евразиялык экономикалык кеңештин чечиминин деңгээлинде кабыл алуу;

3) тышкы экономикалык ишти жөнгө салууда Бирликтин мүчө мамлекеттеринин мамлекеттик органдары тарабынан маалыматтарды жүгүртүү жана аларды биргелешип пайдалануу жөнүндө Бирликтин алкагында эл аралык келишимди даярдоо;

4) тышкы экономикалык ишти жөнгө салууда Бирликтин мүчө мамлекеттеринин мамлекеттик органдары тарабынан маалыматтарды жүгүртүү жана аларды биргелешип пайдалануу жөнүндө Бирликтин алкагында эл аралык келишимди даярдоо;

5) Бирликтин үчүнчү өлкөлөр менен эл аралык келишимдеринин алкагында чек ара аркылуу маалымат алмашууну кеңейтүү;

6) учурдагы жана жаңы бажы бизнес-процесстерин андан ары нормативдик бекемдөө үчүн алдын ала алгоритмдик моделдөө;

7) кызмат адамдары тарабынан жасалуучу "тобокелдик" операцияларынан тышкары, бажы операцияларынын үлүшүн төмөндөтүү үчүн укуктук негиздерди түзүү;

8) ийкемдүүлүк, транспаренттүүлүк жана интероперабелдүүлүк принциптерине жооп берген маалыматтык бажы системаларын интеграциялоонун жаңы деңгээлине өтүү максатында электрондук бажы документтерине бирдиктүү талаптарды түзүү;

9) бдан кем эмес санариптик бажы экосистемасынын интеграциясын камсыз кылуу: реестрдик, технологиялык (убактылуу ташып кирүү, иш жүзүндө ташып чыгуу, транзит), үчүнчү өлкөлөр менен өз ара аракеттенүү, бажы операцияларын жүргүзүүнүн натыйжалары жөнүндө.

Стратегия-2025те бажылык башкаруу багыты боюнча коюлган милдеттерди аны ишке ашыруу үчүн бөлүнгөн мөөнөттөрдө чечүү татаал, бирок толугу менен чечилүүчү маселени билдирет. Бул багыттагы негизги милдеттер ЕАЭБ Бажы кодексин өркүндөтүү жана бардык мүчө өлкөлөрдө бажылык тескөөнүн бирдиктүү стандартын иштеп чыгуу жана жайылтуу болуп саналат.

Стратегия-2025 алкагында бажылык тескөө — башкаруу багыты боюнча милдеттерди чечүү үчүн ЕАЭБ үчүн уникалдуу институтту (буга окшогондор жөнгө салуунун жана интеграциянын башка багыттарында жок): ЕАЭБ мүчө мамлекеттеринин бажы кызматтарынын бириккен коллегиясын активдүү ишке киргизүү керек.

Белгиленген натыйжага жетишүүнүн деңгээлин баалоо үчүн бажы администрацияларынын ишмердигинин, анын ичинде бирдиктүү стандартка жетүү көз карашынан алганда бажылык башкаруунун сапатын мүнөздөөчү контролдук көрсөткүчтөрдүн системасын иштеп чыгуу, макулдашуу жана колдонуу зарыл.

Корутунду

Диссертациялык изилдөөнүн теориялык жана практикалык, илимий негизделген натыйжаларынан, ошондой эле талдоодон жана сунуштамалардан улам биз төмөнкүдөй тыянактарга келдик::

1) экономикалык колдонууда “финансы-экономикалык интеграция” деген аныктаманын автордук түшүндүрмөсүн колдонуу интеграциялык процесстеги экономиканын татаал түзүмүн таанууга мүмкүндүк берет, ошондой эле аны экономикада колдонуу интеграциялык процеске катышкан

өлкөлөрдүн ар биринин экономикалык жана финансылык максаттарына жетүү үчүн биргелешкен кызматташтыктын сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатат;

2) финансы-экономикалык интеграциянын ар кандай аспектерин теориялык изилдөөлөр анын артыкчылыктарын жана башка экономикалык процесстерден айырмаларын атоого мүмкүндүк берет, атап айтканда чарбалык субъекттердин финансы-экономикалык интеграциясы ар кандай булактардан финансылык жана интеллектуалдык ресурстарды тартуу менен өндүрүштүк жана башкаруу технологияларын жаңылоого негизделген узак мөөнөттүү өнөктөштүк мамилелерди билдирет; ресурстарга (материалдык, эмгектик, финансылык, маалыматтык) жана заманбап технологияларга жеткиликтүүлүк кеңейет, аларды пайдалануунун натыйжалуулугу жогорулайт; интеграцияланган системанын катышуучулары алардын алдында турган көйгөйлөрдү биргелешип чечет; интеграцияланган системага кирген чарбалык субъекттер тышкы атаандаштардан коргоону алышат.

3) евразиялык интеграциянын контекстинде катышуучу өлкөлөрдүн рынокторунун финансылык интеграциясынын даражасынын маанилүү индикаторлору болуп төмөнкүлөр саналат: түздөн-түз чет өлкөлүк инвестициялардын көлөмү, акча капиталынын агымынын көлөмү.

4) Евразия экономикалык бирлигине мүчө мамлекеттердин интеграциялык өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү артыкчылыктарынын бири жалпы финансы рыногун түзүү болуп саналат. Бул милдетти чечүү капиталды натыйжалуу бөлүштүрүүнү камсыз кылууга, тобокелдиктерди диверсификациялоого жана минималдаштырууга, финансылык кызмат көрсөтүүлөр рыногунда атаандаштыкты жогорулатууга жана өз ара жол берүү боюнча чектөөчү тоскоолдуктарды жоюуга мүмкүндүк берет. Глобалдык экономикалык кризистин жана каржылоонун тышкы булактарына жеткиликтүүлүктүн чектөөлөрүнүн шарттарында финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы рыногун түзүү ЕАЭБ мамлекеттеринин экономикалык өсүшүнүн күчтүү импульсу болуп калат. Бул саясаттын чаралары зарыл

болгон инфраструктураны жана жагымдуу ишкер чөйрөнү түзүүгө багытталган. Финансылык саясаттын маанилүү өзгөчөлүгү болуп улуттук экономикалык өнүгүүнүн артыкчылыктары катары аныкталган экономиканын тармактарына жана өндүрүш объекттерине акча капиталын которууга карата тандалма мамиле саналат. Экономикалык өнүгүүнүн кыйла кеңири деңгээлин эске алуу менен ЕАЭБдин финансы саясатын мындай түшүнүү “өнүгүү үчүн интеграция” дүйнөлүк концепциясы менен толук дал келбейт, биздин өлкө “кууп жетүүчү өлкө” шартында турат жана бул мамлекеттик бийлик финансылык интеграциялык саясаттын прагматикалык максаттарына, атап айтканда тездетилген санариптештирүү шарттарына багыт алышы керектигинин далили болуп саналат.

5) жалпысынан изилдөөлөр көрсөткөндөй, экономикалык бирликтин стадиясында турган интеграциялык бирикме үчүн консолидацияланган бюджеттин болушу жөн гана зарыл. Бир жагынан, бул биргелешкен интеграциялык долбоорлорду каржылоо мүмкүнчүлүгү, экинчи жагынан – жаңы мүчө-өлкөлөрдү тартуунун элементи, б.а. интеграциялык бирикменин үчүнчү өлкөлөр үчүн жагымдуулугун жогорулатуу, демек экономикалык таасир чөйрөсүн кеңейтүү жана бирикменин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. ЕАЭБди өнүктүрүүнүн сунушталган стратегиясынын жана экономиканы инновациялык модернизациялоого багытталган аны ишке ашыруу механизмдеринин максаттары үчүн консолидацияланган бюджет керек, анын чыгаша бөлүгү административдик гана эмес, долбоордук чыгымдардан да турат.

6) ЕАЭБ өлкөлөрүнүн акыркы беш жыл ичиндеги төрт орточо жылдык көрсөткүчтөр боюнча тобокелдиктерге аналитикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, 2020-2021-жылдар мезгили – пандемиядан кийинки кризис мезгили, башкача айтканда бул мезгилде түздөн-түз инвестициялар, резервдик активдер боюнча көлөмдөр кескин төмөндөп жатат, пандемия мезгилинде айрым туруктуулукту Кыргыз Республикасы гана көрсөтүп турат, сыягы биздин экономиканын финансылык түзүүчүсү дүйнөлүк экономикага

катуу интеграцияланган эмес жана кандайдыр бир күчтүү терс өзгөрүүлөрдү дээрлик аз сезген фактор таасир этет.

7) ЕАЭБге мүчө мамлекеттеринин улуттук финансы системасынын туруктуулугунун тобокелдик профилдерин кароо бизге каралып жаткан өлкөлөрдүн улуттук финансы системаларынын туруктуулугунун абалын кыйла так деталдаштырууга жана окшош тобокелдик профилдери бар өлкөлөрдүн топторун бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Мындай деталдаштыруу төмөнкүлөрдү көрсөттү: биринчиден, дээрлик бардык өлкөлөр капитал агымынын туруксуздугун азайтууга жетишти же кризис мезгилдегиге караганда күчтүү өсүшүнө жол берилген жок. Кыргыз Республикасы (капиталдын бардык элементтери боюнча орточо өзгөрүүнүн өсүшүн көрсөттү), Казакстан Республикасы (портфельдик жана башка инвестициялардын агымынын орточо өзгөрүүлөрдүн өсүшү) өзгөчө болуп калды. Экинчиден, дээрлик бардык өлкөлөр улуттук валютада номиналдаштырылган карыздын тез өсүшүн көрсөттү, бул улуттук валютанын кескин арзандашын көрсөтүп турат. Өзгөчөлүк: Россия Федерациясы, Беларусь Республикасы. Үчүнчүдөн, айрым өлкөлөр натыйжасыздыктын күчөшүн көрсөттү (ички рынокто чет өлкөлүк капиталдын агылып келишинен улам капиталдын бурмаланышы), анткени эл аралык резервдердин, учурдагы эсептин жана капиталдын агымынын (Казакстан), эл аралык резервдердин (Армения) орточо өзгөрүү динамикасы өстү. Төртүнчүдөн, ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин көпчүлүгү пандемиядан кийинки кризистен кийин улуттук системанын туруктуулугунун тобокелдиктерин тигил же бул өлчөмдө азайтууга жетишти деген тыянак чыгарууга болот. Бирок Россия Федерациясы кризистен кийин тобокелдиктин эң чоң өсүшүн көрсөткөн жалгыз мамлекет болуп калды. Мунун себебин ЕАЭБдин башка мүчө мамлекеттерине салыштырмалуу бул мамлекеттин финансы системасынын интегралдуулугунун жогорку деңгээлин, ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу анын дүйнөлүк финансы системасына киргизүүнүн жогорку деңгээлин таануу керек. ЕАЭБдин калган мүчө

мамлекеттери кризисте капиталдын агымын чектөө саясатын жүргүзгөн (ар кандай катаалдыкта), бул аларга тобокелдиктердин өсүү темпин аздыр-көптүр кармап турууга же алардын төмөндөшүнө жетишүүгө мүмкүндүк берди.

8) Валюта бирлигин түзүү үчүн, мисалы валюта бирлигине потенциалдуу катышуучу өлкөлөрдүн паритеттик курстарынын бирдей көрсөткүчтөрү зарыл. Болбосо паритети кыйла төмөн өлкөлөргө (атап айтканда Беларусь жана Кыргызстан) бардык экономикалык көрсөткүчтөрдү, анын ичинде товарларга жана кызмат көрсөтүүлөрдү теңдөө зарылдыгынан улам ревальвация коркунучу жаралат.

9) Салыктык башкарууну шайкеш келтирүүгө, анын ичинде уюштуруучулук түзүмдөрүн бирдейлештирүүгө; салык төлөөчүлөрдү жана салык салуу объекттерин эсепке алуунун бирдиктүү тартибин жана эрежелерин аныктоого жана колдонууга; салык декларацияларынын бирдиктүү формаларын (анын ичинде бирдиктүү тилде) иштеп чыгууга; салык контролун жүзөгө ашыруунун бирдиктүү принциптерин, формаларын жана методдорун киргизүүгө; салыкты эсептөө үчүн базаны түзүүнүн тартибин аныктоого; КНСтин кош салык салуу тобокелдигин болтурбоо максатында экспорттолуучу жана импорттолуучу жумуштардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн бирдиктүү тизмегин аныктоого; мүлк салыгын бирдейлештирүүгө көңүл буруу максатка ылайыктуу, бул салык базасын жана салык салуу объекттин аныктоо боюнча бирдиктүү эрежелерди иштеп чыгууда жана ишке киргизүүдө жүзөгө ашырылышы мүмкүн; жеке жактардын кирешелерине салык салууну бирдейлештирүү, бул үчүн салык базасын (анын ичинде социалдык чегерүүлөрдү жана кирешенин прогрессивдүү системасын эске алуу менен) кайра карап чыгуу жана бирдейлештирүү керек.

10) Макулдашылган валюта саясатын жүргүзүү максатында ЕАЭБ өлкөлөрү төмөнкү чараларды көрүүгө тийиш: мүчө мамлекеттердин резиденттеринин чет өлкө валюталарын мүчө мамлекеттердин банктары аркылуу чектөөсүз сатып алуу жана сатуу мүмкүнчүлүгү үчүн шарттарды түзүү жолу менен чектөөсүз төлөм балансынын учурдагы жана капиталдык

беренелери боюнча улуттук валюталардын конверттелишин камсыз кылуу; мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосунда өз ара эсептешүүлөрдө улуттук валюталарды колдонууну кеңейтүүнүн базасында мүчө мамлекеттердин ортосундагы төлөм-эсептешүү мамилелеринин механизмдин өркүндөтүү; мүчө мамлекеттердин резиденттеринин ортосундагы өз ара соодага тоскоол болгон улуттук валюталардын расмий алмашуу курстарынын көптүгүнө жол бербөө; мүчө мамлекеттердин интеграцияланган валюта рыногун түзүү; ар бир мүчө мамлекеттин өзүнүн ички валюта рыногуна мүчө мамлекеттердин резиденттери болуп саналган жана ушул мүчө мамлекеттин мыйзамдарына ылайык банктар аралык конверсиялык операцияларды жүргүзүү үчүн валюталык операцияларды жүзөгө ашыруу укугуна ээ болгон банктарга улуттук режим берилген шартта уруксат берүүсүн камсыз кылуу.

ЕАЭБ өлкөлөрүн андан ары ийгиликтүү интеграциялоо үчүн белгилүү бир шарттар түзүлүүгө тийиш: айрым өлкөлөрдө инфляциянын темпинин төмөндөшү, ЕАЭБдин айрым өлкөлөрүнүн монетизация деңгээлдери жогорулатылды, сатып алуу жөндөмдүүлүгү паритети менен алмашуу курсунун ортосундагы ажырым кыскартылды, валюталык жана салыктык жөнгө салуу жана контролдоо жаатындагы мыйзамдар шайкеш келтирилди, финансы рынокторун бирдей өнүктүрүүгө жетишилди, экономикалык интеграция процесси аяктады.

Практикалык сунуштамалар

1. Европа экономикалык комиссиясы (жооптуу) 2040-жылга чейинки мезгилде ЕАЭБди өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда финансылык интеграцияны өнүктүрүүнүн улуттук экономикалык системаларга тийгизген таасиринин оң жактарын гана эмес, терс жактарын да эске алуу керек, башкача айтканда финансылык интеграция жаңы финансы чөйрөсү менен байланышкан тобокелдиктерди баалабай коюуга алып келет,

бул активдерге баалардын кескин өсүшүнө алып келет; финансылык интеграциялык процесстерди кыянаттык менен пайдалануу финансылык кризистин себеби болгон жана болуп калышы мүмкүн.

2. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан салык жана бажы чөйрөсүндө санариптештирүүнү өнүктүрүүнү мүнөздөгөн эл аралык рейтингдерде өлкөнүн позициясын күчөтүү, атап айтканда өлкөнүн региондорунда тармактык даярдык индексин, интернеттин өнүгүү деңгээлин жогорулатуу, интернеттин баасын төмөндөтүү, тышкы экономикалык ишти жүргүзүүдө мамлекеттик кызматчылардын санариптик компетенттүүлүгүн жана ишкерлердин санариптик сабаттуулугун жогорулатуу.

3. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан мүчө мамлекеттердин уюштурулган рынокторунда улуттук валюта соодасын өнүктүрүү, ошондой эле ага мүчө мамлекеттердин валюта рыногунун катышуучуларынын кирүүсүн камсыз кылуу.

4. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан Евразия валюта фонду түрүндө мындай системаны институтташтыруу боюнча андан аркы мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу менен ЕАЭБдин жаңы валюта-финансы саясатын тестирлөө катары Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы пилоттук долбоор катары европа “валюта жыланы” механизмдин ишке киргизүүнү демилгелөө.

5. Мындай тесттик механизмди ишке ашыруу үчүн кыргыз сомун четтөөлөр диапозонундагы рублдин курсуна каттаса болот, мисалы, 2,5-3% – тар коридор (“жылан”), ошол эле учурда Россиянын Борбордук Банкынын саясатына ылайык рубль АКШ долларына карата белгилүү бир коридордо – кенен коридордо, балким 5-10% алкагында кармалышы болжолдонууда.

6. ЕЭК тарабынан мамлекеттердин экономикасынын өнүгүү деңгээлин жана түзүмүн, жүргүзүлгөн экономикалык реформалардын натыйжалуулугун, салыктык башкаруунун таасирдүүлүгүн, мамлекеттердин экономикалык өнүгүү даражасына таасир эткен башка факторлорду эске алуу менен акциздердин ставкаларын шайкеш келтирүүнүн экономикалык

зарылдыгына жана максатка ылайыктуулугуна талдоо жүргүзүү; бирдиктүү рынокту түзүүгө, өз ара сооданын деңгээлине, бизнестин жоготууларына ж. б. таасир этүүчү, экспорттук-импорттук алмаштыруучу тармактарга түрткү берүү жаатындагы бизнеске ар кандай салыктык жүктөмдөрдүн таасирин баалоо;

7. ЕЭК тарабынан түздөн-түз салыктар боюнча төмөнкүлөр сыяктуу натыйжалуу чараларды: салык салуудан качууга каршы аракеттенүү, контролдоочу чет өлкөлүк компаниялардын эрежелери, капиталдаштыруунун жетишсиздиги, ошондой эле кош салык салууну болтурбоо жөнүндө келишимдерди мыйзамсыз колдонууга каршы аракеттенүү боюнча; санариптик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү берүү бөлүгүндө кош салык салууну болтурбоо жөнүндө келишимдерди колдонуу боюнча; электрондук сооданы жүзөгө ашырууда кош салык салууну болтурбоо жөнүндө келишимдерди колдонуу боюнча; жеке жактар тарабынан жеке пайдалануу үчүн товарларды ташып келүүдө КНСтен бошотуу боюнча салык мыйзамдарын өркүндөтүү боюнча чараларды иштеп чыгуу.

8. ЕЭК иштеген мезгилде Бажы кодексине кыйла актуалдуу өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча ишти тездетүү, анткени трансчек аралык интернет-сооданы тескөө маселелеринин жөнгө салынбагандыгы, товар агымдарынын олуттуу бурмаланышына жана натыйжада ЕАЭБ өлкөлөрүнүн бюджеттеринин жоготууларына алып келүүдө.

9. ЕАЭБ өлкөлөрү тарабынан ЕАЭБде бажы операцияларын жүргүзүүнүн, бажы контролун жүргүзүүнүн, маалымат алмашуунун, тобокелдиктерди башкаруу системаларын бирдейлештирүүнүн жана имплементациялоонун бирдиктүү стандартын иштеп чыгууну жана кабыл алууну тездетүү.

10. Бажы органдары бажы контролунун жүрүшүндө, улуттук таандыктыгына карабастан, тобокелдиктин бирдей деңгээлиндеги товардык партияларды текшерүүдө бирдей "контролдук жүктү" камсыз кылышы үчүн

тобокелдиктерди башкаруу системасына ылайык регламенттелген чаралардын жана иш-чаралардын бирдейлештирилген комплексин колдонууга тийиш. Ташылуучу товарларды анык декларациялоону камсыз кылуучу тышкы экономикалык иштин ак ниет катышуучулары үчүн бул убактылуу жана финансылык чыгымдарды минималдаштырууга, товарлардын кыймылынын мөөнөттөрүнүн жана контролдоочу органдардын иш-аракеттерин алдын ала болжолдоого алып келүүгө тийиш.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. Абгарян С.Р. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: основные теоретико-методологические подходы [Текст] С.Р. Абгарян, //дис. ... канд. юр. наук - М., 2011., 146 с.
2. Актуальные проблемы развития таможенного дела на современном этапе : материалы III Всеросс. студ. науч.-практ. конф. [Текст] // Новосибирск : Изд-во СГУПС, 2022. – 255 с.

3. Алексеенкова Е. ЕАЭС к 2025 г.: приоритеты и ожидания государств-членов / Перспективы развития проекта ЕАЭС к 2025 году. Рабочая тетрадь. Спецвыпуск. 2017. [Текст] Е.С. Алексеенкова, И.С. Глотова, А.В. Девятков; Российский совет по международным делам (РСМД). – М.: НП РСМД, 2017. – С. 6.
4. Алифанова Е.Н. Фондовые механизмы оценки и регулирования эффектов интеграции в экономике [Текст] Е.Н. Алифанова// Финансы и кредит – М., 2008. № 13 (301).
5. Анализ стратегий интеграционного сотрудничества (моделей реализации интеграционного потенциала) наиболее известных интеграционных объединений мира. ЕЭК [электронный ресурс] <https://goo.gl/z18GF5>
6. Аносова Л. А., Кабир Л. С. Китай в глобальном мире: технологии управления будущим [Текст] // Л.А. Аносова, Л.С. Кабир, Экономика и управление - М. 2015. № 1.
7. Ахматова, И. «Нацбанк потратил \$760 млн от продажи золота на сдерживание курса доллара». Economist.kg, 31 октября 2022 г. [электронный ресурс] URL: <https://economist.kg/novosti/2022/10/31/nacbank-potratil-760-mln-ot-prodazhi-zolota-na-sderzhivanie-kursa-dollar/> (дата обращения: 10.01.2023).
8. Байдурин М.С. Обеспечение экономической безопасности ЕАЭС на основе развития экономической интеграции стран СНГ. [Текст] // М.С. Байдурин дис. ... д-ра эк. наук. М., 2017. 355 с.
9. Байдурин М С. Развитие интеграционного объединения на постсоветском пространстве. ЕАЭС как гарант экономической безопасности в условиях глобальной нестабильности. [Текст], М.С. Байдурин -М., 2016. 339 с.
10. Байдурин М.С. Стратегическое развитие и обеспечение национальной безопасности стран СНГ в глобальной экономике: тенденции, проблемы, перспективы [Текст], М.С. Байдурин -М., 2014. 294 с.
11. Бахлова О. В. Теория и практика региональной интеграции: политико-правовые аспекты [Текст], О.В. Бахлова //Саранск, - 2006. 206 с.

12. Башмаков А.А. От приграничного сотрудничества к евразийской экономической интеграции: сборник научных трудов. [Текст], А.А. Башмаков – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. – С. 182–189
13. Баядан А.А., Багдасарян А.М. Проблемы развития интеграции рынка ценных бумаг в странах ЕАЭС [Текст], А.А. Баядан, А.М. Багдасарян// Вестник международной организации. – 2017. – № 4. – с. 90-103.
14. Бейшеналы Н., Перебоев В. Последствия вступления Кыргызстана в Таможенный союз и ЕЭП для рынка труда и человеческого капитала страны. [Текст], Бейшеналы Н., В.Перебоев //СПб., 2013. 122 с.
15. Беляков И. В. О бюджетной стоимости банковских кризисов [Текст], И.В. Беляков// Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал - 2015. № 5.
16. Беляева, И.Ю. Капитал финансово-промышленных корпоративных структур: теория и практика / [Текст] И.Ю. Беляева, М.А. Эскиндаров. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 399 с
17. Бельянинов А.Ю. Интеграционная политика России в Евразии [Текст], А.Ю. Бельянинов -М., 2013. 144 с.
18. Бирюкова О.А. Региональная интеграция на постсоветском пространстве: проблемы и перспективы. [Текст] О.А. Бирюкова - дис. ... канд. пол. наук. М., 2008. 167 с.
19. Блохина Т. К., Блохин К.В. Формирование финансового рынка ЕАЭС как основа развития интеграционного процесса [Текст], Т.К. Блохина, К.В. Блохин// Вопросы инновационной экономики. –2017. – № 4. – с. 299-306.
20. Борисов С.М. Валютно-финансовые проблемы евразийской интеграции. [Текст], С.М. Борисов //Издание второе, дополненное и уточненное. Москва ИМЭМО РАН 2015. 249с.
21. Бровко Н.А. Развитие экономических интеграционных процессов на современном этапе. [Текст] Н.А. Бровко - дис. ... д-ра эк. наук. Бишкек, 2011. 347 с.

22. Брюммерхофф Д. Теория государственных финансов [Текст] Д. Брюммерхофф / Пер. седьмого немецкого издания — под общ. ред. А. Л. Кудрина, В. Д. Дзгоева. Владикавказ: Пионер-Пресс, 2001. С. 11–13.
23. Большаков С. В. Финансовая политика государства // [Текст] С.В. Большаков -Книжный мир, 2002. С. 28
24. Бурмистрова, Л. А. Финансово-кредитные составляющие регулирования экономики. [Текст] Л. А. Бурмистрова // Вестник университета. – 2012. – № 3. – С. 73–78.
25. Быков А.Н. Постсоветское пространство: стратегии интеграции и новые вызовы глобализации [Текст] А.Н. Быков -М., 2009. 257 с.
26. Вардомский Л.Б. Регионализация постсоветского пространства: факторы, особенности, тенденции [Текст] Л.Б. Вардомский -М., 2008. 58 с.
27. Вардомский Л. Евразийская интеграция и большое евразийское партнерство [Текст] Л.Б. Вардомский // Россия и новые государства Евразии. – М., 2019. – № 3. – С. 9–26.
28. Вардомский Л.Б. Проблемы формирования евразийского полюса экономической силы и его позиционирование в мире [Текст] Л.Б. Вардомский - М., 2011. 21 с.
29. Вахрин П. И., Нешиной А. С. Финансы [Текст] Л.Б. Вардомский П.И. Вахрин, А.С. Нешиной -. М. Дашков и К, 2003. С. 89
30. Винокуров Е.Ю. Количественный анализ экономической интеграции Европейского союза и Евразийского экономического союза: методологические подходы [Текст] Е.Ю. Винокуров - М., 2014. 62 с.
31. Винокуров Е. Система индикаторов евразийской интеграции // [Текст] Е.Ю. Винокуров П. СПб.: ЕАБР, 2014.
32. Винокуров Е., Либман А. «Евразийская континентальная интеграция», Центр интеграционных исследований Евразийского банка развития [Текст] Е.Ю. Винокуров, А.Либман – М., 2012.

- 33.Владими́рова И.Г. Международная экономическая интеграция. Теория экономической интеграции [Текст] И.Г. Влади́мирова- М., 2004. 106 с.
- 34.Вызовы евразийской интеграции: экономика, политика, гуманитарная сфера. / [Текст] А. Тавадян, А. Кусаинов, З. Марат и др. -М., 2017. 97 с
- 35.Глобальное управление: возможности и риски / [Текст] Отв. ред. В. Г. Барановский, Н. И. Иванова. М.: ИМЭМО РАН, 2015. 315 с.
- 36.Глазьев С. Ю. Актуальные задачи технического регулирования, [Текст] С.Ю. Глазьев // Контроль качества продукции -№1, с. 10–11.
- 37.Глазьев, С. Ю. Таможенный союз Белоруссии, Казахстана и России: запуск механизмов, [Текст] С.Ю. Глазьев //Российский экономический журнал, 11–12, с. 46–59.
- 38.Гваришвили А.А. Союзное государство Беларуси и России: внешнеполитические аспекты строительства [Текст] А.А. Гваришвили - дис... кан. ист. наук, - М., 2011. 195 с.
- 39.Глотова И.С. Развитие экономической интеграции в аграрном секторе Евразийского экономического союза [Текст] И.С. Глотова// автореф. дис. ... канд. эк. наук. -М., 2015. 26 с.
- 40.Гуляева К.В. Становление интеграционных моделей Европейского союза и Содружества независимых государств: сравнительный анализ [Текст] К.В. Гуляева// дис. ... канд. пол. наук. СПб.,- 2010. 189 с.
- 41.Готов ли Евразийский союз к расширению? 13.07.2016. [Электронный ресурс] – <http://eurasia.expert/gotov-li-evraziyskiy-soyuz-k-rasshireniyu/>
- 42.Гринберг Р. С. Формирование Евразийского союза: шансы и риски, [Текст] Р.С. Гринберг //Белорусский экономический журнал, 1, с. 4–9.
- 43.Гринберг Р. С., и Пылин А. Г. Евразийский экономический союз: основные тренды развития на фоне глобальной неопределенности [Текст] Р.С. Гринберг, А.Г. Пылин //Экономика региона, - №16 (2), с. 340–351.
- 44.Давыдов Р. В. Оценка эффективности таможенного администрирования как инструмент развития ЕАЭС [Текст] Р.В. Давыдов// Вопросы государственного и муниципального управления-№ 4, с. 7–35.

45. Данильцев А. В. и Крючков Р. В. Совокупный индекс глубины интеграционных процессов в сфере торговли на пространстве ЕАЭС // Оценка интеграционных процессов ЕАЭС в сфере торговли: междунар. докл. к XXII Апр. междунар. науч. конф. По проблемам развития экономики и общества, [Электронный ресурс] А.В. Данильцев, Р.В. Крючков - Москва, 13–30 апр. 2021 г. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, с. 7–22. URL: <https://conf.hse.ru/mirror/pubs/share/464951674.pdf> (дата обращения: 15.01.2022).
46. Додонов В.Ю. Основные тенденции и итоги внешнеэкономического сотрудничества Казахстана со странами ЕАЭС Проблемы постсоветского пространства [Текст] В.Ю. Додонов – М., 2020. – Т. 7, № 3. – С. 347–364.
47. Договор о Евразийском экономическом союзе (Подписан в г. Астане 29.05.2014) (ред. от 24.03.2022) (с изм. и доп., вступ. в силу с 03.04.2023) ЕЭК [электронный ресурс] www.eurasiancommission.org
48. Дорожкина Т. В. и Полякова К. В. Роль таможенных органов в создании благоприятного бизнес-климата на территории ЕАЭС [Текст] Т.В. Дорожкина и К.В. Полякова// Modern Economy Success –№2, с. 110–114.
49. Дьяченко М. В. Инструменты современной государственной стабилизационной финансовой политики [Текст] М.В. Дьяченко// Вестник ТвГУ. Серия «Экономика и управление» -2014. № 2. С. 104–105.
50. Евлахова Ю. С. Сравнительный анализ методологических подходов к выявлению глобальных системно значимых финансовых институтов [Текст] Ю.С. Евлахова// Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал – М., 2015. № 3.
51. Евразийская экономическая интеграция как фактор повышения стабильного и поступательного развития национальных хозяйственных систем. [Текст] - М., 2016. 290 с.
52. Евразийские интеграционные проекты в восприятии постсоветских стран и Китая. [Текст] / под общ. ред. Е. М. Кузьминой М., 2013. 224 с.

53. Евразийский интеграционный проект: эффекты и проблемы реализации [Текст] С.П. Глинкина [и др.], М., 2013. 91 с.
54. Европейская интеграция под ред. О.В. Буториной (отв.ред.), Н.Ю. Кавешникова. [Текст] -М., 2016. 736 с.
55. Еликбаев К. Н., Андропова И. В. Технические барьеры в торговле: практика ЕАЭС [Текст] К.Н. Еликбаев, И.В. Андропова// Российский внешнеэкономический вестник -№ 1, с. 29–43.
56. Евразийская экономическая комиссия// Годовой отчет ЕЭК 2020. [Электронный ресурс] URL: <http://www.eurasiancommission.org/ru/Documents/ReportEEC2020r.pdf> (дата обращения: 10.12.2021).
57. ЕАЭС: социально-экономическое развитие регионов / Авторский коллектив: Павлюшина В., Бриллиантова В. Под рук. Григорьева Л. // Бюллетень о текущих тенденциях мировой экономики. – М.: Аналитический центр при Правительстве РФ. – [Электронный ресурс] <https://ac.gov.ru/archive/files/publication/a/19000.pdf>
58. Жильцов С.С., Воробьев В.П., Шутов А.Д. Эволюция политики России на постсоветском пространстве [Текст] С.С. Жильцов, В.П. Воробьев, А.Д. Шутов – М.: Восток – Запад, 2010. – С. 117–131.
59. Звонова Е.А. О концептуальных подходах к созданию общего финансового рынка государств-членов ЕАЭС [Текст] Е.А. Звонова// Финансы и кредит. – 2018. – № 1(769). – с. 5-18. – doi:10.24891/фс.24.1.5.
60. Зубенко В. В., Михайлов М.В. Узловые аспекты создания единого финансового рынка Евразийского экономического союз [Текст] В.В. Зубенко, М.В. Михайлов// Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2016. – № 31(313). – с. 2-16.
61. Ивантер В.В. и Геец В.М. Оценка народнохозяйственных последствий создания Единого экономического пространства и присоединения к нему Украины [Текст] В.В. Ивантер, В.М. Геец// Проблемы прогнозирования, 122 (3), с. 3–29.

- 62.Ильяс А.А. Системность развития рынков капитала в Едином экономическом пространстве Евразийского экономического сообщества. [Текст] А.А. Ильяс – Алматы: Экономика, 2013. – 399 с
- 63.Ильина М.Ю. Единое инновационное пространство как фактор реиндустриализации экономик государств – членов ЕАЭС. Информационный сайт Webeconomy.ru. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=3231&type=news> (дата обращения: 06.11.2020).
- 64.Интеграционные процессы на постсоветском пространстве / под ред. Е.В. Вавилова, Е.Д. Халевинской, А.Г. Пузановского, [Текст] , 2008. 235 с.
- 65.Интеграционные процессы на постсоветском пространстве: проблемы и тенденции их развития. / А.А. Язькова и др. [Текст] -М., 2009. 327 с.;
- 66.Информационное пространство ЕврАзЭС: правовые основы интеграции / А.А. Арямов и др. [Текст] - М., 2013. 199 с.
- 67.Итоги заседания Высшего Евразийского экономического совета 25 мая 2023 г. [Электронный ресурс] https://www.alta.ru/ts_news/100875/
- 68.Кабир Л. С., Яковлев И. А., Никулина С. И. Риски устойчивости национальной финансовой системы в условиях валютной либерализации: классификация и основные подходы к управлению // [Текст] Л.С. Кабир, И.А. Яковлев// Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2015. № 10.
- 69.Каваи М., Ломбарди Д. Финансовый регионализм [Электронный ресурс] // Финансы & развитие. 2012. Сентябрь. Режим доступа: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2012/09/pdf/kawai.pdf>.
- 70.Казакова А.Г. Налоговые аспекты создания Евразийского экономического союза при интеграции стран-участниц [Текст] А.Г. Казакова //Автореф. дис. ... канд. эк. наук. М., 2016. 26 с.
- 71.Казанцев Д. «Что такое европейская валютная змея простыми словами». Совкомблог, 16 июня 2022 г. [Электронный ресурс] URL: [https://sovcombank.ru/blog/glossarii/что-такое-европейская-валютная](https://sovcombank.ru/blog/glossarii/что-такое-европейская-валютная-змея-простыми-словами)

-zmeya-prostim-slovami?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F (дата обращения: 10.01.2023).

72. Киреев А.П. Международная экономика: в 2 ч. [Текст] А.П. Киреев. – М.: Международные отношения, 1997. – Ч. 1. – 416 с
73. Колесов А. С. Финансовая политика государства: методология оценки и повышения результативности [Текст] А.С. Колесов // дисс. ... д-ра экон. наук. СПб, 2014. С. 106.
74. Кондратов В.И. Финансовая интеграция: мировой опыт и перспективы развития СНГ [Текст] В.И. Кондратов // Экономический журнал Высшей школы экономики. – 2012. – № 1. – с. 105-1142.
75. Концепция формирования общего финансового рынка Евразийского экономического союза, утверждена Решением Высшего Евразийского экономического совета 1 октября 2019 года / Официальный сайт Евразийской экономической комиссии. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.eurasiancommission.org> (дата обращения: 01.11.2020).
76. Кооперация и агропромышленная интеграция в АПК / Г.А. Петранева, Ю.И. Агибров, Р.Г. Ахметов и др.; под ред. Г.А. Петраневой. – М.: Колосс, 2005. – 223 с, . Большой экономический словарь : 26500 терминов [Текст] под ред. А. Н. Азрилияна. – 7-е изд., доп. – М.: Ин-т новой экономики, 2007. – 1472 с.,
77. Королевич О.П. Финансовая интеграция в институциональной теории и воплощение в российской практике. [Текст] О.П. Королевич // Проблемы глобализации №17, 2011г.
78. Кравчук А. Ю. Финансовая и инвестиционная политика государства [Текст] А.Ю. Кравчук // Ярославль, 2003. С. 21–23
79. Косачев, В.И. Теоретические аспекты интеграции организаций [Текст] В.И. Косачев // Вестник ТИСБИ. – 2006. – № 2. – С. 17–23
80. Костюнина Г.М. Интеграционные модели формирования Восточноазиатского сообщества [Текст] Г.М. Костюнина // Российский внешнеэкономический вестник. 2015. № 5.

81. Кузнецов, А., Гемуева, К., Квашнин, Ю., Невская, А., Макарова, А., Четверикова, А., Цукарев, Т. Мониторинг взаимных инвестиций в странах СНГ — 2017. Доступно на: СПб.: ЦИИ ЕАБР. [Электронный ресурс] [https:// eabr.org/analytics/integration-research/ciireports/](https://eabr.org/analytics/integration-research/ciireports/)
82. Кузьмина Е.М. Евразийский экономический союз: испытание кризисом // Проблемы постсоветского пространства. [Текст] Е.М. Кузьмина – М., 2015. – № 1. – С. 12.
83. Лагкуева И. В. Вопросы налоговой интеграции государств — членов Евразийского экономического союза. [Текст] И.В. Лакгуева // Вестник университета им. О.Е.Кутафина (МГЮА). М. -№9, 2020г.
84. Лузянин С.Н. и др. Евразийская экономическая интеграция и «Экономический пояс Шелкового пути»: вопросы стратегического сопряжения на центрально-азиатском направлении [Электронный ресурс] // Научный доклад РСМД «Перспективы сотрудничества России и Китая в Центральной Азии». – 2016. – № 28. – Режим доступа: <http://eurasian-movement.ru/archives/20387>.
85. Макеева М.Т. Особенности развития интеграционных процессов в постсоветском пространстве в условиях формирования Евразийского экономического союза [Текст] М.Т. Макеева // Автореф. дис. ... канд. эк. наук. Бишкек, 2015. 27 с.
86. Марышев А.А. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве в контексте евразийской перспективы [Текст] А.А. Марышева // дис. ... канд. пол. наук. СПб., 2013. 207 с.
87. Мигранян А.А. Потенциал развития экономического сотрудничества России со странами ЕАЭС и СНГ [Текст] А.А. Мигранян // Проблемы постсоветского пространства. – М., 2020. – Т. 7, № 3. – С. 327–345.
88. Минаев А.В. Развитие инвестиционных процессов в странах таможенного союза ЕвразЭС в условиях региональной интеграции. [Текст] Минаев А.В. // дис. ... канд. эк. наук. М., 2010. 153 с.

89. Мирзоян Р. Э. Денежно-кредитная политика Российской Федерации [Текст] Р.Э. Мирзоян// Финансовое право -2018. № 4. С. 13
90. Миркин Я.М. Финансовый рынок Евразии: устройство, динамика, будущее. [Текст] Я.М. Миркин – М.:Магистр, 2017. – 382 с.
91. Мысляева И. Н. Государственные и муниципальные финансы: учебник. [Текст] И.Н. Мысляева -М.: ИНФРА-М, 2003. С. 14
92. Мониторинг взаимных инвестиций ЕАБР. ЕАБР 2022г. [Электронный ресурс]. <https://monitoring-vzaimnykh-investitsiy-vstranakh-sng>
93. Навой А.В. Современная региональная экономическая интеграция: основные тренды и противоречия [Текст] А.В.Навой// Деньги и кредит. – 2017. – № 4. – с. 24-32.
94. Набиуллина рассказала о вводе цифрового рубля. Российская газета. [Электронный ресурс]. URL: <https://rg.ru/2020/10/23/nabiullina-rasskazala-o-vvode-cifrovogo-rublia.html> (дата обращения: 30.10.2020).
95. Неймарк М.А. Русский мир и геополитика [Текст] М.А. Неймарк// Проблемы постсоветского пространства. – М., 2015. – № 2(4). – С. 78–100
96. Непринцева, Е. Вертикальная интеграция: стимулы и преимущества [Текст] Р.Э. Мирзоян / Е. Непринцева // Управление компанией. – 2006. – № 7. – С. 73–76
97. Нигматуллин И. Г.. Современное состояние теоретических исследований по вопросу государственной финансовой политики [Текст] И.Г. Нигматуллин//Финансы. Теория и методология.№3 2015
98. О Положении о бюджете Евразийского экономического союза, Решение Высшего Евразийского экономического совета от 10 октября 2014 г. № 78: Положение о бюджете Евразийского Экономического Союза (ред. от 10.10.2014 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/420226124>
99. Об основных социально-экономических показателях Евразийского экономического союза [Электронный ресурс]

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/default.aspx

100. Обзор налоговых систем государств — членов Евразийского экономического союза // [Электронный ресурс] URL: <https://docs.eaeunion.org/ru-ru>.
101. Оболенский В. Оценка роли интеграционных группировок в международной торговле, [Текст] В. Оболенский //Российский внешнеэкономический вестник, 10 – 2011.
102. Основные направления экономического развития ЕАЭС до 2030 года, утверждены Решением Высшего Евразийского экономического совета № 28 от 16 октября 2015г. Сайт ЕЭК. [Электронный ресурс] URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_makroec_pol/seminar/Documents/брошюра_ОНЭР%20%28финал%2005.05.2016%29.pdf (дата обращения: 30.10.2020).
103. Президент Касым-Жомарт Токаев принял участие в заседании Высшего Евразийского экономического совета. 14 октября. [Электронный ресурс] URL: <http://akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-prinyal-uchastie-na-zasedanii-vysshego-evraziyskogoeconomicheskogo-soveta-2142239> (дата обращения: 11.12.2021).
104. Президент Казахстана Токаев намерен вернуть доверие инвесторов. 11 января. [Электронный ресурс] URL: <https://www.kommersant.ru/doc/5157257> (дата обращения: 11.01.2021).
105. Президент России. Заседание Высшего Евразийского экономического совета. 21 мая. [Электронный ресурс] URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/deliberations/65626> (дата обращения: 11.12.2021);
106. Публичные цели Минфина России [Электронный ресурс] www.minfin.ru

107. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 5-е изд., перераб. и доп. [Текст] Б.А. Райзберг , Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. -М., 2006
108. Распоряжение Высшего Евразийского экономического совета от 06.12.2018 № 9 «О мерах по реализации Декларации о дальнейшем развитии интеграционных процессов в рамках Евразийского экономического союза» и от 20.12.2019 № 9 «О ходе работы над проектом Стратегических направлений развития евразийской экономической интеграции до 2025 года».
109. Распоряжение Совета ЕЭК от 02.12.2021 № 23 «О плане мероприятий (“дорожной карте”) по созданию условий для обеспечения беспрепятственного перемещения товаров Евразийского экономического союза с территории государства — члена Евразийского экономического союза, не имеющего общей границы ни с одним из государств — членов, на территорию другого государства —члена через территории государств, не являющихся членами Евразийского экономического союза».
110. Рахимова М. С. Сценарии долгосрочного экономического развития Евразийского экономического союза / М.С. Рахимова/ Наука и образование сегодня. — 2019. —№ 3 (38). — С. 30—32.
111. Рукавишникова И. В. Финансовая политика государства как категория финансового права [Текст] И.В. Рукавишникова// Финансовое право. 2008. № 4.
112. Самарская Ю. В. Основы формирования эффективной финансовой политики региона [Текст] Ю.В. Самарская //дисс. ... канд. экон. наук.- Краснодар, 2006. С. 18
113. Система индикаторов интеграции как инструмент анализа функционирования региональных интеграционных объединений [Электронныйресурс]//<https://eec.eaeunion.org/upload/medialibrary/b81/Indikator-integratsii-2019.pdf>

114. Слепов В. А., Арсланов А. Ф. Риски национальной финансовой политики [Текст] В.А. Слепов, А.Ф. Арсланов// Научно-исследовательский финансовый институт. Финансовый журнал – М., 2014. № 2
115. Служба тематических толковых словарей. [Электронный ресурс] URL: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RRoxyls
116. Сулейменов Т. Интеграция рынков стран ЕЭП – ответ на вызов глобализации. Capital.kz. [Электронный ресурс] URL: <http://capital.kz/expert/17432> (дата обращения: 05.11.2020).
117. [Таможенный кодекс между Россией, Белоруссией и Казахстаном вступил в силу](https://eec.eaeunion.org/) [Электронный ресурс] <https://eec.eaeunion.org/> Интерфакс, 6 июля 2010.
118. [На границе России и Белоруссии отменен транспортный контроль](https://eec.eaeunion.org/). Дата обращения: 2 апреля 2011. [Электронный ресурс] <https://eec.eaeunion.org/>
119. [Таможенный кодекс ЕАЭС вступил в силу](https://eec.eaeunion.org/), Евразийская экономическая комиссия. [Электронный ресурс] <https://eec.eaeunion.org/>Дата обращения: 18 января 2018.
120. [Таможня без границ](https://eec.eaeunion.org/). Электронное издание «Наука и технологии России» (6 июля 2010). [Электронный ресурс] <https://eec.eaeunion.org/>Дата обращения: 3 ноября 2012
121. Тищенко Е.В. Интеграция биржевой деятельности ЕЭП в разрезе глобальных тенденций. Grup-global.org. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.grup-global.org/ru/publication/view/3348> (дата обращения: 06.11.2020).
122. Уманец О. П. Финансовая политика: сущностные аспекты // Экономика и управление: проблемы, решения. 2012. № 10. С. 2.
123. Финансовая статистика ЕАЭС. Статистический сборник ЕЭК 2022г. [Электронный ресурс] <https://eec.eaeunion.org/>
124. Финансы, денежное обращение и кредит: учебник / Под ред. В. К. Сенчагова, А. И. Архипова. [Текст] -М.: Проспект, 2000. С. 4.

125. Финансы и кредит: учебник / Под ред. М. В. Романовского, Г. Н. Белоглазовой. [Текст] 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высшее образование. 2008. С. 61.
126. Финансовая статистика Евразийского экономического союза. Оперативные данные за 2022 год. Статистический сборник; Евразийская экономическая комиссия. [Текст] – Москва: 2023. – 125 с.
127. Хелд Д. и др. Глобальные трансформации: политика, экономика, культура / пер. с англ. В.В. Сапова и др. [Текст] М.: Праксис, 2004.
128. Цинсун В. Перспективы евразийского интеграционного проекта и его последствия для Китая [Текст] В. Цинсун// Проблемы национальной стратегии. 2013. – № 3. – С. 91.
129. Чуфрин Г. Международные организации экономического сотрудничества на постсоветском пространстве [Текст] Г. Чуфрин// Россия и новые государства Евразии. – М., 2019. – № 4. – С. 9–20.
130. Шурубович А.В. Евразийская интеграция в восприятии белорусов [Текст] А.В. Шурубович// Россия и новые государства Евразии. – М., 2014. – № 1. – С. 9-25.
131. Юдина И.Н. Финансовая интеграция: опыт стран с формирующимися рынками. М.: Институт экономики переходного периода, 2007. [Электронный ресурс] <http://www.booksite.ru/fulltext/econo/nom/iks/7.htm>
132. Alpert, Daniel. The Age of Oversupply: Overcoming the Greatest Challenge to the Global Economy. New York: Penguin Group, 2013.
133. Capannelli G., Lee J.-W., Petri P. (2009). Developing Indicators for Regional Economic Integration and Cooperation. Asian Development Bank Working Paper №. 33
134. De Lombaerde P., Dorrucchi E., Genna G., Mongelli F.P. (2011). “Composite Indexes and Systems of Indicators of Regional Integration.” In: P. De Lombaerde, R. Flôres, L. Iapadre, M. Schulz (eds), The Regional Integration Manual. Quantitative and Qualitative Methods. London: Routledge, pp. 323–346.

135. Day, William. "A Reform of the European Currency Snake". IMF Staff Papers: Volume 23 No. 3, 1976.
136. Dennis D. J., Yusof Z. A. (2003). Developing Indicators of ASEAN Integration – a Rayp G., Ruysen I., Standaert S. (2017). Measuring and Explaining Cross-Country Immigration Policies. World Development. 95, pp. 141–163.
137. Dorrucchi E., Firpo S., Fratzscher M., Mongelli F.P. (2004). The Link between Institutional and Economic Integration: Insights for Latin America from the European Experience. Open Economies Review, 15(3), pp. 239–260.
138. Kawai, Masahiro. "From the Chiang Mai Initiative to an Asian Monetary Fund". Asian Development Institute, Working Paper Series, No. 527, May 2015.
139. Kearney (2003). Measuring Globalization: Who's Up, Who's Down? Foreign Policy, 134, pp. 60–72.
140. Neal, Larry. A Concise History of International Finance: From Babylon to Bernanke. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
141. Preliminary Survey for a Roadmap. REPSF Project 02/001.
142. Rana Pradumna "Monetary and Financial Cooperation in East Asia: The Chiang Mai Initiative and Beyond". ERD Working Paper Series No. 6, Asian Development Bank, February 2002.
143. Triffin Robert. "Gold and the Dollar Crisis: Yesterday and Tomorrow", Essays in International Finance. No 132, December 1978.
144. Rayp G., Ruysen I., Standaert S. (2017). Measuring and Explaining Cross-Country Immigration Policies. World Development. 95, pp. 141–163.
145. <http://www.booksite.ru/fulltext/eco/nom/iks/7.htm>
146. Kose M. Ayhan, Prasad Eswar, Rogoff Kenneth and Wei Ahang-Jin. Financial globalization: a reappraisal // IMF Working Paper. August 2006
147. <https://fastercapital.com/ru/content> // Платежный баланс: декодирование платежного баланса и его связь с ВВП

